

f.

RAAP

RAAP-RAPPORT 4150

Erfgoed in de gemeente West Betuwe: deel 1

Een actualisatie van de archeologische vindplaatsen- en
verwachtingskaart en cultuurhistorische waardenkaart

Archeologie | Cultuurhistorie | Erfgoed

Colofon

Opdrachtgever: Gemeente West Betuwe

Titel: Erfgoed in de gemeente West Betuwe. Een actualisatie van de archeologische vindplaatsen- en verwachtingskaart en cultuurhistorische waardenkaart

Versie: 15-07-2021

Auteur: ir. L.J. Keunen, dr. N.W. Willemse & drs. C.J.B.P. Frank

Projectcode: GENL3, GENL4

Bestandsnaam: RAAPrap_4150_GENL3_20210715

ISSN: 0925-6229

RAAP

Leeuwendalseweg 5b

1382 LV Weesp

Postbus 5069

1380 GB Weesp

Telefoon: 0294-491 500

E-mail: raap@raap.nl

Website: www.raap.nl

Monumenten Advies Bureau

Bredestraat 1

6542 SN Nijmegen

Telefoon: 024 – 378 67 42

E-mail: info@monumentenadviesbureau.nl

Website: www.monumentenadviesbureau.nl

© RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V., 2021

RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Samenvatting

Met de fusie van Geldermalsen, Neerijnen en Lingewaal tot de nieuwe gemeente West Betuwe in 2019 ontstond ook de wens om het erfgoedbeleid te 'harmoniseren'. Deze harmonisatie was echter niet mogelijk zonder allereerst de inhoudelijke informatie op orde te brengen. Dit rapport bevat een bundeling, actualisatie en aanvulling van de eerder gemaakte archeologische waarden- en verwachtingskaarten en cultuurhistorische waardenkaarten. Deels is het een samenvoeging van eerdere teksten, deels ook zijn ze geïntegreerd of nieuw opgesteld. Dit lijvige geheel is vervolgens de basis om het erfgoedbeleid nieuw vorm te geven.

Het rapport is opgebouwd uit zeven kaartbijlagen (elk bestaand uit 1 of 5 bladen, al naar gelang de schaal), een aantal bijlagen (catalogi), drie deelrapporten en de separaat aangeleverde GIS-data.

In het rapport worden methodiek en inhoudelijke bevindingen uitvoerig toegelicht. Na een gebiedsbeschrijving in deel 1 wordt in deel 2 de totstandkoming van de archeologische waarden- en verwachtingskaart toegelicht. In deel 3 richten we ons op werkwijze en inhoud van de cultuurhistorische waardenkaart, waarin zowel het landschappelijk als gebouwd erfgoed aan de orde komen.

Samen bieden deze deelproducten een goed overzicht van het cultureel erfgoed dat in de nog jonge gemeente West Betuwe aanwezig is. Tegelijk is het een vertrekpunt om de informatiebasis naar de toekomst toe bij te houden en verder in te vullen.

Inhoud

Samenvatting	3
Inhoud.....	4
1 Ten geleide	6
1.1 Kader	6
1.2 Onderzoeksgebied	7
1.3 Onderzoekopzet en taakverdeling	10
1.4 Dankwoord	11
1.5 Leeswijzer	11
DEEL 1 Gebiedsbeschrijving	12
2 Landschapsontwikkeling en bewoningsgeschiedenis – Geldermalsen	13
2.1 Land gevormd door water: aardkundig landschap	13
2.2 Prehistorische bewoningsgeschiedenis (tot 12 voor Chr.).....	15
2.3 Protohistorie: Romeinse tijd (12 voor Chr. tot 450 na Chr.)	16
2.4 Vroege Middeleeuwen (450-1050).....	17
2.5 Ontginning en ordening: Late Middeleeuwen (1050-1500)	19
2.6 Ontwikkeling van de dorpspolders.....	28
2.7 Geleidelijke transformatie (1500-1850).....	44
2.8 Rokende schoorstenen boven de fruittuin van Geldermalsen (1850-1950).....	57
2.9 Schaalvergroting en intensivering (1950-heden)	64
3 Landschapsontwikkeling en bewoningsgeschiedenis – Neerijnen.....	71
3.1 Aardkundig landschap	71
3.2 Prehistorische bewoningsgeschiedenis (tot 12 voor Chr.).....	74
3.3 Protohistorie: Romeinse tijd (12 voor Chr. tot 450 na Chr.)	78
3.4 Vroege Middeleeuwen (450-1050).....	81
3.5 Late Middeleeuwen (1050-1500)	84
3.6 Nieuwe tijd (1500-1850)	97
3.7 Nieuwste tijd (1850 - heden).....	104
4 Landschapsontwikkeling en bewoningsgeschiedenis – Lingewaal	125
4.1 Natuurlijke wordingsgeschiedenis van het landschap	125
4.2 Bewoningsgeschiedenis	132
4.3 De landbouw.....	138
4.4 Waterbeheersing.....	149
4.5 Vestingwerken en de Nieuwe Hollandse Waterlinie	167
4.6 Kastelen en buitenplaatsen	171
4.7 Kerken en begraafplaatsen.....	179
4.8 Onderwijs en zorg.....	185
4.9 Ontwikkelingen na de Tweede Wereldoorlog.	188
5 Historisch-stedenbouwkundige beschrijving van kernen en buitengebied – West Betuwe	193
5.1 Inleiding	193
5.2 Acquoy	193
5.3 Asperen.....	197
5.4 Beesd.....	198

5.5 Buurmalsen	202
5.6 Deil	205
5.7 Enspijk	209
5.8 Est	213
5.9 Geldermalsen	213
5.10 Gellicum	218
5.11 Haaften	222
5.12 Heesselt	223
5.13 Hellow	224
5.14 Herwijnen	226
5.15 Heukelum	227
5.16 Meteren	228
5.17 Neerijnen	232
5.18 Ophemert	233
5.19 Opijnen	234
5.20 Rhenoy	235
5.21 Rumpt	239
5.22 Spijk	243
5.23 Tricht	243
5.24 Tuil	247
5.25 Varik	248
5.26 Vuren	249
5.27 Waardenburg	250
5.28 Bebouwingskarakteristiek: boerderijen in dorpen en buitengebied	251
Literatuur	256
Websites	266
Archieven	267
Overzicht van figuren, tabellen, bijlagen en appendices	268

1 Ten geleide

1.1 Kader

1.1.1 *Opdracht en uitwerking*

In opdracht van de gemeente West Betuwe hebben RAAP en MAB een harmonisatie van de bestaande erfgoedkaarten van de voormalige gemeenten Geldermalsen, Neerijnen en Lingewaal uitgevoerd. Deze werkzaamheden betroffen het integreren van de bestaande archeologische waarden- en verwachtingskaarten en de cultuurhistorische waardenkaarten, alsmede het actualiseren van delen van deze datasets. Doel is de totstandkoming van één set erfgoedkaarten voor de gemeente West Betuwe.

De harmonisatie komt voort uit de fusie van de voormalige gemeenten Geldermalsen, Neerijnen en Lingewaal per 1 januari 2019. De aanpak voor deze harmonisatie is eerder uitgewerkt en als basis voor een uitwerkingsplan aangenomen.¹ Op basis van dat plan van aanpak hebben RAAP en MAB in 2019-2020 een opzet gemaakt voor een stapsgewijze harmonisatie en integratie, waarbij de mogelijkheid wordt opgehouden om deze harmonisatie in de toekomst nog in detail verder uit te voeren. Per discipline is een eigen, passende harmonisatiewijze aangenomen.

Het voorliggende rapport is samengesteld op basis van de eerder opgestelde rapporten voor de drie (voormalige) gemeenten en bevat deels geïntegreerde en deels nieuwe teksten en toelichtingen. Waar mogelijk zijn de teksten in elkaar verweven, waar gecompliceerder is ervoor gekozen om de teksten van de verschillende gemeenten te handhaven en als paragrafen of hoofdstukken na elkaar te plaatsen.

1.1.2 *Waarom deze kaarten?*

Het opstellen van de oorspronkelijke archeologische waarden- en verwachtingskaarten was het gevolg van de invoering van de Wet op de archeologische monumentenzorg (Wamz) in 2007, waardoor gemeenten nieuwe taken op het gebied van het bodemarchief kregen. Als gevolg van de Modernisering van de Monumentenzorg (MoMo) en de ontwikkeling van nieuw rijksbeleid op het gebied van de erfgoedzorg werden de wettelijke kaders voor erfgoed en ruimte per 1 januari 2012 gewijzigd. Het Besluit ruimtelijke ordening (Bro) verplicht gemeenten sinds 1 januari 2012 om het aspect van de (bovengrondse) cultuurhistorie uitdrukkelijk mee te wegen bij het opstellen van bestemmingsplannen.

Waar beide verplichtingen in de afgelopen jaren hebben geleid tot het verzamelen van informatie en het opstellen van (veelal sectoraal) erfgoedbeleid, loopt min of meer parallel aan de gemeentelijke fusie een nieuw proces: de invoering van de Omgevingswet, die voor 1 januari 2022 is voorzien. De komst van een nieuw instrumentarium voor ruimtelijke ordening en de daarmee verbonden digitale systemen maakt het niet alleen noodzakelijk om de informatie om een gelijksoortige manier te verbinden en het beleid te stroomlijnen, maar ook om het technisch in elkaar te verweven.

1.1.3 *Opzet*

Het doel van deze erfgoedinventarisatie en -waardering is om inzichtelijk te maken welke archeologische, cultuurlandschappelijke en historisch (steden)bouwkundige waarden in de gemeente

¹ Willemse & Keunen 2018

West Betuwe te vinden zijn. Het betreft een basisdocument die als onderlegger voor de beleidsvorming kan gaan dienen. De rapportage is in de eerste plaats een toelichting op de vervaardigde kaarten. De inventarisaties en waarderings zijn opgenomen in een digitaal GIS (geografisch informatiesysteem), van waaruit een groot aantal kaarten is vervaardigd. De digitale data is geschikt voor opname in interne of externe viewers. Gebundeld kan deze informatie de basis voor één gemeentelijk erfgoedbeleid vormen.

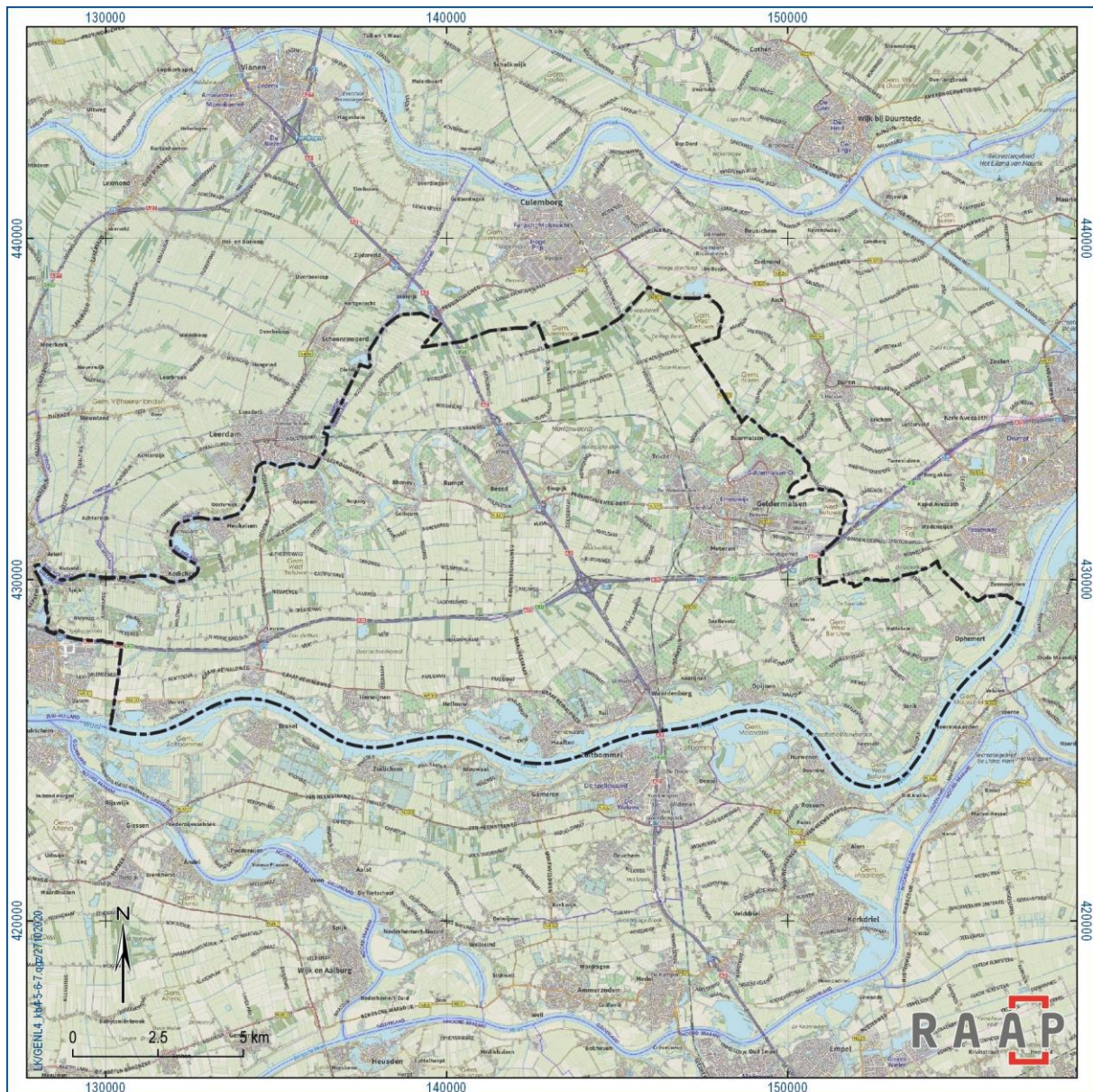
1.2 Onderzoeksgebied

1.2.1 Ligging

De gemeente West Betuwe, die zoals hiervoor al is gezegd, is ontstaan op 1 januari 2019 door een fusie van de voormalige gemeenten Geldermalsen, Neerijnen en Lingewaal, is 229 km² groot en ligt in het centrale rivierengebied ten noorden van de Waal. Deze laatste rivier begrenst de gemeente aan de zuidzijde; de Linge doorsnijdt het noordelijk deel van de gemeente West Betuwe. Buurgemeenten zijn de Zuid-Hollandse gemeenten Gorinchem en Molenlanden in het westen, de Utrechtse gemeente Vijfheerenlanden in het noordwesten en de Gelderse gemeenten Culemborg, Buren, Tiel, West Maas en Waal, Maasdriel en Zaltbommel in het noordoosten, oosten, zuidoosten en zuiden.

Centraal in de gemeente ligt het autosnelwegknooppunt Deil, dat de A2 van noord naar zuid en de A15 van oost naar west met elkaar verbindt. Eveneens van zuid naar noord loopt de spoorlijn van Utrecht naar Boxtel, die bij Tricht een aftakking richting Leerdam/Dordrecht en bij Geldermalsen een aftakking richting Elst kent. Deze beide laatste aftakkingen vormen de Betuwelijn. Daarnaast loopt langs de A15 de Betuweroute, die bij Geldermalsen met de spoorlijn Utrecht-Boxtel verbonden is.

Treinstations binnen de gemeente bevinden of bevonden zich langs de lijn Utrecht-Boxtel te Tricht (stopplaats, gesloten), Geldermalsen en Waardenburg (gesloten), en langs de Betuwelijn te Geldermalsen (stopplaats Urechtsche Straatweg, gesloten), Geldermalsen, Beesd en Rhenoy (stopplaats, gesloten). Langs de Betuweroute liggen geen stations.

Figuur 1. Grenzen van de gemeente West Betuwe op een recente topografische ondergrond (bron: OpenTopo).

1.2.2 Grenzen

Het gebied van de huidige gemeente West Betuwe heeft een lange geschiedenis van bestuurlijke veranderingen achter zich.

De kleinste eenheid waren de dorpspolders, die voortkwamen uit de vroegere dorpsorganisaties als rechtsgemeenschappen en sinds de late middeleeuwen functioneerden om het waterbeheer te regelen. Elk dorp kende feitelijk zijn eigen polder. Op een hoger niveau bestond sinds de dijkbriefverlening in 1327 de Dijkstoel van de Tielervaard, die op 1 januari 1838 werd opgeheven ten gunste van het polderdistrict Tielervaard, waar nu ook Tiel en Zandwijk deel van uitmaakten. In totaal vielen er 23 dorpspolders onder dit polderdistrict.² Het fuseerde in 1983 tot het nieuwe polderdistrict Tiel- en

² Regionaal Archief Rivierland, archief Polderdistrict Tielervaard, inleiding

Culemborgerwaarden, dat op zijn beurt in 2002 opging in het nog altijd bestaande Waterschap Rivierenland. Het noordelijk deel van de gemeente West Betuwe kende tot 1955 de polderdistricten Culemborg en Buren. Die fuseerden per 1 januari 1955 tot het polderdistrict Lek en Linge, en met het polderdistrict Tielerwaard in 1983 tot Tieler- en Culemborgerwaarden.

Landsheerlijk-bestuurlijk behoorde een belangrijk deel van het gebied al in de 14e eeuw tot het ambt Tielerwaard³, dat binnen het hertogdom Gelre een onderdeel was van het Kwartier van Nijmegen. De 'Waaldorpen' van de Tielerwaard van Zennewijnen tot Vuren, vielen binnen dit ambt onder de (recht)bank van Tuil. Een aantal 'Lingedorpen', namelijk Deil, Meteren, Enspijk, Rumpst, Gellicum en Geldermalsen) viel onder de (recht)bank van Deil.⁴ Het gebied ten noorden van de Linge, evenmin onderdeel van de Tielerwaard, bestond onder meer uit de Baronie Acquoy, het Ambt van Beesd en Rhenoy, de daaruit in 1726 afgescheiden heerlijkheid Mariënwaard en de heerlijkheid Buren (met daarin Buurmalsen en Tricht). Asperen, Heukelum en Spijk maakten geen deel uit van genoemde ambten; Spijk was gedeeltelijk zelfs lange tijd Hollands, net als Beesd en Rhenoy (tot 1814) en Acquoy (tot 1820).

Er bestonden dwarsverbanden tussen het waterstaatkundig en het landsheerlijk bestuur van de Tielerwaard, bijvoorbeeld doordat de ambtman tevens dijkgraaf was.⁵ Het ambt bleef tot 1825 bestaan, ook nadat de Franse tijd ervoor had gezorgd dat er een nieuwe bestuurlijke indeling kwam. Het ambt had derhalve veel van zijn vroegere taken aan de gemeenten, maar ook aan de provincies en het rijk, verloren. Waterstaatkundig ging het ambt in 1838 op in het polderdistrict. Diverse dorpspolders zouden daarna nog in het polderdistrict worden opgenomen, zoals de polder Heukelum in het midden van de 20e eeuw.

Verschillende dorpen waren binnen of buiten het kader van het grotere ambt bovendien heerlijkheden, waar meer of minder heerlijke rechten door de landsheer aan lokale heren waren uitgegeven. Het betreft bijvoorbeeld Ophemert, Waardenburg (Hiern) en Neerijnen. De laatste twee zijn zelfs in de 15e en 16e eeuw korte tijd hoge heerlijkheden geweest, d.w.z. ze hadden het recht om halsmisdrijven te bestraffen. De heren stelden vaak lokale bestuurders aan die de waterstaatsbestuur namens het dorp regelden.⁶ Ook Mariënwaard, Asperen en Spijk, buiten het ambt Tielerwaard, waren heerlijkheden. Buurmalsen en Tricht hoorden onder een graafschap, Acquoy was een baronie.

In de Franse Tijd werden de oude heerlijkheden en ambten landsheerlijk-bestuurlijk afgeschaft en kwamen de mairies – later gemeenten – tot stand. Deil werd in 1810 gevormd uit Deil, Enspijk, Gellicum en Rumpst. Op 1 januari 1812 gingen de oude bestuurlijke eenheden Ophemert en Varik (incl. Heesselt) op in de nieuwe gemeente Varik, Est en Opijnen in de nieuwe gemeente Opijnen, en Buurmalsen en Geldermalsen in de nieuwe gemeente Geldermalsen. Haaften (incl. Tuil en Hellouw) en Herwijnen vormden de nieuwe gemeente Herwijnen. Dalem, Heukelum, Asperen en Spijk werden zelfstandige gemeenten. Zo ontstond een nieuwe indeling van gemeenten.

Die situatie zou echter niet lang bestaan. Al op 1 januari 1818 volgde een bestuurlijke herindeling: Ophemert en Varik gingen uit elkaar, en werden twee afzonderlijke gemeenten. Dit gold ook voor Haaften en Herwijnen. De gemeente Opijnen bleef in zijn oude vorm bestaan, maar heette voortaan 'Est en Opijnen'. Aan de gemeente Waardenburg veranderde niets. De gemeente Dalem werd

³ Archieven van deze vertegenwoordiger van de landsheer in landsheerlijk-bestuurlijke zaken zijn vanaf de 16e eeuw bewaard gebleven.

⁴ Moorman van Kappen e.a. 1977: 56

⁵ Moorman van Kappen e.a. 1977: 122

⁶ Moorman van Kappen e.a. 1977: 143-144

hernoemd in Vuren, en Geldermalsen gesplitst in Buurmalsen en Geldermalsen. Enkele jaren daarna werd een stukje van Asperen bij Herwijnen gevoegd, en op 18 juli 1855 volgde de fusie van Heukelum en Spijk tot de nieuwe gemeente Heukelum.

Daarna veranderde er lange tijd niets in de gemeenten binnen de huidige gemeente West Betuwe. Op 1 januari 1978 trad de tot dan toe grootste verandering in werking. Est en Opijnen, Haaften, Waardenburg, Ophemert en Varik fuseerden tot de nieuwe gemeente Neerijnen. Tegelijk ging een deel van de vroegere gemeente Ophemert over naar de gemeente Tiel, namelijk het grootste deel van de vroegere dorpspolder Zennewijnen.⁷ Op dezelfde dag fuseerden Beesd, Deil, Geldermalsen en een groot deel van Buurmalsen tot de nieuwe gemeente Geldermalsen. Precies acht jaar later fuseerden Asperen, Heukelum, Herwijnen, Spijk en Vuren tot de nieuwe gemeente Vuren, terwijl Dalem werd afgesplitst en aan de gemeente Gorinchem toeviel. Op 3 januari 1987 werd de naam van de gemeente Vuren gewijzigd in die van Lingewaal. Daarmee was het beeld ontstaan van de gemeenten Geldermalsen, Neerijnen en Lingewaal, dat per 1 januari 2019 verdween.

In het verleden moet ook een grenswijziging ten noorden van Hellouw en Haaften hebben plaatsgevonden, waardoor de grens keurig langs de A15 kwam te lopen. Daardoor viel bijvoorbeeld de oude molenlocatie van de Haaftense watermolen uit de gemeente Neerijnen. Mogelijk was dit kort vóór 1966, toen op de topografische kaart de gemeentegrens van de noordzijde naar de zuidzijde van de Molenvliet versprong.

1.3 Onderzoeksopzet en taakverdeling

Het voorliggende onderzoek is het resultaat van decennia inventariseren, waarderen en vernieuwen van erfgoed informatie.⁸ Soms werd daarbij het werk van vorige fases volledig herzien, soms werden bestaande resultaten in het nieuwe product geïntegreerd. Het voorliggende rapport kent om organisatorische redenen ook die gecombineerde opzet.

Naast een driedeling van het onderzoek in de vorm van de drie voormalige gemeenten Geldermalsen, Neerijnen en Lingewaal bestaat er ook een driedeling naar discipline: archeologie, landschap en bouwkunst & stedenbouw. Waar de uitsplitsing naar voormalige gemeente in het rapport soms uit 'nood' geboren is, is de uitsplitsing naar discipline heel bewust gemaakt om de afwegingen en keuzes ook zo duidelijk mogelijk te maken en om voor te sorteren op het erfgoedbeleid.

De harmonisatie van het erfgoedbeleid werd uitgevoerd onder leiding van Nico Willemse (RAAP, archeologie), Luuk Keunen (RAAP, cultuurlandschap) en CeesJan Frank (MAB, bouwkunst en stedenbouw). Verdere medewerkers aan het onderzoek waren Bjorn van Snippenburg (RAAP) en John de Jong (MAB). Nadrukkelijk moeten ook Adriaan Haartsen (Bureau Lantschap), Ben Olde Meierink (BBA) en Rutger de Groot (Optifield) vermeld worden, die zorg droegen voor de inventarisatie en waardering van het erfgoed in Lingewaal in 2011/2017, en wiens product in het voorliggende is verwerkt. Hetzelfde geldt voor het werk van Steven van der Veen (RAAP) voor Geldermalsen.

⁷ Zie onder meer <http://users.bart.nl/~leenders>

⁸ De eerste archeologische waarden- en verwachtingskaarten dateren uit 2006 (Geldermalsen) en Lingewaal (2009), de eerste cultuurhistorische waardenkaarten uit 2011 (Lingewaal) en 2014 (Geldermalsen). Daaraan vooraf gaan onder meer de vele inventarisaties voor de monumentenlijsten, beginnend met de voorlopige lijst van monumenten van geschiedenis en kunst van Zuid-Holland (1915) en Gelderland (1917), en de lokale inventarisaties van archeologisch waardevolle terreinen.

1.4 Dankwoord

Wij danken Marinus Smit en Thea de Groot-Dokman voor de begeleiding van ons onderzoek namens de gemeente. Behulpzaam was verder Huib Jan van Oort als regio-archeoloog voor het archeologisch onderdeel.

1.5 Leeswijzer

Het rapport bestaat uit drie delen, elk met meerdere hoofdstukken. In deel 1 is een gebiedsbeschrijving opgenomen. Hierin worden op chronologische wijze en aan de hand van thema's de geschiedenis van stadjes, dorpen en landschappen in de gemeente West Betuwe beschreven.

De delen 2 en 3 bevatten toelichtingen op de kaarten zoals die bij dit rapport zijn gevoegd. Deel 2 is de toelichting op de archeologische kaarten, deel 3 bevat een toelichting op de bovengrondse cultuurhistorie (landschap en bouwkunst/stedenbouw).

Daarna volgen zowel de tekstuele bijlagen als de verschillende kaartbijlagen, opgezet per discipline. Digitaal is het GIS bij dit rapport gevoegd. In elk deel is een afbeeldingverantwoording opgenomen; de literatuurlijst en overzicht van de bijlagen staat in deel 1.

DEEL 1 Gebiedsbeschrijving

2 Landschapontwikkeling en bewoningsgeschiedenis – Geldermalsen

Steven van der Veen

2.1 Land gevormd door water: aardkundig landschap

De tekst in deze en de volgende twee paragrafen is een ingrijpende bewerking van de tekst zoals opgenomen in RAAP-rapport 1384 (Heunks, 2006).

Het natuurlijke landschap van de gemeente Geldermalsen wordt gekenmerkt door een complex stelsel van voormalige actieve rivierlopen van de Rijn die hier gedurende duizenden jaren actief is geweest. Pas rond het begin van onze jaartelling concentreerde de Rijn zich in deze omgeving als één hoofdstroom in de vorm van wat later de Linge ging vormen. Na de Romeinse tijd nam het belang van de Linge als hoofdstroom af. Rond 1300 werd de stroom bij Tiel afgedamd, waardoor de Linge geen actieve rivier meer was. Met uitzondering van enkele kleine pleistocene rivierduinen is het hele zichtbare landschap van de gemeente Geldermalsen ontstaan onder invloed van zich verplaatsende holocene prehistorische riviersystemen. Deze riviersystemen hadden voornamelijk een meanderend of anastomoserend karakter.⁹ Hierbij was sprake van een sterke differentiatie van afzettingmilieus: meandergordels, oeverzones en komgebieden. De fossiele meandergordels waren over het algemeen geschikte bewoningslocaties. Ze lagen relatief hoog en werden weinig overstroomd. De relatief zandige en vruchtbare bodems waren goed te bewerken en daarmee geschikt voor landbouw. De nabijheid van restgeulen zorgde voor een goede natuurlijke transport- en verbindingroute.

2.1.1 De laatste ijstijd: het Weichselien

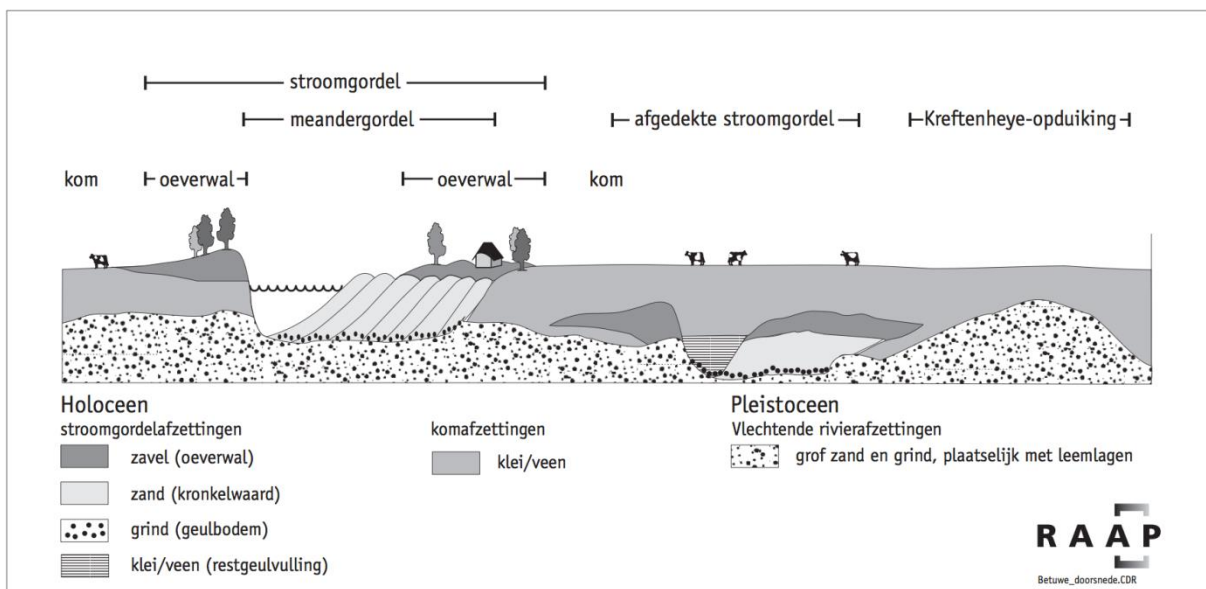
Voor de vorming van het huidige landschap was met name het Weichselien belangrijk, een relatief koude periode aan het eind van het Pleistoceen. Tijdens een warmere periode in het Midden Paleolithicum maakte de huidige Rijndelta deel uit van een omvangrijke riviervlakte met vlechtende rivieren. Deze werd aan de noordzijde begrensd door de Utrechtse Heuvelrug en het Veluwemassief en aan de zuidzijde door het Brabants massief. Archeologische vondsten wijzen erop dat tijdens deze warmere periode, die het Eemien wordt genoemd, mensen aanwezig zijn geweest in het Midden-Nederlandse rivierengebied. Tijdens een latere warmere periode in het Weichselien, die het Allerød-Bølling wordt genoemd, veranderde de riviervlakte van een vlechtend naar een meanderend systeem. Zo'n 13.000 jaar geleden viel de temperatuur in Europa in relatief korte tijd terug naar arctische omstandigheden. In deze periode, die het Late Dryas wordt genoemd, daalde de temperatuur in januari tot circa -20°C en kwam zomers niet boven de 11°C. Door een toenemende piekafvoer veranderden de meanderende rivieren weer in een vlechtend systeem, dat zijn dalvlakte opruimde en nieuwe sedimenten afzette. Uit de zandige riviervlakte stoven op grote schaal rivierduinen op. Een voorbeeld van zo'n klein rivierduincomplex vinden we in het noordelijke komgebied, in de omgeving van De Woerd

⁹ Een stelsel van meerdere stromen met daartussen eilanden.

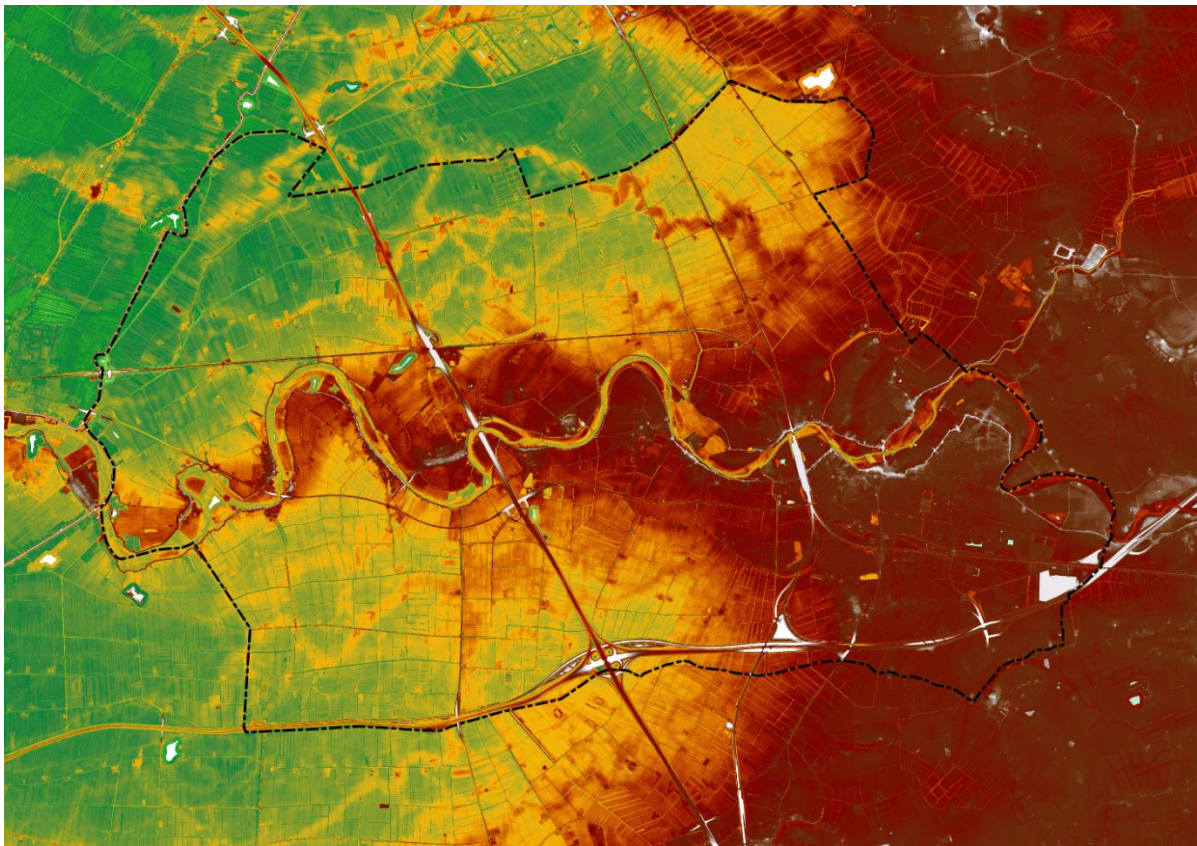
aan de Oude Waag en de Busterweg. Tot in de huidige tijd zijn deze zandopduikingen een aantrekkelijke plaats voor bewoning.

2.1.2 Een definitieve klimaatverandering: het Holoceen

Omstreeks 9550 voor Chr. zette een klimaatverbetering in die het begin van het Holoceen markeert. De Nederlandse Rijndelta veranderde in deze periode van een vlechtend in een meanderend riviersysteem. Tot circa 5000 voor Chr. was er ter hoogte van Geldermalsen nog sprake van een erosief systeem, waarbij de rivier materiaal meenam en stroomafwaarts afzette. In de periode die volgde, gingen de rivieren vooral sedimenten afzetten. Een systeem van zich herhaaldelijk verleggende stroomgordels kwam tot ontwikkeling. Dit systeem, dat zich tot de bedijking in de Late Middeleeuwen heeft voortgezet, heeft een grote invloed gehad op het historische en het huidige landschap. Langs de rivierbedding werden de grovere sedimenten afgezet (zand) die na verloop van tijd een oeverwal vormden (figuur 2). Tijdens piekafvoeren overstromde ook het verder van de rivier gelegen gebied, de kom. Hier werden fijnere sedimenten afgezet (klei). De oeverwallen die dicht bij de rivier lagen, hoger lagen en goed ontwaterd waren, vormden goede bewoningslocaties. Wanneer een stroomgordel zich verlegde, bleef een restgeul met oeverwallen achter. Na verloop van tijd verlandde deze restgeul. Vooral de jongere restgeulen zijn nog zichtbaar in het huidige landschap en zijn vaak benut binnen de huidige waterhuishouding (figuur 3). Voorbeelden hiervan zijn de Hooglandse Wetering bij Buurmalsen en De Waag bij landgoed Mariënwaardt. Oudere fossiele restgeulen vinden we dieper in de ondergrond, met name in de kom. Hiervan zijn alleen de hoogste delen nog zichtbaar in het reliëf. Ondanks hun geringe hoogte ten opzichte van de omgeving hebben ze toch een belangrijke invloed gehad op de ontginning en verdere inrichting van het historisch cultuurlandschap.

Figuur 2. Schematische doorsnede door een deel van de Betuwe.

Figuur 3. Op het AHN is het onderscheid tussen de hooggelegen oeverwallen (rood) en onder andere de restgeulen en de laaggelegen komgebieden (groen) duidelijk herkenbaar. De afgebeelde gemeentegrenzen zijn die van de vroegere gemeente Geldermalsen.

2.2 Prehistorische bewoningsgeschiedenis (tot 12 voor Chr.)

Aan het begin van het Holoceen werd het gebied bewoond door jagers/verzamelaars die het bij de jacht voornamelijk op rendieren hadden gemunt. Tijdens warmere en meer vochtige perioden (midden van het Mesolithicum) nam de vegetatie en de diversiteit aan wild en vis toe. De bewoners hielden zich tijdelijk op een bepaalde plaats op, om daarna verder te trekken. Vermoedelijk was er sprake van (jaarlijkse) migratiepatronen, waarbij de jagers/verzamelaars langs natuurlijke bevoorradingsplaatsen trokken. Hun onderkomen bestond uit eenvoudige hutten of tenten, die gemakkelijk konden worden opgezet en afgebroken. Van hun werktuigen en wapening bestond een belangrijk deel uit bewerkte vuurstenen spitsen en klingens. Op plaatsen waar de jachtbuit werd verwerkt of waar werktuigen en wapens werden vervaardigd, zijn soms resten in de bodem bewaard gebleven in de vorm van houtskool, verbrand leem en vuursteenafval. In de gemeente Geldermalsen zijn uit deze periode geen archeologische resten bewaard gebleven, wat waarschijnlijk komt door latere erosie. De jagers/verzamelaars hebben zich tot in de Late Steentijd gehandhaafd: daarna stapten ze geleidelijk over op landbouw.

2.2.1 De eerste boeren

De eerste boeren in Nederland vestigden zich rond 5300 voor Chr. in het uiterste zuiden van Nederland. In de loop van het Midden Neolithicum gingen ook de bewoners van het rivierengebied over op het houden van vee en het verbouwen van gewassen. Op de beboste oeverwallen van de rivieren

vestigden zich de mensen van de Vlaardingencultuur (circa 3500-2500 voor Chr.), die samenwoonden in kleine nederzettingen. Naast akkerbouw en veeteelt maakte de jacht nog lange tijd een belangrijk deel uit van de voedselvoorziening. Archeologische resten uit deze periode zijn aangetroffen ten zuiden van de stroomgordel van de Linge op de plaats van de huidige Betuweroute.

2.2.2 Bronstijd

In de Vroege Bronstijd was de bewoningsdichtheid in het rivierengebied nog zeer gering. Dit veranderde in de Midden Bronstijd toen het aantal nederzettingen geleidelijk toenam. De boerderijen uit deze periode hadden een forse omvang van 20 m of meer. De vondsten van bronzen gebruiksvoorwerpen, zoals bijlen en sikkels, wijzen erop dat er al internationale handelsrelaties bestonden. In de Garstkampen, noordwestelijk van Beesd, zijn belangrijke overblijfselen gevonden van bewoning uit de periode Midden Bronstijd tot Vroege IJzertijd.¹⁰ Als gevolg van geleidelijke vernatting in de Late Bronstijd en Vroege IJzertijd en de daarmee toegenomen kans op overstromingen nam het bevolkingsaantal in het rivierengebied in deze periode af.

2.2.3 IJzertijd

Tijdens de IJzertijd, en dan met name aan het eind van deze periode, nam het aantal inwoners weer toe in het rivierengebied. In de loop van de IJzertijd werd de omvang van de gemiddelde nederzetting groter. Uit de Late IJzertijd zijn concentraties van huisplattegronden aangetroffen, waaruit kan worden opgemaakt dat nederzettingen meerdere hectaren groot waren en bestonden uit verschillende boerenerven. Gebruiksvoorwerpen en wapens werden plaatselijk vervaardigd uit ijzer en waren gemeengoed. Brons werd nog gebruikt voor de vervaardiging van sieraden. In de periode tussen 100 voor Chr. en het begin van de jaartelling werd glas in het rivierengebied geïntroduceerd. In de laatste decennia voor het begin van de jaartelling kwamen vervolgens de eerste munten in deze streek in gebruik. Uit archeologische vondsten kan worden opgemaakt dat de bewoning zich in deze periode onder andere concentreerde op de stroomruggen bij Meteren, Enspijk en Deil.

2.3 Protohistorie: Romeinse tijd (12 voor Chr. tot 450 na Chr.)

Met de komst van de Romeinen in het rivierengebied vonden er grote veranderingen plaats in de samenleving in het rivierengebied. De welvaart nam toe en daarmee ook het bevolkingsaantal en het areaal ontgonnen gebied. De bewoning concentreerde zich langs de Linge. Na de Romeinse tijd nam de bevolking af, om in de 8e eeuw pas weer toe te nemen. Aan het begin van de Vroege Middeleeuwen treffen we de bewoning vooral aan in het oosten van de gemeente. Na de 8e eeuw werden ook de oeverwallen in het westen van de gemeente bewoond.

De Romeinse tijd begon in 12 voor Chr. toen keizer Augustus het huidige Nederland, België en Frankrijk inlijfde en ging inrichten als uitvalsbasis voor de verovering van het huidige Duitsland tot aan de Elbe. In de eerste vijftig jaar na het begin van de jaartelling kwamen de Friezen tweemaal in opstand tegen de Romeinen, waardoor de Romeinen hun grootscheepse aanval op het noorden afblezen. De hoofdstroom van de Rijn, die tot dan toe een tijdelijke grens vormde, werd ingericht als permanente noordgrens, de *limes*. Doordat de *limes* circa 10 km ten noorden van Geldermalsen kwam

¹⁰ Schurmans 2009

te liggen, kwam het gebied van de huidige gemeente in een streek te liggen die door de Bataafse cultuur werd gedomineerd.

Na de Bataafse opstand in 69 na Chr. brak een relatief vreedzame periode aan. De welvaart in het Bataafse gebied nam toe en ook de bevolking groeide sterk. Door de aanwezigheid van de Romeinen in de buurt en de toegenomen bevolking was een grote afzetmarkt voor agrarische producten ontstaan. Om aan de vraag te kunnen voldoen, zullen de meeste geschikte bodems in het rivierengebied zijn benut voor landbouwgrond. Archeologische vindplaatsen wijzen erop dat de bewoning zich vooral op de Lingestroomgordel heeft geconcentreerd, die destijds nog actief was. Ook zijn er vondsten bekend op fossiele stroomgordels verder van de Linge vandaan. Deze stroomgordels waren toen al niet meer actief, maar mogelijk nog wel watervoerend en dus interessant voor bewoning. Het meandergordelcomplex van Meteren-Bommel vormde met zijn omliggende oeverzones een zeer geschikte landbouwzone en zal een hoge dichtheid aan nederzettingen hebben gekend.¹¹ De Romeinse invloed hield nog lang stand. In 406 na Chr. kwam hier definitief een einde aan, toen Germaanse stammen een grootschalige aanval inzetten op het Romeinse Rijk. In de periode daarop nam de bevolkingsdichtheid sterk af en daarmee ook het areaal landbouwgrond.

2.4 Vroege Middeleeuwen (450-1050)

Wat volgde was een roerige periode waarin grote migratiestromen op gang kwamen in Europa. De Friezen ten noorden van de Rijn trokken samen met de Angelen en de Saksen naar Brittannië. De Saliër Clovis, afkomstig uit Doornik in het huidige België, verenigde de Franken en veroverde uiteindelijk Gallië. Rond 600 breidden de Franken, onder leiding van de Merovingische koningen, hun machtsgebied uit het noorden, waar ze slaags raakten met de Friezen. Aan het eind van de 7e eeuw werd het gebied rondom Utrecht en het midden-Nederlandse rivierengebied veroverd. De bevolkingsdichtheid was in de Merovingische tijd drastisch teruggelopen. Archeologische vondsten en onderzoek naar de herkomst en ouderdom van toponiemen wijzen uit dat de omgeving van Buren ten oosten van Geldermalsen nog redelijk dichtbevolkt was.¹² Hier waren de stroomruggen relatief breed en ook de nabijheid van de handelscentra Dorestad (bij het huidige Wijk bij Duurstede) en Tiel moel een rol gespeeld hebben. De stroomruggen ten westen van Geldermalsen waren smaller, lager gelegen en daardoor minder dicht bevolkt.¹³ Gebieden waarvan de toponiemen het bestanddeel 'eng' bevatten wijzen op een open akkercomplex dat dateert uit deze periode. We vinden ze her en der terug in het gebied langs de Linge tussen Gellicum en Geldermalsen.¹⁴ Het ontstaan van dorpen van het type 'rond esdorp', zoals Buurmalsen en Tricht, zou in de Merovingische tijd kunnen worden geplaatst.

In de 8e eeuw werd het Frankische Rijk gesticht en brak er een periode aan waarin de bevolking weer groeide. De Linge, die al voor de Romeinse tijd actief was, nam in de Vroege Middeleeuwen in betekenis af. De oeverwallen van de rivier vormden nu een relatief veilige bewoningslocatie. De kleinere stromen (zoals de Meer en de Hooglandsche Wetering) verlandden, werden afgedamd of tot wetering gemaakt. In deze periode werd de basis voor veel huidige dorpen en steden in het rivierengebied gelegd. De karakteristieke langgerekte esdorpen die geleidelijk op de hoge maar smalle oeverwallen uitgroeiden en die we als 'esdorp met gestrekte hoofdvorm' typeren, blijken doorgaans te

¹¹ Het meandergordelcomplex van Meteren-Bommel loopt globaal vanaf Est en Roth, via Meteren, richting Deil. Zie ook Heunks 2006: kaartbijlage 1.

¹² Van Bavel 1999: 56

¹³ Van Bavel 1999: 58

¹⁴ Van Bavel 1999: 57

zijn ontstaan in de Karolingische tijd (750-900 na Chr.). Ook akkercomplexen waarvan het toponiem 'akker' herbergt, dateren waarschijnlijk uit deze tijd. We vinden ze langs de Linge tussen Rumpt en Geldermalsen. De laaggelegen gebieden binnen de overgangszone tussen kom en oeverwal werden als gemeenschappelijke hooi- en weidegronden gebruikt. Dit kan worden afgeleid uit het voorkomen van toponiemen met het bestanddeel 'koppel', 'made' of 'weide'. Voorbeelden hiervan treffen we rond alle dorpen aan. De laagst gelegen gebieden in de kom werden aangeduid met 'veld' (figuur 4). Deze gebieden waren in de Vroege Middeleeuwen nog niet ontgonnen en werden gebruikt voor hout- en rietwinning, jacht, visserij en extensieve beweiding.¹⁵ Gebieden met toponiemen waarin 'broek' voorkomt, vormden de laagst gelegen en slechtst te ontwateren gebieden. Een voorbeeld hiervan treffen we aan in het meest zuidelijke deel van de polder Enspijk: het Broekse Blok.

Figuur 4. Het Beesdsche Hooge Veld op de overgang van oeverwal naar komgebied en het Beesdsche Lage Veld in het laaggelegen komgebied. Uitsnede Bonneblad 507, 1918.

In veel dorpen komen straten of percelen voor die in hun naam het bestanddeel 'bulk' of 'meent' hebben. Het betreft vaak wegen of percelen die nabij een verlande overloopgeul lagen. Een verlande overloopgeul vormde een brede laagte met aan weerszijden wat hoger gelegen oevers. De oevers van de geul, die doorliepen tot in het komgebied, werden vaak benut als schaapsdrift. Samen met de verlande geul vormden ze een gebied dat in gemeenschappelijk eigendom was, de 'meente'. Bij de

¹⁵ Van Bavel 1999: 58

dorpen werden aan het begin van de schaapsdrift weiden ingericht voor het inscharen van vee. Percelen met de naam 'bulk' of 'bolk' herinneren nog aan dit grondgebruik.

2.5 Ontginning en ordening: Late Middeleeuwen (1050-1500)

Rond het jaar 1000 nam het bevolkingsaantal in Noordwest-Europa in een zeer hoog tempo toe. Door de toename van de bevolking nam de vraag naar landbouwgrond toe, wat weer de vraag naar arbeidskrachten versterkte. Bestaande nederzettingen groeiden, grote stukken woest land werden ontgonnen en nieuwe gebieden raakten bewoond. Om het land te ontginnen, moesten sloten en watergangen worden gegraven. In eerste instantie kon men deze nog op de natuurlijke afwateringssystemen aantakken. Door onder andere maaiveldaling, klimaatverandering en het steeds verder afnemende natuurlijke afwateringssysteem moest men nieuwe oplossingen vinden om droge voeten te houden. Het uitvoeren van de grootschalige ontginningen en de waterstaatkundige problemen die de bevolking tegenkwam, noopten hen tot nieuwe organisatiestructuren. De dorpsolders die werden gevormd, zijn landschappelijk de meest herkenbare eenheden die met deze organisatie samenhangen. In het onderstaande wordt ingegaan op de ontginningen, het landgebruik en de waterstaatkundige ingrepen die hierbij kwamen kijken. Eerst worden de ontwikkelingen op gemeentelijke schaal beschreven, vervolgens wordt ingezoomd op de schaal van de dorpsolders.

2.5.1 Landbouw op de oeverwallen

Aanvankelijk werden alleen de hoge oeverwallen, stroomruggen en kronkelwaarden gebruikt voor akkerbouw. Op de oeverwallen en stroomruggen werd een strookvormige verkaveling haaks op de hoogtelijnen aangelegd, waardoor een goede afwatering tot stand kwam en iedere eigenaar een hoog en laag deel bezat (figuur 5). De gronden binnen de kronkelwaarden kenden een onregelmatig reliëf en een wisselende bodemkwaliteit. Om de verschillen in bodemkwaliteit gelijk te verdelen, werden ze waarschijnlijk in blokken ontgonnen, waarbinnen de ontginner enkele stroken kreeg.

Figuur 5. Binnen de Steilwaard, ten westen van Tricht, werd een strookvormige verkaveling haaks op de hoogtelijnen aangelegd. Hierdoor kwam een goede afwatering tot stand en bezat iedere eigenaar een hoog en een laag deel (bron: kadastraal minuutplan Buurmalsen, sectie E, blad 1, 1832).

Ook landbouwtechnieken (en dan met name de wijze van ploegen) hadden invloed op de perceelsvorm. Om het draaien van de ploeg te vergemakkelijken, zouden percelen in S-vorm zijn aangelegd. Deze akkercomplexen worden kromakkers genoemd (zie figuur 6). Door de verdergaande ontginningen ontstonden op den duur grotere akkercomplexen die vaak 'eng' of 'akker' werden genoemd. De onontgonnen komgebieden werden vaak aangeduid met de naam 'veld'. Door het ontbreken van dijken en kades stonden deze gebieden een groot deel van het jaar onder water.

2.5.2 Ontginning van de komgebieden

Aan het begin van de Late Middeleeuwen waren de gebieden dicht bij de nederzettingen en de lagere delen van de oeverwallen ontgonnen. De komgebieden waren echter nog grote moerassige laagten. De ontginning en verkaveling daarvan zou plaatsvinden vanaf de 10e eeuw tot in 13e eeuw. De precieze ouderdom van de ontginningen in de streek valt slechts voor bepaalde delen of op indirecte wijze te achterhalen. Het algemene beeld is dat de eerste kades en sluisjes al in de 10e eeuw werden aangelegd.¹⁶ De grootschalige ontginningen vonden plaats in de 11e en 12e eeuw.

Uit veldnamen die in de 18e en 19e eeuw zijn opgetekend komt de fasering van de ontginningen naar voren. Ten noorden van Buurmalsen treffen we bijvoorbeeld De Oude Hoeven in het hoger gelegen

¹⁶ Van Bavel 1999: 64

oostelijk deel van de kom. Aan de westzijde hiervan, in het lagere deel, ligt het ontginningsblok De Nieuwe Hoeven. In het noordelijke, meest laaggelegen komgebied ligt het ontginningsblok de Over Hoeven. De ontginningen binnen de polder Mariënwaard behoren waarschijnlijk tot de vroegste. Het gebied kent een afwijkend verkavelingspatroon in de vorm van afwisselende blok- en strookvormige percelen. De ontginningen ten noorden van Beesd kennen een regelmatig patroon. Aanwijzingen dat er in de kom op grote schaal boerderijen zijn gebouwd, ontbreken vooralsnog.

In het gebied ten zuiden van de Linge treffen we in grote delen van de kom een onregelmatige blokverkaveling aan, afgewisseld met in stroken verkavelde eenheden. De Nieuwendijk diende vermoedelijk als achterkade voor de komontginningen ten noorden hiervan. Bij de ontginning van het gebied ten zuiden hiervan lijkt er sprake te zijn geweest van het recht van opstrek. De verkavelings- en wegenstructuur werd namelijk ten zuiden van deze dijk voortgezet.

In § 2.6 wordt nader ingegaan op de ontginning op de schaal van de dorpspolders.

2.5.3 Bestuur

Heerlijkheden

De huidige gemeente Geldermalsen is pas in 1978 ontstaan door de samenvoeging van de voormalige gemeenten Beesd, Buurmalsen, Deil en Geldermalsen. Deze vier gemeenten zijn op hun beurt voortgekomen uit de middeleeuwse heerlijkheden en ambten. De heerlijkheden bestonden uit door de hertog in leen uitgegeven bestuurlijke rechten over een zeker grondgebied. Deze rechten konden als bezitsrecht worden geërfd, geschonken of geruild. Het complex van rechten dat binnen een bepaald gebied gold werd heerlijkheid genoemd.

Er waren hoge en lage heerlijkheden. De hoge heerlijkheden, waar de zogenaamde hoge rechtspraak mocht worden uitgeoefend, mochten uitspraken doen over hoge geldboetes, lijfstraffen, verbanning en doodvonnissen. In de lage heerlijkheden werden alleen burgerlijke zaken en misdrijven berecht waar lagere boetes voor golden.¹⁷ Onder de heer vielen rechtspraak, wetgeving en bestuur, waaronder ook polderzaken. Deze heer had ook nog invloed op de aanstelling van gerichtslieden, burgemeesters en heemraden. Daarnaast had hij het recht andere functionarissen aan te stellen, zoals de schout, de secretaris en de schutter of veldgraaf. Ook bezat een heer vaak zogenaamde regale rechten. Dit waren rechten die via de landsheer van het koningsgezag waren afgeleid. Hieronder vielen het vis-, tol-, veer- en windrecht.

De gehele Gelderse Tielerwaard (afgezien van de stad Tiel) bestond in de 14e eeuw uit lage heerlijkheden. De hoge rechtsmacht berustte bij de graaf (vanaf 1339 hertog) van Gelre, die daartoe in Deil een van de twee schepenbanken had opgericht. Beesd en Rhenoy vormden twee afzonderlijke gerechten.

In 1798 werden de heerlijkheden afgeschaft. In 1814 werd een deel van de heerlijke rechten hersteld, maar bij de grondwetsherziening van 1848 werd dit weer ongedaan gemaakt. De bestuurlijke taken van de heerlijkheden gingen over op de gemeenten, de rechtsprekende op de rechtbanken.

¹⁷ Harten 1997: 27

Kasteelterreinen

De meest zichtbare restanten van de adellijke bezitsverhoudingen worden gevormd door (de restanten van) kastelen. Veel van de heren, bestuurders en heerlijkheden, hadden namelijk ook een kasteel in bezit. Van het grote aantal kastelen en adellijke huizen die in de huidige gemeente heeft gestaan, resteren nog elf als zodanig herkenbare kasteelterreinen. Een stichtingsdatum is van veel kastelen niet bekend. Uit de vroegste vermeldingen kan worden opgemaakt dat de meeste tussen 1350 en 1450 zijn gesticht. Vrijwel alle kastelen lagen zeer strategisch in het landschap. We treffen ze aan op de lagere delen van de oeverwallen, aan de randen van de overstromingsgeulen die richting de kom liepen. Deze plaatsen waren in meerdere opzichten strategisch. Op de oeverwal bevonden zich de rijkste landbouwgronden en de nederzettingen. Daarnaast vormden de oeverwallen een landverbinding van oost naar west. Dit gold ook voor de Linge die op zichtafstand lag. De ligging aan de overstromingsgeul zorgde voor de toevoer van water voor de gracht. Ook kon zo de toe- en afvoer van water in en uit de kom worden gecontroleerd.

2.5.4 Waterstaat

In een relatief hoog tempo werden vanaf de 10e eeuw de lagere delen van de oeverwallen en de komgronden geschikt gemaakt voor intensiever gebruik. De komgronden werden ontgonnen en ontwaterd door evenwijdig aan elkaar sloten te graven. Om te voorkomen dat het land weer onderliep door de toevoer van water uit stroomopwaarts gelegen komgebieden, werden zijkades of zijdwendes aangelegd (vaak aangeduid als Zeedijk in de betekenis van zijdijk) (figuur 6). Ook werden laagten in de oeverwallen afgesloten door middel van dijken of kades. Aanvankelijk waterde het gebied via de lager gelegen onontgonnen delen van het komgebied af.

Figuur 6. Naast de huidige weg Acquoysemeer ligt een restant van de zijkade die de polder van Rheony scheidde van de polder van Acquoy (foto: RAAP / S. van der Veen).

De afdamming van de Linge bij Tiel in 1304 bracht hier verandering in. Door deze ingreep werd de waterstand in de toen al niet meer actieve Waaltak beter beheersbaar.¹⁸ Overtollig water uit de kommen kon nu met behulp van uitwateringssluizen op de Linge worden geloosd. Het afwateringssysteem, dat eerst nog op de komgebieden was georiënteerd, werd opnieuw ingericht zodat het water in omgekeerde richting kon stromen. De Bisschopsgraaf is een voorbeeld van deze ommekeer.

Dat het overtollige water op de Linge kon worden geloosd, betekende niet dat alle problemen voorbij waren. In natte perioden en bij piekafvoeren in de grote rivieren liepen de kommen nog steeds vol. Om instroom van water vanuit de kom te kunnen weren, werden achterkades aangelegd. Door bedijkingen van rivieren in het westelijk veengebied nam de waterstand in de rivieren toe. Ook bovenstrooms kreeg de rivier meer water te verwerken als gevolg van klimaatverandering. Als reactie hierop begon elk dorp met de aanleg van zijn eigen rivierkade, de latere Lingedijk. Met deze drie kades en de dijk langs de Linge waren de dijkkringen rond de dorpskommen gesloten. Het gevolg hiervan was dat pieken in de waterafvoer niet meer konden worden opgevangen door de kommen. Vanaf de 17e eeuw zou dit herhaaldelijk tot grote problemen leiden.

¹⁸ Verhelst 2012: 9

Figuur 7. Met behulp van de Eustse sluis (de Neust) tussen de Mariënwaard en Tricht werd het water uit de noordoostelijke komgebieden op de Linge afgewaterd. Situatie in 1629. Het noorden is links (bron: Gelders Archief, toegang 1510, inventarisnr. 0124-1320A).

Figuur 8. De Boutensteinse Sluis tussen Rumpst en Enspijk (foto: RAAP / S. van der Veen).

Kilometerslange weteringen

Op de grens van verschillende dorpsolders lagen lange weteringen die als boezem dienden voor hoger gelegen polders ten oosten van de gemeente Geldermalsen. Om optimaal gebruik te kunnen maken van het natuurlijke verval werden deze weteringen over grote afstanden aangelegd. Ze konden vervolgens zonder een al te groot verval het water stroomafwaarts op de Linge lozen. De mogelijkheid van waterlozing op bepaalde punten op de Linge behoorde tot een recht, dat bijvoorbeeld in bezit was van een heer. Voorbeelden van dergelijke lange weteringen zijn de Bisschopsgraaf, de Culemborgse Vliet en De Boutensteinse Wetering. Deze weteringen die langs de grenzen van verschillende heerlijkheden en ambten werden aangelegd.

Bisschopsgraaf

Vóór de afdamming van de Linge in het begin van de 14e eeuw moet de Bisschopsgraaf al gegraven zijn. Destijds liep hij nog ten westen van de polder Mariënwaard langs, op de plaats van de huidige weg Oude Waag. Tot de afdamming van de Linge diende de wetering voor het afvoeren van overtollig water van de oeverwallen. Na de afdamming van de Linge werd het systeem omgekeerd en werd de wetering aangetakt op de afgedamde rivier ter hoogte van de Lage Sluis. In 1320 is de Bisschopsgraaf naar het oosten verlegd.¹⁹ Ter hoogte van de knik in de huidige Zeedijk

¹⁹ Van Bavel 1993: 176

werd een dam aangelegd met de naam Het IJzeren Veulen (veulen = vullen of dempen) en werd aangetakt op de wetering die tussen de Mariënwaard en Tricht liep. Ter hoogte van de Neust waterde de Bisschopsgraaf door middel van sluizen af op de Linge (figuur 7).

Culemborgse Vliet

Met behulp van de Culemborgse Vliet werd het overtollige water ten noorden van gemeente Geldermalsen op de Linge afgewaterd. In 1305 kochten de heren van Culemborg een watergang in de Acquoyse Polder, die werd ingericht als wetering: de Culemborgse Vliet. Aanvankelijk werd het overtollige water via Het Wiel naar Leerdam afgevoerd. In 1410 kwam een waterlozing bij De Horn tot stand.

Boutensteinse Wetering

In 1316 werd de Boutensteinse Wetering gegraven, waarmee de afwatering van zeven dorpspolders ten zuiden en oosten van de huidige gemeente Geldermalsen werd verlegd van de Waal naar de Linge. Voor de afvoer van het water werd het riviertje de Mark genormaliseerd. Tussen de polders Enspijk en Rumpt werd de eigenlijke Boutensteinse Wetering gegraven, die in het noorden op de Linge uitwaterde ter hoogte van de huidige Boutensteinse Sluis (figuur 8). Kort daarop werd ook de afwatering van de polder Haaften op de Linge aangesloten. Hiervoor werd de Mark ter hoogte van Gellicum en Rumpt tot Wetering vergraven. In de uiterste zuidwesthoek van de huidige gemeente Geldermalsen maakte deze een haakse hoek naar het noorden. Deze wetering liep parallel aan de Herwijnsense en Asperense Zeevang. De haakse bocht (op de plaats waar nu de A15 de gemeente verlaat) had de naam Het IJzeren Veulen, net als de hoek in de hierboven beschreven Bisschopsgraaf. Mogelijk was de Mark hier afgedamd.

Rond 1474 werd de Boutensteinse Wetering vergraven tot scheepvaartkanaal, waardoor de steden Culemborg en Zaltbommel werden verbonden. Het duurde nog tot 1558 eer besloten werd ook de Bisschopsgraaf voor scheepvaartverkeer in te richten.

2.5.5 Infrastructuur

Paden, wegen en veedriften

De meeste historische wegen en paden zijn ontstaan in de periode van de geleidelijke ingebruikname van het land of de latere planmatige ontginningen. Het historisch wegenpatroon hangt dan ook nauw samen met de waterhuishouding en de ontginningsstructuren. De dorpen werden over land verbonden door wegen die over de Lingedijk liepen. Vaak liep parallel aan de Lingedijk, landinwaarts een tweede weg die de hoger gelegen delen van de oeverwallen volgde. Over de kades en zijdwendes liepen wegen en paden naar de komgebieden, die over het algemeen 'steeg' in hun naam hebben. Ook over voormalige achterkades liepen deze stegen.

De komgebieden waren vanuit de dorpen vrijwel allemaal bereikbaar via veedriften in de vorm van zogenaamde brede straten. Vóór de rivierkades waren gesloten, kon het water 's winters de kommen binnenstromen via overloopgeulen. De oevers van deze geulen werden gebruikt als veedrift. Na het

sluiten van de rivierdijk verlandde de geul (figuur 9). De veedrift werd verbreed en op de lagere delen van de geul werden bosjes aangeplant, niet zelden in de vorm van grienden.

Figuur 9. De Bulkstraat en Langestraat in Tricht lagen op de oevers van een verlande overloopgeul. Ze dienden als veedrift en verbonden het dorp met de weidegronden in het noorden. Tot in de 8e eeuw stroomde er water in de verlande geul (foto: RAAP / S. van der Veen).

Linge

Hoewel de Linge nu vaak als een barrière wordt ervaren, zal dit in het verleden minder het geval zijn geweest. De Linge vormde een belangrijke verkeersader voor de scheepvaart. Tot de komst van de trein en later het transport over de weg was dit de belangrijkste route voor bulkgoederen. De dorpen hadden bijna allemaal een loswal. Deze zijn herkenbaar als buitendijks gelegen opgehoogde of aangeplempte terreintjes.²⁰ Voor de verbinding tussen de dorpen op de noord- en zuidoever van de Linge vormde de rivier een beperkte barrière. Vrijwel elk dorp had een veer naar de overkant, soms zelfs meer dan één. Op een enkele plaats is een voetveer behouden voor het toerisme, zoals het veer Enspijk-Mariënwaard (figuur 10). Enkele veerstoepen zijn behouden gebleven, zoals bij het eerder genoemde veer bij Enspijk en ook bij de Veerdam tussen Gellicum en Rhenoy.

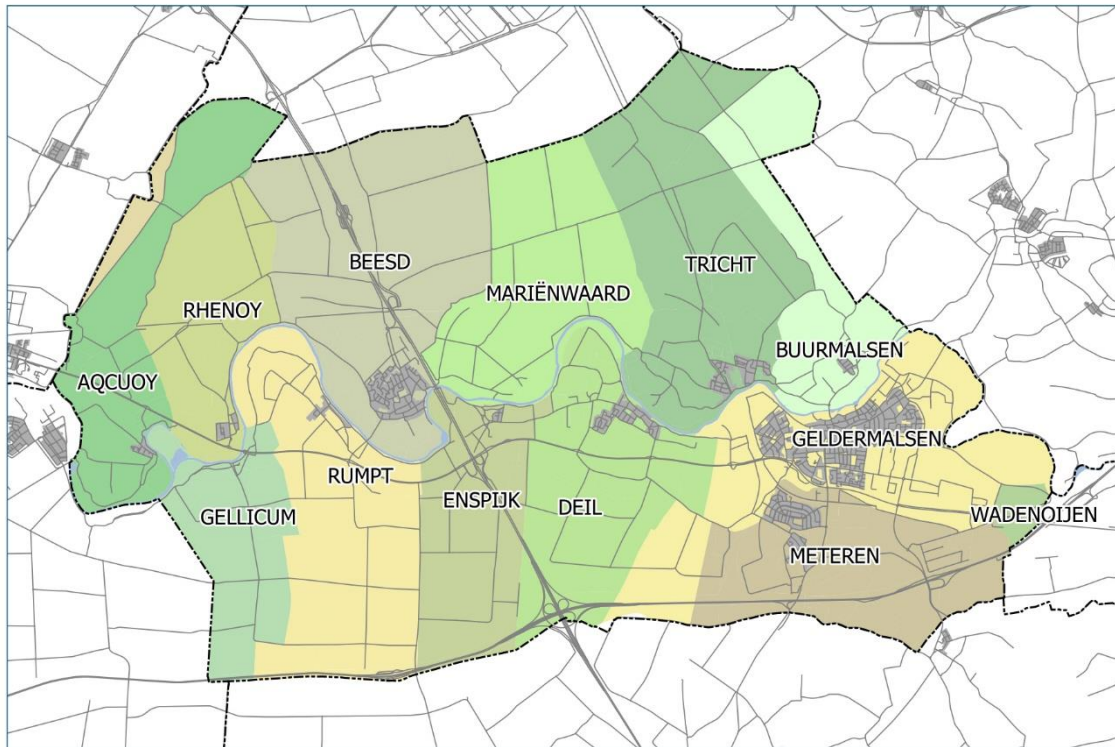
²⁰ Harten 1997: 232

Figuur 10. Veerstoep ten noorden van Enspijk (foto: RAAP / S. van der Veen).

2.6 Ontwikkeling van de dorpspolders

Bij de ontginning van de lagere delen van de oeverwallen en de komgebieden in de Late Middeleeuwen speelden de dorpsstructuren en de bestuurlijke eenheden uit de Vroege Middeleeuwen een belangrijke rol. Uit deze dorpen zouden de waterstaatkundige en bestuurlijke eenheden voortkomen die tot in de 20e eeuw standhielden (figuur 11). Hoewel veel kenmerkende structuren in de 20e eeuw zijn verdwenen, spelen ze nog steeds een belangrijke rol in de herkenbaarheid en identiteit van het landschap. In voorgaande paragrafen is de historische ontwikkeling van het landschap op gemeentelijk schaalniveau beschreven. In hoofdstuk 4 zal worden ingezoomd op de historische stedenbouwkundige ontwikkelingen binnen de kernen. In de nu volgende paragraaf worden de historische ruimtelijke ontwikkelingen op de schaal van de dorpspolders uitgelicht.

Figuur 11. Structuur van dorpspolders op basis van 18e-eeuws kaartmateriaal.

2.6.1 Acquoy

De dorpspolder van Acquoy werd in het oosten begrensd door de Acquoyse Meerdijk (nu Acquoysemeer) en de Donkere Kade (verdwenen). In het westen werd de polder begrensd door de Acquoyse Kade (nu Acquoyseweg). In het zuiden vormde de Linge de grens. Aan het begin van de 14e eeuw behoorde Acquoy tot het bezit van de heren van Voorne. Catharina van Vornenburgh verpandde in 1364 haar huis met burcht aan Otto van Arkel. In 1371 kwam de heerlijkheid geheel in zijn bezit. De Van Arkels verwierven in de 13e en 14e eeuw een groot aantal heerlijkheden in de omgeving van Leerdam. Samen vormden zij het Land van Arkel, een leen van de graven van Hollands in het grensgebied tussen Holland en Gelre.²¹ Na de Arkelse Oorlog in het begin van de 15e eeuw viel het territorium uiteen. In 1417 ging Acquoy over in andere handen. Een eeuw later, in 1513, kwam het in bezit van Floris van Egmond, graaf van Buren. Door vererving en een huwelijk kwam de heerlijkheid in bezit van Willem van Oranje die het tot baronie verhief. In 1795 werd de baronie opgeheven en werd het gebied ingelijfd bij Holland. Na de stichting van het Koninkrijk der Nederlanden werd de voormalige baronie bij de Gelderse gemeente Beesd gevoegd.

De dorpspolder van Acquoy werd via drie weteringen ontwaterd op de Linge. Het water uit het Acquoyse Lage Veld werd met behulp van de Acquoyse Achtermolens (deze lagen op de plaats van de knik in de Nieuwe Steeg) naar de Vliet gemalen (figuur 12). Vanuit deze vliet werd het water met behulp van de Acquoyse Molen en Acquoyse Uitwateringssluis op de Linge geloosd. Hier lagen rond

²¹ Harten 1997: 42

1800 ook een inundatie- of hulpsluis en de Culemborgse Vlietsluis. In 1961 is dit complex van waterwerken vervangen door één grote sluis, de sluis van de Nieuwe Horn.²²

Figuur 12. Knikken in de voormalige Vliet ten noordwesten van Acquoy herinneren aan de plaats waar de Acquoyse Achtermolens lagen (bron: AHN2).

Rondom het dorp komen percelen voor die verwijzen naar de verkavelingsstructuur en het grondgebruik. De percelen binnen het grote open landbouwcomplex ten westen van Acquoy werden aangeduid met 'kampen'. Dit wijst erop dat het gebied in kleinere eenheden is ontgonnen.

Aan de westzijde van het dorp, op de plaats van de huidige weg De Baronie, lag een gebied met het toponiem 'Liesdell', wat verwijst naar een laaggelegen gebied. Opvallend in de 19e-eeuwse verkavelingsstructuur is het gebied aan weerszijden van de Nieuwe Steeg (voorheen Ryweg). De symmetrie in wegen en waterlopen en de redelijk vaste kavelbreedtes en -diepten doen een planmatige ontginning vermoeden. Mogelijk hebben de eigenaren van het kasteel van Acquoy, dat aan het begin van de Nieuwe Steeg ligt, hierin een belangrijke rol gespeeld. In het noorden van het Acquoyse Lage Veld, ter hoogte van het Wiel van Bassa, bevindt zich de Acquoyse Heuvel. Dit is een omvangrijke woonheuvel die vermoedelijk in de 17e eeuw is aangelegd toen de kans op overstromingen in het komgebied sterk toenam.

²² Van Hemmen e.a. 2007: 69

2.6.2 Beesd

De vroegste betrouwbare vermelding van Beesd komt voor in een 14e-eeuwse kopie van een oorkonde uit 1145, waarin het dorp wordt aangeduid met Bisde.²³ De ruimtelijke structuur van het dorp gaat vermoedelijk al terug op de Karolingische tijd.²⁴ De hervormde kerk, die oorspronkelijk aan St. Petrus was gewijd, dateert uit circa 1500. Het St. Petrus-patrocium wijst op een hogere ouderdom.

De dorpspolder van Beesd werd begrensd door de Beestse Zeedijk (nu Oude Waag), de Achtersteeg (nu Kooiweg Oost) en de Renoyse Paay (nu Beschuinse en De Paay). Door het komgebied liepen verschillende oost-west georiënteerde stegen. Deze waren door de huidige Parkweg en Katijdeweg verbonden met het dorp. Deze weg was opvallend breed en kan mogelijk worden geplaatst onder de categorie van brede straten, die veel in het rivierengebied voorkomen.²⁵ De afwatering van de polder liep via twee oost-west georiënteerde weteringen: de Beestsche Wetering in het uiterste noorden en de Krommebansloot langs de Ridderlagsteeg. Beide weteringen kwamen uit op de wetering langs de Rhenoyse Kade. Hier werd het water met behulp van de Beesdse Molen opgemaakt naar de Maalvliet, die vervolgens uitwaterde op de Linge. Het meest noordelijke deel van de dorpspolder, het Beesdsche Lage Veld is aan het einde van de Late Middeleeuwen mogelijk sterk vernat als gevolg van een toegenomen waterpeil in de rivieren. Het werd rendabel om percelen om te zetten in eendenkooien wat hier op grote schaal heeft plaatsgevonden (figuur 13). In het gebied vinden we momenteel nog elf eendenkooien of restanten daarvan.

Figuur 13. Eendenkooien in het Beesdsche Lage Veld, weergegeven op een verpondingskaart uit 1810 (bron: Gelders Archief, toegang 1510, inventarisnr. 0873-217).

2.6.3 Polder Mariënwaard

Onder Beesd viel ook het huidige landgoed Mariënwaardt, dat in 1129 werd gesticht als Premonstratenzer klooster. Het klooster Mariënwaardt werd gesticht door Alveradis, de weduwe van Hendrik van Cuijk, en door haar met goederen begiftigd, de zogenaamde *dos*. Al kort na de stichting groeide het bezit van de abdij door giften en schenkingen. De abdij kreeg het patronaatsrecht van de

²³ Künzel e.a. 1989: 8. De Voorstraat wordt namelijk al in 1333 vermeld.

²⁴ De Beaufort e.a. 1998: 22

²⁵ Keunen & Willemse 2010: 48

kerken van Beesd, Boxmeer en Mill. Door de ligging nabij de grens van Gelre in het westen en de aanwezigheid van de Linge op een steenworp afstand viel het klooster meermalen ten prooi aan plunders. Op 7 juli 1427 werden de abdijgebouwen door de bende van Rudolf van Diepholt in brand gestoken. Een jaar later werden de restanten verwoest. In de jaren daarop werd het klooster herbouwd, maar in 1493 werd het opnieuw geplunderd en verwoest. Na een korte opleving werd het klooster in 1566 en 1567 definitief verwoest door Hendrik van Brederode. Tijdens de Reformatie kwamen alle kloosters en bezittingen toe aan de Staten-Generaal. Later kwam het complex in beheer bij de Staten van het Kwartier van Nijmegen.

De abdij Mariënweerd lag op een oeverwal langs de Linge. De westgrens van de historische polder werd gevormd door de Scheid Watering of Oldenburgs Graaf, nu een sloot langs de Oude Waag. Het betreft hier waarschijnlijk een restgeul die benut is voor de ontwatering van het komgebied. Archeologische waarnemingen wijzen erop dat direct rondom het klooster al in de Romeinse tijd bewoning heeft plaatsgevonden. Het overige deel van de oeverwal bij de abdij Mariënweerd lijkt pas aan het begin van de Late Middeleeuwen in gebruik te zijn genomen.

Figuur 14. De sloot ten oosten van de Oude Waag is een restant van de Oldenburgs Graaf (foto: RAAP / S. van der Veen).

De polder Mariënwaard behoort vermoedelijk tot een van de oudste komontginningen in de streek. Het water vanuit de Mariënwaardse Polder werd, zoals weergegeven op een kaart uit 1761, hoofdzakelijk afgevoerd via een wetering die oostelijk langs de huidige Oude Waag liep, de Oldenburgs Graaf (figuur 14). Het noordelijk deel van deze weg werd in 1761 aangegeven als Beetse Zeedyk. Tot het begin van de 14e eeuw liep hier tevens de Bisschopsgraaf langs. Deze is later verlegd naar de huidige locatie. In de loop van de 18e eeuw namen de Achtervliet en Voorvliet vermoedelijk de functie van belangrijkste wetering over. Net ten zuiden van de huidige spoorlijn lag in de het midden van de 19e eeuw een

poldermolen die het water uit de Achtervliet opmaalde naar de Voorvliet, waarna het water via een sluis in de Linge terecht kwam.

In het meest noordelijke deel van het komgebied treffen we een woonheuvel aan met de naam De Woerd (figuur 15). Deze imposante woonheuvel is vermoedelijk in de 17e eeuw aangelegd, een periode waarin de kans op overstromingen in het komgebied sterk toenam. In het laaggelegen deel van het Mariënwaardsche Lage Veld hebben in 1562 ten minste twee eendenkooien gelegen.²⁶ Een van deze eendenkooien werd in 1500 al vermeld. Van de twee eendenkooien is slechts één exemplaar bewaard gebleven. Het verdwenen exemplaar lag in de noordoosthoek van het Lage Veld.²⁷

Figuur 15. Woonheuvel De Woerd in het noordelijk komgebied van Mariënwaard (foto: RAAP / S. van der Veen).

2.6.4 Buurmalsen

Een groot deel van de historische polder van Buurmalsen ligt buiten de huidige gemeentegrens, in de gemeente Buren. In de Vroege Middeleeuwen werd met Malsen een nog groter gebied aangeduid, dat delen van de Tielerwaard, Buren en Culemborg omvatte. Het gebied van Malsen wordt in een oorkonde vermeld waarin de schenking van goederen *Uberan Malsna mansus duos*, door graaf Balderik aan de Utrechtse kerk staat beschreven. Het betreft twee boerderijen in het Overmalsen, waarmee het huidige Buurmalsen werd bedoeld. Nadat in 1253 het Malsen ten zuiden van de Linge aan Gelderland

²⁶ Van Bavel 1993: 454

²⁷ Buren en Culemborg door Jacob Perrenot, uitgave Covens en Mortier, 1761. Uit Atlas der Neederlanden; via www.sara.nl.

toekwam, werd dit Geldermalsen genoemd. Het noordelijke Malsen dat in de heerlijkheid Buren lag, ging Buurmalsen heten.²⁸

De dorpspolder van Buurmalsen werd in het oosten begrensd door de Hennisdijk, in het noorden door de Blinde Steegse Kade (nu Zwarte Kade) en in het westen door de Zwarte Kade (nu Platteweg). Het meest zuidelijke deel van de dorpspolder ligt op de oeverwallen van de Hooglandse Wetering (voorheen Spijkse Wetering) en de Linge. Hier lagen grote aaneengesloten akkercomplexen, zoals het Hoge Spijk ten noorden en zuiden van de Groeneweg. Uit toponiemen op de kaart van Buren en Culemborg uit 1761 blijkt dat een groot deel van het komgebied bij aanvang van de ontginning bestond uit een relatief laaggelegen gebied met broekbossen.²⁹ De Rijksstraatweg heette destijds Buurmalse Broeksteeg en aan weerszijden van deze weg lag het Hoge en Lage Broek (figuur 16). Bij de ontginning van de lagere delen van de oeverwallen en het komgebied is gebruik gemaakt van de Hooglandse Wetering die rond het jaar 1000 vermoedelijk een verlande, maar nog watervoerende restgeul was. Verschillende weteringen en afwateringssloten waren via de Buurmalse Waterloosing (nu Hooglandse Wetering) met de restgeul verbonden en waterden daarop uit. Via enkele molens in de wetering werd het water opgemalen zodat het op de Linge kon worden uitgewaterd.

Figuur 16. De Buurmalse Broeksteeg en het Hoge en Lage Broek in de tweede helft van de 18e eeuw ten noorden van Buurmalsen (bron: Atlas der Neederlanden, Kaart van Buren en Culemborg, 1761).

2.6.5 Deil

De vele archeologische vondsten uit de Romeinse tijd die in de directe omgeving van Deil zijn gedaan, wijzen erop dat de omgeving al in die tijd een geschikte bewoningslocatie was. Archeologische

²⁸ De Beaufort e.a. 1998: 132

²⁹ Buren en Culemborg door Jacob Perrenot, uitgave Covens en Mortier, 1761. Uit Atlas der Neederlanden; via www.sara.nl.

vondsten uit de Merovingische tijd zijn echter schaars. Van bewoningscontinuïteit lijkt dan ook geen sprake te zijn.

De vroegste betrouwbare vermelding van Deil komt voor in een 14e-eeuwse kopie van een oorkonde uit 1148, waarin het gebied wordt aangeduid als 'Daile'.³⁰ De naam kan worden geïnterpreteerd als 'deel', in de zin van aandeel in de grond. De vroegste indirecte vermelding van een kerk in Deil is terug te vinden in een lijst van het bisdom Utrecht. In deze lijst van bijdragen tussen 1276-1281 aan het bisdom voor een kruistocht wordt onder het *Registrum prepositure Thylensis* de kerk te Deyle vermeld.³¹

Eind 14e eeuw was Arlard van Deyl leenheer van het dagelijks gericht Deil. Via zijn zoon Otto kwam de leenheerlijkheid in 1405 in handen van hertog Reinald.³² Tot het midden van de 18e eeuw ging de heerlijkheid meerdere malen over in andere handen, tot het ten slotte in 1758 in bezit van het geslacht Taets van Amerongen kwam.

Deil ligt op de zuidelijke oeverwal van de Linge. Archeologische vondsten uit de Romeinse tijd wijzen erop dat het gebied direct ten zuiden van de historische kern al in die periode in gebruik was. Het is aannemelijk dat dit gebied in de loop van de Vroege Middeleeuwen de kern ging vormen van het latere Deil. Binnen de lagere delen van de stroomrug waar Deil op ligt, komen percelen voor met namen als Den Bemd, Hoge Wei en Hooiblok. In het midden van de 19e eeuw zijn deze percelen in gebruik als akkerland. De veldnamen doen echter vermoeden dat het ten tijde van naamgeving in gebruik was als hooi- en weiland.

Zowel op de stroomrug als binnen de komgebieden liggen ontginningsblokken waarvan de veldnaam het bestanddeel 'blok' bevat. Zoals het Oostelingse Blok, het Maatse Blok, het Vuurensche Blok en het Zeevangse Blok. Vermoedelijk hebben deze veldnamen betrekking op de ontginningseenheden, die vervolgens blok- en strookvormig zijn verkaveld. Aan de veldnamen valt ook de ligging ten opzichte van de naamgever af te leiden. Van noord naar zuid treffen we achtereenvolgens het Voorste Blok, het Middelblok en het Achterblok aan.

De polder van Deil werd aan de oostzijde begrensd door de Deilse Zeevang en de Kijfakker, waarvan de ligging slechts aan enkele kavelsloten nog herkenbaar is. In het zuiden werd de polder begrensd door de Mark en in het westen door de Deilse Graaf, die we nog als weg terugvinden. De afwatering vond plaats langs de Deilse Wetering en de Deilse Sluis op de plaats van de huidige molen De Vlinder (figuur 17). Dwars door de polder lag de Kweldam die vermoedelijk is aangelegd om de toestroom van uittredende kwel in de richting van de komgronden tegen te gaan. Door de aanleg van het autosnelwegknooppunt Deil is de relatie met de Mark in het zuiden verloren gegaan.

³⁰ Van Berkel & Samplonius 2006: 96

³¹ Vermeulen 1974-1975: 294

³² Vermeulen 1974-1975: 293

Figuur 17. De Deilse Wetering en het 20e-eeuwse gemaal nabij de uitwatering op de Linge (foto: RAAP / S. van der Veen).

2.6.6 Enspijk

Het dorp 'Enspike' werd voor het eerst vermeld in 1129, het jaar waarin gravin Alveradis de abdij Mariënweerd stichtte en daarbij goederen in Enspijk aan het klooster schonk. De naam Enspijk valt te verklaren als tegenhanger van 'spijk', wat als een in het water uitstekend stuk land kan worden geïnterpreteerd.³³ Het voorvoegsel 'en' heeft betrekking op de *in*-waartse ligging.

Op de stroomrug rondom het dorp kwamen akkers voor met een karakteristieke kromme perceelsvorm. Deze kromme akkers zijn vermoedelijk vanaf de Vroege Middeleeuwen ontstaan als gevolg van een bepaalde ploegtechniek. In de lagere delen ten zuiden van Enspijk ligt een gebied dat werd aangeduid met de veldnaam Stautendam en Houtendam. De namen lijken betrekking te hebben op waterstaatkundige werken, hoewel de ligging daarvan onbekend is. De gebieden in de kom waren in de 19e eeuw vanuit het dorp ontsloten via de Korte Veersteeg en de Net Steeg (nu Netstraat en Panweg). Aan de veldnamen en verkaveling zijn de ontginningsblokken te herkennen. Ze dragen namen als het Oudweyse Blok en 't Meetweyse Blok.

De ontwatering van de polder Enspijk vond plaats via de Enspijkse Wetering, die voor een groot deel parallel liep aan de Boutensteinse Wetering. Net ten noorden van de voormalige slipschool lagen een watermolen en een sluis, waarvan alleen nog een (moderne) sluis resteert. De Boutensteinse en Enspijkse Wetering hadden elk hun eigen uitwateringsluis aan de Linge. Op beide plaatsen is nog een sluis aanwezig.

³³ Van Berkel & Samplonius 2006: 129

2.6.7 Geldermalsen

Al in de Vroege Middeleeuwen heeft er een nederzetting gelegen aan de rand van het laat-middeleeuwse dorpsgebied. In het gebied tussen de Herman Kuijkstraat en de Oranje Nassaustraat zijn archeologische vondsten gedaan die dateren uit deze periode.³⁴ In de 11e eeuw vormde Geldermalsen samen met Meteren het stamland van het geslacht Van Malsen. Zij hadden aan het eind van de 11e eeuw het rijksleen Kuyk ontvangen, waarnaar ze zich zelf gingen vernoemen. Uit deze periode dateert ook de Burcht van Malsen. Deze burcht werd in de 11e eeuw gebouwd op een omgracht terrein, dat lag tussen de huidige Herman Kuijkstraat en achter het Veer. Ten tijde van de stichting lag hier een oeverwal die extra werd verhoogd voor de bouw van de versterking. Aan de zuidkant is de gracht mogelijk gegraven. In het noorden werd het terrein begrensd door de Linge, van waaruit de gracht gevoed werd. Dit burchteiland was omsloten door een tufstenen muur. Restanten van het muurwerk en de omgrachting zijn aangetroffen bij recent archeologisch onderzoek.³⁵ Ten tijde van de stichting lag hier een oeverwal die in het zuiden werd begrensd door een verlande tak van de Linge en aan de noordzijde door een noordelijke tak van de Linge. De zuidelijke tak lag op de plaats van de huidige Molenweg en Geldersestraat.

De burcht is vermoedelijk tussen 1150 en 1200 gesloopt.³⁶ In het noordwestelijk deel van het binnenterrein werd de huidige Hervormde kerk gesticht, die oorspronkelijk aan St. Suitbertus gewijd was. De toren dateert uit de tweede helft van de 13e eeuw. Het huidige middenschip werd in de 15e eeuw gebouwd op de plaats van een 12e-eeuwse tufstenen voorganger waarvan delen in de westmuur zijn opgenomen.³⁷ Mogelijk is als opvolger van de burcht iets oostelijker het kasteel Geldermalsen (of Ravestein) opgetrokken. Hoe dit kasteel er oorspronkelijk heeft uitgezien, is onduidelijk. In het midden van de 18e eeuw bestond het complex uit een omgracht terrein met daarbinnen een tuinmanshuis, een koetshuis, stallen, een oranjerie en een druivenkas.³⁸ Een tekening uit het midden van de 18e eeuw van Paulus van Liender toont een zaalgebouw met ingangstoren van twee woonlagen en een zadeldak. Van de gebouwen zijn geen bovengrondse resten zichtbaar. Wel is de omgrachting deels nog aanwezig.

Het dorp ontwikkelde zich in de Late Middeleeuwen op de oeverwallen en (mogelijke) rivierduinen tussen de huidige Herman Kuijkstraat en Kerkstraat. Door en vanuit het dorp liepen verschillende hoofdwegen: langs de Linge liep de Lingedijk; richting het zuiden liep de Meterense Straat (nu Rijksstraatweg); het Laageinde verbond Geldermalsen met het Geldermalse Weyveld; de Meersteeg vormde een belangrijke ontginningsas voor Hondsgemet; en de Tielseweg (nu Tielerweg) verbond Geldermalsen met Tiel.

De polder van Geldermalsen bestond in de 18e eeuw uit twee delen: het Geldermalse Weyveld (of Voetakker) in het zuidwesten en het noordelijke gebied rondom Geldermalsen, Rot en Hondsgemet. Het noordelijke deel van de polder lag op stroomruggen en oeverwallen, waardoor dit gebied hoger lag dan de rest van de polder. Door deze relatief hoge ligging kwamen hier minder sloten, weteringen en kades voor dan in de lager gelegen komgebieden. De afwatering vond plaats via de Dalemse Wetering, die uitkwam op de Voorvliet (figuur 18). Via de Geldermalse Sluis werd er water afgewaterd op de Linge.

³⁴ Boreel 2009: 27

³⁵ Boreel 2009: 4

³⁶ Boreel 2009: 5

³⁷ Stenvert e.a. 2000: 176

³⁸ Jas e.a. 2013: 251

Ook de afwatering van de Voetakker vond plaats via de Voorvliet, die deels door de Meterense polder liep.

Figuur 18. De poldermolen aan de Voorvliet (Watermolenweg 8) bemaalde de voormalige dorpsolders van Meteren en Geldermalsen (foto: RAAP / S. van der Veen).

2.6.8 Gellicum

Het dorp Gellicum wordt voor het eerst vermeld in een schriftelijke bron uit 938 als Gallinghem.³⁹ Kenmerkend is het voorkomen van het bestanddeel 'heem' in de naam. Dit suffix werd vooral in de periode tussen de 5e en de 10e eeuw toegepast. Het dorp ligt op de plaats waar de Dorpsvliet uitkwam op de Linge. In de laagte tussen de Nysteeg (nu Vlietskant) ligt een dorpsgriend, zoals we ook bij andere dorpen in de streek tegenkomen. Het dorp lag op een relatief smalle oeverwal. Waar deze laagte de oeverwal doorsnijdt, lagen dan ook de belangrijkste historische bouwwerken, zoals de rooms-katholieke kerk van Onze Lieve Vrouw Geboorte, het Rechthuis, daterend uit het begin van de 13e eeuw, en het inmiddels verdwenen kasteel dat voor het eerst in 1326 werd vermeld.

Ten noorden van de historische kern ligt tot op heden een meander van de Linge. Het gebied binnen de meander heette de Oude Oyen. Deze meander vormde een belemmering voor het scheepvaartverkeer en werd daarom in de 17e eeuw (vóór 1664) afgesneden door het aanleggen van de Vaart bij De Breeknap. Op de oeverwallen ten oosten en westen van het dorp lagen de oude akkercomplexen. De veldnaam die het oostelijk akkercomplex had, de Waayackers, doet vermoeden dat zich hier een dijkdoorbraak heeft voorgedaan. Ten noorden van de Provincialeweg West, bij boerderij het Groene Paard, treffen we inderdaad een dijkeruglegging aan.

³⁹ Künzel e.a. 1989: 145

In het komgebied ten zuiden van het dorp lagen ontginningsblokken met namen die duiden op een extensief gebruik als weidegrond en hooiland, zoals de Rouw Weyde en het Laage Veld. Binnen de laagste delen van het komgebied werden twee eendenkooien aangelegd.

Het grondgebied van de dorpen Gelicum en Rumpst vormde al in de 18e eeuw een waterstaatkundige eenheid. Door middel van de Uitwatering van Gelicum en Rumpst (nu opgenomen in de Haafkensche Molenvliet) waterde de polder op de Linge af.

2.6.9 Meteren

Waarschijnlijk is Meteren ontstaan uit een nederzetting uit de Romeinse tijd. Het historische dorpscentrum ligt op een breed deel van het meandergordelcomplex van Meteren, dat ver voor de bedijking in de periode 1123-386 voor Chr. actief was. De dorpspolder werd in het westen begrensd door de Meterense Kweldam (nu verdwenen) en in het zuiden door de Mark. Aan de noordzijde was de grens minder regelmatig; globaal werd de grens hier gevormd door de Bredestraat en de Blankertseweg. De relatief brede en hooggelegen meandergordels maakten dat dit gebied al in de Merovingische tijd bewoond geweest kan zijn. Vanaf de hogere delen in het landschap zijn vermoedelijk aan het begin van de Late Middeleeuwen de lagere delen ontgonnen. Voor de ontginning van de Bergakker is vermoedelijk de Blankertseweg als basis gebruikt. Deze weg ligt op een smalle meandergordel met crevasse, die tussen 5788 en 5630 voor Chr. actief was. Ten westen van het dorp is een vrij directe overgang naar het komgebied. Voor de ontginning van dit hooi- en weidegebied, het Achterveld, werd de Achtersteweg als basis gebruikt.

Ten oosten van het dorp lagen twee adellijke huizen. Op de plek waar het latere Huis te Meteren werd gebouwd lag een kasteel dat vermoedelijk in de 13e eeuw werd gebouwd. Dit kasteel werd op de plaats van een hof, een zogenaamde curtis gebouwd. Deze curtis werd in 1265 door graaf Otto II van Gelre in leen gegeven aan de familie Van Bentheim, de vermoedelijke stichters van het kasteel (figuur 19). Iets oostelijker aan de Blankertseweg lag het kasteel Blankenstein, waarvan in 2006 met behulp van weerstandsmetingen de ligging van muurresten en de gracht is achterhaald.⁴⁰

⁴⁰ Dekker & Kattenberg 2006

Figuur 19. Het dorp Meteren in het eerste kwart van de 18e eeuw. Rechts van het midden is een omgrachte huisplaats te zien: het Huis te Meteren. Nog verder naar rechts staat het Huis Blanckenstijn afgebeeld. Uitsnede van Tiendkaart van Geldermalsen van het Kapittel van St. Marie te Utrecht uit 1714 (bron: Gemeente Geldermalsen).

De afwatering van de polder van Meteren geschiedde zeer waarschijnlijk via de Dalemse Wetering, de Voorvliet en de Mark. De Voorvliet waterde vervolgens bij Geldermalsen uit op de Linge. Op de grens van Meteren en de Voetakker lag in de 18e eeuw een kweldam die vermoedelijk moest voorkomen dat uittrekend kwelwater aan de voet van de stroomruggen de lage komgronden zou instromen. Van deze Meterense Kweldam is niets meer herkenbaar in het huidige landschap.

2.6.10 Rhenoy

De dorpspolder van Rhenoy omvatte het gebied tussen de Acquoyse Meersteeg en Rhenoyse Paay. Het dorp en de aangrenzende historische akkercomplexen liggen op de oeverwal van de Linge. Ten westen van het dorp ligt een groot open akkercomplex dat op het kadastraal minuutplan uit 1832 staat aangeduid als 'Het Achterland'. In de smalle licht gebogen strokenverkaveling kan een kromakker worden herkend (zie ook § 2.5). De oudste ontginningen vinden we op de hogere delen van de oeverwal, die het Hoge Veld worden genoemd. Vanuit hier werd het laaggelegen komgebied ontgonnen. Deze kom werd aangeduid met het Lage Veld. Vanuit het dorp en vanaf de Lingedijk liepen stegen (de Grote Steeg, nu Breezij, en de Kleine Steeg) richting het Lage Veld, waar ze aansloten op de Tiendweg. Via de Beschuitse Steeg (nu Beschuinse) kon de achterkade van de polder, de Acquoyse Meerdijk, worden bereikt. In het meest noordelijke deel van de polder hebben ten minste twee

eendenkooien gelegen. Deze zijn vermoedelijk in de 16e eeuw aangelegd. Van de twee eendenkooien zijn restanten bewaard gebleven in het huidige landschap.

De afwatering vond plaats via een oost-west-georiënteerde wetering, de Nieuwe Grave. Via de Rhenoyse Wetering langs de grens met Acquoy waterde deze af op de Linge. Het water werd door middel van poldermolens naar de Linge afgevoerd. Op de plaats waar de huidige Tiendweg de historische dorpspolder verlaat, stond er een poldermolen. Een tweede molen stond bij de huidige boerderij Sluisweide. De Nieuwe Grave is in de 20e eeuw rechtgetrokken en verbreed en is nu bekend onder de naam Nieuwe Graaf (figuur 20). De Rhenoyse Wetering heeft haar functie als wetering verloren en is nu herkenbaar als kavelsloot langs de Akkoische Meer. De doorsnijding van de spoordijk heeft ervoor gezorgd dat het systeem minder goed als geheel herkenbaar is.

Figuur 20. Door middel van de Nieuwe Graaf werd het overtollige water uit de dorpspolder van Rhenoy op de Rhenoyse Wetering geloosd (foto: RAAP / S. van der Veen).

2.6.11 Rumpt

Het dorp Rumpt ligt op een smalle oeverwal aan de Linge. De eerste vermelding van Rumpt is aangetroffen in een lijst van bezittingen van de St. Martenskerk in Utrecht uit circa 960.⁴¹ De kerk van het dorp behoorde vermoedelijk tot de abdij Mariënweerd en zou voor 1148 zijn gesticht. In het midden van de 12e eeuw werd Rumpt een dagelijkse heerlijkheid die verbonden is met het land van Arkel.

Ten noordwesten en ten oosten van het dorp lagen omvangrijke open akkercomplexen. Ook ten zuiden van het dorp lag, op een oude meandergordel, een bouwlandcomplex. De perceelsblokken ten noordwesten van het dorp hebben namen die veelal eindigen op 'akker' of 'kamp'. Geheel in het oosten

⁴¹ Vermeulen 1974-1975: 309

van de dorpspolder, nabij de Boutensteinse Wetering, lag het kasteel Boutenstein. De hoge oeverwal werd hier kort onderbroken door een laagte, die werd benut voor de afwatering van het komgebied en de aanleg van het kasteel met omgrachting. Van het kasteel zijn vermoedelijk nog resten in de ondergrond aanwezig.

Ten zuiden van het langgerekte dorp Rumpt kwamen de Achterstraat en de Middenstraat samen in een brede weg die de zuidelijke akkers en de weide- en hooilanden met het dorp verbond. Ten oosten van deze weg was een langgerekte drassige zone die met bos was beplant, zoals blijkt uit de oorspronkelijk aanwijzende tafel van het kadastraal minuutplan uit 1832. Een klein bosje in de oksel van de Haaftense en Provincialeweg West herinnert hier nog aan. Zuidelijk hiervan ligt een blok akkerpercelen met de naam De Worden. Het bestanddeel 'word' kan hier worden verklaard als een hoger gelegen deel, zoals dit ook opgaat voor 'woerd'.⁴² Het gebied kent inderdaad een relatief hoge ligging die samenhangt met de aanwezigheid van een fossiele meandergordel in de ondergrond.

Figuur 21. De huidige Haaftensche Molenvliet ontstond in de 20e eeuw door samenvoeging van de Hellouwsche Vliet met de Herwijnsensche en Asperense Zeevang (foto: RAAP / S. van der Veen).

Tussen de Nieuwendijk en De Worden lagen ontginningseenheden die veelal eindigden op 'blok'. Dit suffix verwijst naar de ontginningseenheid waarbinnen de grond in stroken of blokken werd verkaveld. Het vormt de tegenhanger van de percelen die met 'geer' worden aangeduid; deze percelen liggen juist vaak in een punt (dergelijke percelen treffen we aan tussen Gellicum en Rumpt). In het meest zuidelijke deel treffen we het Lage Veld of het Eigen Blok aan, dat waarschijnlijk het meest recent is ontgonnen. De komgebieden waren bereikbaar via de wegen en paden over de achter- en zijkades en via enkele

⁴² Schönfeld 1980: 42

stegen die van noord naar zuid liepen. Voorbeelden hiervan waren de Zittersteeg, de Grote Slagsteeg (nu verdwenen) en de Rauweigraaf.

De polders van Rumpt en Gellicum hadden een gezamenlijk afwateringssysteem. Het water werd hier afgevoerd via de Nieuwe Sloot, de Putstrang en de Beemerstrang op de Dorpsvliet in Gellicum en op de Herwijnsense en Asperense Zeevang (figuur 21). Daar werd het via sluizen op de Linge uitgewaterd.

Het grondgebied van de dorpen Gelicum en Rumpt vormde al in de 18e eeuw een waterstaatkundige eenheid. Door middel van de Uitwatering van Gellicum en Rumpt (nu opgenomen in de Haaftensche Molenvliet) waterde de polder op de Linge af.

2.6.12 Tricht

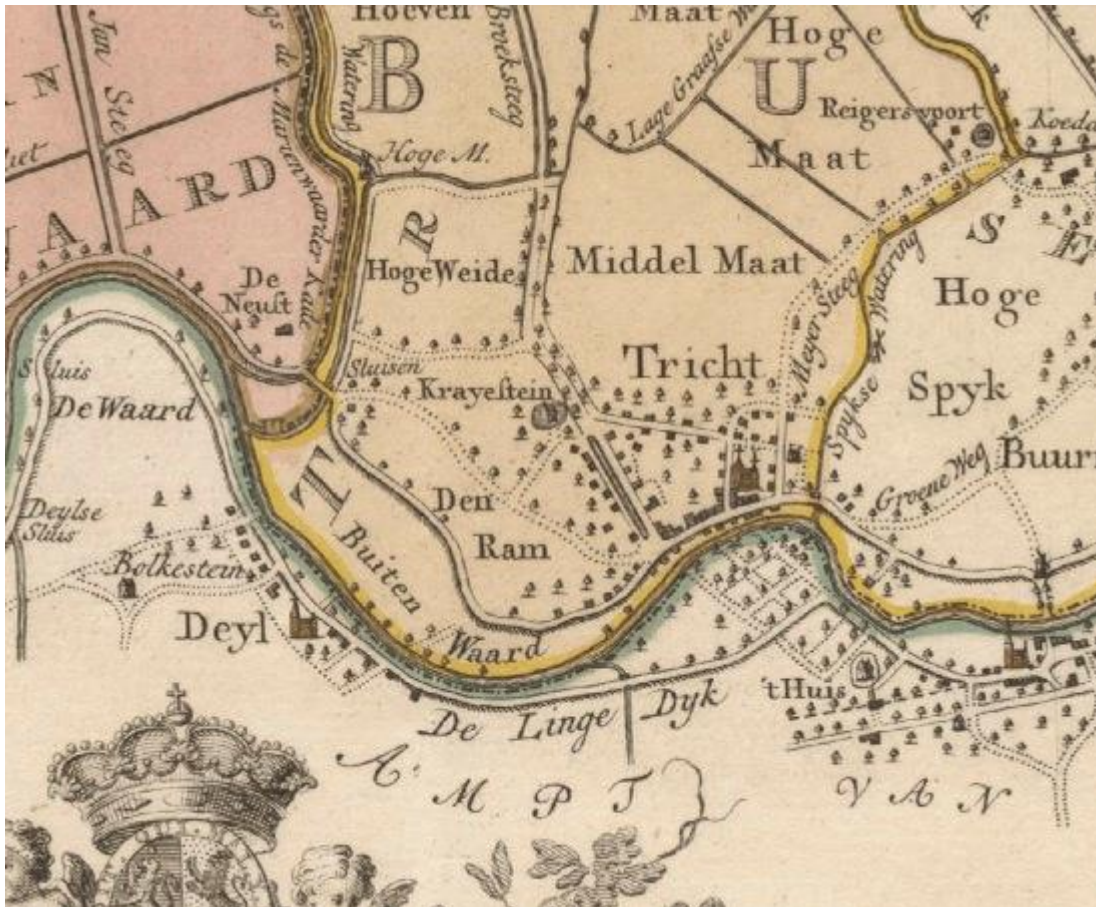
Net als Meteren is Tricht waarschijnlijk een voortzetting van een nederzetting uit de Romeinse tijd. Het type nederzettingstype, een rond esdorp, sluit een oorsprong in de Merovingische tijd echter niet uit. Het dorp ligt nabij de plek waar de Hooglandse Wetering (voorheen Spijkse Wetering) uitkomt in de Linge. In het oostelijk deel van het dorp lopen twee wegen die een bijzonder geheel vormen: de Laan van Crayestein en de Bulkstraat. Mogelijk zijn deze twee wegen aangelegd op de oevers van een smalle restgeul of crevasse. Op een kaart uit de tweede helft van 1761 is te zien dat het huidige groengebied tussen deze straten nog watervoerend was.⁴³ Mogelijk diende deze geul als toevoerkanal voor de gracht van kasteel Crayestein (figuur 22).

Het gebied ten noorden van Tricht wordt op het kadastraal minuutplan uit 1832 aangeduid met de toponiemen 'Hoge Maat', 'Middel Maat' en 'Lage Maat'. Gebieden met namen met het bestanddeel 'maat' werden in de Karolingische tijd vaak als aanduiding voor gemeenschappelijke hooi- en weidegronden gebruikt. De ontginningsblokken in het komgebied dragen veelal namen met het bestanddeel 'hoeve'. Dit wijst op een ontginning in de Late Middeleeuwen, toen het gebruikelijk was ontginningsblokken in de broekontginningen uit te geven in een standaard hoevemaat.⁴⁴ De toponiemen 'Oude Hoeven', 'Nieuwe Hoeven' en 'Over Hoeven' geven aan dat de ontginning gefaseerd heeft plaatsgevonden vanuit het zuiden richting het noorden. Op de laagste delen van de komontginningen, het slechts bruikbaar voor andere doeleinden, zijn vermoedelijk in de 16e eeuw eendenkooien aangelegd. Er komen nu nog drie eendenkooien, of resten hiervan, voor in dit gebied.

De afwatering van de polder vond plaats via weteringen die uitkwamen op een wetering die naast de Bisschopsgraaf lag. Om het water op de Linge te kunnen uitwateren, lagen er twee molens in de wetering en een sluis bij de Neust. De Lage Molen lag iets ten noorden van de huidige spoorlijn. De Hoge Molen lag op de plaats waar de Laaggraafsche Wetering uitkomt op de Bisschopsgraaf.

⁴³ Buren en Culemborg door Jacob Perrenot, uitgave Covens en Mortier, 1761. Uit Atlas der Neederlanden via www.sara.nl.

⁴⁴ Verhelst 2012: 40

Figuur 22. Tussen kasteel Crayestein en de Linge lag op de plek van de huidige Bulkstraat een wervoerende geul. Dit gebied is nog herkenbaar als een relatief laaggelegen groenstrook binnen het dorp Tricht (bron: Kaart van Culemborg en Buren, 1761. Atlas der Nederlanden).

2.7 Geleidelijke transformatie (1500-1850)

Tijdens de Late Middeleeuwen en het begin van de Nieuwe tijd deed zich in het Gelderse rivierengebied een belangrijke verschuiving voor op sociaal-economisch terrein: de laat-middeleeuwse transitie. Een ontwikkeling van een andere orde was dat de inwoners geconfronteerd werden met toenemende piekafvoeren van de rivieren en de daarmee gepaard gaande overstromingen. Vanaf de 17e eeuw werden diverse pogingen ondernomen het water onder controle te houden, wat uiteindelijk pas na de 19e eeuw zou lukken. Niet alleen de strijd tegen het water veranderde het landschap. Ook werd het landschap zo aangepast dat het water als bondgenoot kon worden ingezet, in de vorm van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

2.7.1 Laat-middeleeuwse transitie

Tijdens de Late Middeleeuwen en het begin van de Nieuwe tijd maakte het Gelderse rivierengebied een ingrijpende transitie door. De vroeg-middeleeuwse domanialiteit en horigheid verdwenen in de periode tussen de 12e en 14e eeuw en maakten in de 15e en 16e eeuw plaats voor het agrarisch kapitalisme.⁴⁵ Grote pachtboerderijen kwamen op, de landbouw werd meer marktgericht en er kwam een vorm van

⁴⁵ Van Bavel 1999: 681-682

loonarbeid op. Deze ontwikkeling deed zich gedurende de Late Middeleeuwen en Nieuwe tijd in heel West-Europa voor. De Lingestreek en daarmee dus ook de gemeente Geldermalsen behoorde tot de gebieden die als eerste deze belangrijke transitie doormaakten.

Grootgrondbezit en boerenbezit

De transitie verliep volgens een tweedeling die zijn oorsprong had in de Karolingische tijd. Zoals reeds in § 2.4 is beschreven, concentreerde de bewoning zich in de Merovingische en Karolingische tijd op de hogere en bredere oeverwallen in de oostelijke helft van de gemeente. Hier lagen de goede akkerbouwgronden en het gebied had een verkeersgeografisch en strategisch gunstige ligging.⁴⁶ Dit had tot gevolg dat er veel koningsgoederen in deze streek waren. Dit was onroerend goed dat ten behoeve van de Frankische koning werd geëxploiteerd. In de Late Middeleeuwen kwamen deze goederen door schenking steeds meer in bezit van domaniaal georganiseerde grootgrondbezitters en religieuze instellingen. De exploitatie van een domaniaal landgoed vond plaats vanuit een centrale hof of curtis. Een van de voorgangers van het Huis Meteren was bijvoorbeeld een centrale hof. Hieromheen lagen boerderijen met hoevenland die waren uitgegeven aan horige boeren. Als wederdienst voor onder andere het bewonen van de boerderij en het uitoefenen van landbouw moesten de boeren het aan de centrale hof toebehorende land bewerken. Het westelijke grondgebied van de gemeente, dat door zijn fysisch-geografische omstandigheden lange tijd minder geschikt was voor bewoning en ontginning, raakte gedurende de Karolingische tijd langzaam bewoond. Doordat de oeverwallen hier smaller en lager waren en er daardoor minder grond voor de landbouw aanwezig was, kwam hier minder domaniaal georganiseerd grootgrondbezit voor. Hier lag vooral bezit van de verschillende boeren.

Na de occupatie van de oeverwallen werden nieuwe ontginningen ondernomen in de komgebieden. Bij de verdeling van het land werden de bezitsverhoudingen die op het oude land van toepassing waren gekopieerd. In het oosten van de gemeente waren de meeste komgronden dus in bezit van landsheren en religieuze instellingen. In het westen waren ze vooral in bezit van boeren. Opvallend is dat deze verhouding in het grondbezit zich gedurende de hele Late Middeleeuwen heeft gehandhaafd en verschuivingen in grondbezit vooral binnen deze twee groepen plaatsvond. In de vroeg bewoonde gebieden was aan het eind van de 16e eeuw nog altijd sprake van grootgrondbezit en in de later ontgonnen gebieden van klein boerenbezit. Deze bezitsverhoudingen vormden als het ware een prisma waardoor de gebieden zich vanaf de Late Middeleeuwen op een eigen wijze agrarisch-economisch gingen ontwikkelen.

Opkomst van de pacht

Binnen de domaniale goederen vond in de decennia rond 1300 een snelle transformatie plaats van domaniale exploitatie naar verpachting. Het voordeel ten opzichte van het domaniale systeem was dat de mobiliteit van de grond en de competitie om de grond toenam. Ook wisten de grootgrondbezitters te profiteren van de lage lonen en de hoge voedselprijzen. De kleine boeren hadden daar weinig voordeel van. De overgang naar verpachting vond gedurende de 13e eeuw al plaats binnen de gebieden die in boerenbezit waren, maar nam in de 14e eeuw nog maar weinig toe. Veel boeren hadden de grond zelf nodig om hun bedrijf draaiende te houden. In de daaropvolgende periode tot 1570 nam de verpachting in deze gebieden gestaag toe, terwijl de toename binnen de domaniale goederen gering was.

⁴⁶ Van Bavel 1999: 648

Bevolkingsgroei

Ook de mate van bevolkingsgroei hing samen met deze tweedeling. Het blijkt dat er in de 16e eeuw in gebieden waar veel grond in boerenbezit was, sprake was van een hoge bevolkingsdichtheid. In sommige gevallen blijkt deze relatie tussen bevolkingsdichtheid en boerenbezit sterker te zijn dan de relatie met de fysisch-bodemkundige situatie. In de gebieden die al in de Merovingische tijd bewoond waren en door grootgrondbezit gedomineerd werden, was er juist sprake van een trage bevolkingsgroei.

Dat de bevolkingsdichtheid in de gebieden met veel boerenbezit zo kon toenemen, hangt onder andere samen met het feit dat boeren hun bezit gemakkelijk konden verdelen onder hun kinderen. Deze kinderen hadden dus vrij vroeg de beschikking over een eigen stuk land en konden daardoor op relatief jonge leeftijd een gezin onderhouden. Dit leidde ertoe dat deze gebieden een sterke bevolkingsgroei kenden en dat in deze gebieden relatief veel kleine boerenbedrijven voorkwamen. Omdat kleine boeren over een vast minimum aan arbeidskrachten beschikten, namelijk de leden van het gezin, moesten zij deze maximaal benutten om te kunnen concurreren. Dit deden ze door zich te specialiseren in de teelt van arbeidsintensieve gewassen. Verder probeerden ze de arbeidskracht binnen het gezin beter te benutten door zich ook op niet-agrarische activiteiten te richten. Dit bleek vaak als *spin off* te werken en maakte zodoende de komst van weer nieuwe kleine bedrijfjes mogelijk.

In de gebieden waar veel grootgrondbezit voorkwam en pachtgrond overheerste, was het voor de boeren moeilijker hun bedrijven over hun kinderen te verdelen. Hierdoor konden deze kinderen pas op late leeftijd, of helemaal niet, over een eigen bedrijf beschikken. Dit had een negatieve invloed op de bevolkingsgroei. Doordat opsplitsing van pachtgoederen weinig voorkwam, ontstonden na verloop van tijd grote pachtboerderijen. De pachters van deze boerderijen hadden de financiële middelen en de wil om flink te investeren in hun bedrijf en de verpachters waren bereid in hun pachtgoed te investeren. Door hun bedrijfsvoering te moderniseren, probeerden ze de arbeidsproductiviteit te vergroten. Om dit te bereiken, kozen zij voor arbeidsextensieve teelten en gewassen. Dit had een negatieve invloed op de bevolkingstoename in deze gebieden.

In het huidige landschap vinden we de gevolgen van deze transitie nog steeds terug. Op de smalle oeverwallen in het westelijk deel van de gemeente vinden we een grote hoeveelheid kleine historische erven terug. In de oostelijke helft van de gemeente is het aantal kleine historische erven kleiner. Op de brede oeverwallen in dit deel van de gemeente vinden we relatief veel grote boerderijen: de pachtboerderijen. Ook konden de verpachters en pachters grote investeringen doen waarvan de eendenkooien in de komgebieden een voorbeeld zijn. Dat Geldermalsen eeuwenlang het centrum van de fruitteelt was, is hier ook een voorbeeld van. De eerste grootschalige boomgaarden konden alleen worden aangelegd door de grote investeringen die de verpachter en pachtboer durfde te doen.

Fruitteelt

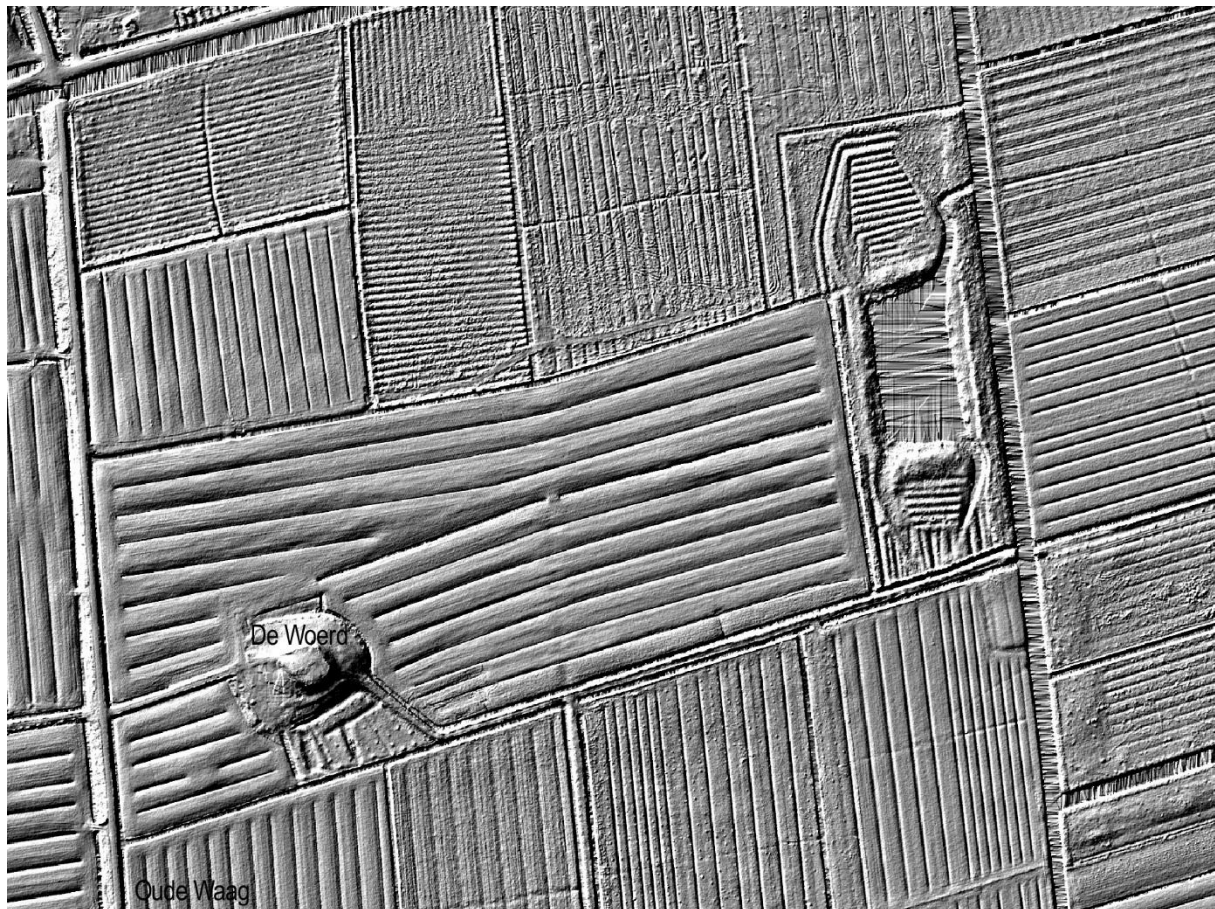
Aan het eind van de Middeleeuwen, rond 1570, nam de fruitteelt in het westelijk deel van het Gelderse rivierengebied een hoge vlucht. Instellingen en heren begonnen op grootschalige wijze boomgaarden aan te leggen. Door middel van een pachtsysteem werden deze geëxploiteerd.⁴⁷ De abdij Mariënweerd beschikte bijvoorbeeld over een omvangrijke boomgaard, die voor zestig carolusgulden werd

⁴⁷ Van Bavel 1999: 607

verpacht.⁴⁸ Ook rondom pachtboerderijen werden soms omvangrijke boomgaarden aangelegd. Deze ontwikkeling vond vrijwel alleen plaats op de oeverwallen en binnen de eigendommen van heren en instellingen. Door deze ontwikkeling transformeerde het westelijk Gelderse rivierengebied in het grootste fruitcentrum van de Noordelijke Nederlanden, wat het tot op de dag van vandaag is gebleven.

Eendenkooien

Vanaf het begin van de 16e eeuw werden in de laagste delen van de komgebieden eendenkooien aangelegd. De vroegste vermeldingen dateren van rond 1500.⁴⁹ In de tweede helft van de 16e eeuw moet de kooikerij op relatief grote schaal zijn uitgeoefend en waren er veel belangen mee gemoeid.⁵⁰

Figuur 23. Op gedetailleerde hoogtekarten is de inrichting met vijver, vangarmen en grienden duidelijk herkenbaar, zoals bij deze eendenkooi bij De Woerd in het Lage Veld van Mariënwaard (bron: AHN2).

De opdrachtgevers voor de aanleg van de kooien moeten de kooikerij als een rendabele aangelegenheid hebben gezien. Het zijn vrijwel allemaal grootgrondbezitters geweest. Voor de aanleg moesten zij landbouwgrond onttrekken en laten inrichten als kooi (figuur 23). Dit gebeurde op het moment dat de komgebieden juist geschikter werden voor de landbouw door de introductie van de poldermolen. De inrichting van de kooi was een kostbare aangelegenheid. Er moest een plas met vangarmen worden gegraven. Deze diende beplant worden met struikgewas. Verder moesten een

⁴⁸ Van Bavel 1999: 608

⁴⁹ Het Mariënwaardse Veld (omstreeks 1500 en een tweede in 1562), Rumpt (1546), Deil (1558), Tricht (1580) en Beesd (1596)

⁵⁰ In de tweede helft van de 16e eeuw werd een aantal plakaten uitgevaardigd door Karel V waarmee de kooikerij aan regels werd gebonden. Waarschijnlijk is dit een reactie op de toename van het belang van deze sector.

schuit, visgerei, lokeenden en eendenvoer worden aangeschaft. Vervolgens duurde het nog jaren voordat de bossages hoog genoeg waren en de eendenkooi in gebruik kon worden genomen.

De exploitatie vond doorgaans plaats door middel van verpachting. Vaak was de eerste pachter ook de persoon die de kooi aanlegde en beplante. Met de aanleg van een kooi werd een aanzienlijke meerwaarde gegenereerd. De hooi- of weidegrond bracht nu jaarlijks duizenden eenden en vogels op en daarnaast honderden eieren, vis en wilgentenen.⁵¹

2.7.2 Waterstaat

Ontwatering van de polders

Bij de ontwatering van de komgebieden kon tot in de eerste helft van de 16e eeuw gebruik worden gemaakt van het natuurlijke verval dat ontstond bij lage waterstanden in de rivieren. In het begin van de 16e eeuw deden de eerste poldermolens hun intrede in de Lage Landen. De vroegste datering van een poldermolen in de Mariënwaard dateert uit 1513.⁵² Met de komst van één molen in een gebied volgden al snel andere. Het opgemalen water kwam in de weteringen terecht en vormde daar een bedreiging voor aangrenzende laaggelegen percelen. Het is dan ook aannemelijk dat er in de 16e eeuw meer poldermolens zijn verschenen in het westelijk rivierengebied.

Rond het midden van de 19e eeuw waren er ongeveer tien poldermolens binnen de huidige gemeente. Naarmate men naar het westen ging, nam het aantal molens toe, omdat hier de mogelijkheid tot natuurlijke afwatering afnam. De molens maalden getrapt. Dit betekent dat er benedenmolens waren die het overtollige water uit de weteringen in de boezem brachten. Vanaf de boezem werd dit met een bovenmolen naar de hoge boezem gebracht. Vanuit de hoge boezem werd het water uitgelaten op de Linge via uitwateringssluizen. De boezem was vaak een bekaad deel van een wetering, zoals we bij de Bisschopsgraaf, Maalvliet en Boutensteinse Wetering zien (figuur 24).

⁵¹ Van Bavel 2002

⁵² Van Bavel 1993: 341 en 435

Figuur 24. De Rumptse en Gellikumsche watermolens maalden het overtollig water door middel van getrapte bemaling naar de Linge. Kaartbeeld uit 1774, noorden is rechts (bron: Gelders Archief, toegang 1510, inventarisnr. 0201-AKV52).

Dijkdoorbraken en de gevolgen

In de Late Middeleeuwen waren de dijkringen rond de dorpspolders gesloten. Het gevolg hiervan was dat pieken in de waterafvoer niet meer konden worden opgevangen door de kommen. Daarnaast ging de rivier het meegevoerde materiaal afzetten binnen haar bedding, waardoor deze steeds hoger kwam te liggen. Om te voorkomen dat het hele komgebied verloren ging voor landbouw en bewoning moesten maatregelen worden genomen. Deze maatregelen waren reactief en preventief van karakter.

Wielen en woonheuvels

Door de hogere piekafvoeren in de rivieren en het verzanden van de bedding werd de kans op dijkdoorbraken steeds groter. De doorbraken deden zich voornamelijk in de winter voor wanneer kruierend ijs werd opgehouden door zandbanken in de rivierbedding. Dit gebeurde vooral in de periode tussen de 15e en de 19e eeuw, die ook wel de kleine ijstijd wordt genoemd. Bij een doorbraak nam het water niet alleen de dijk weg, maar veroorzaakte op die plek ook een kolkgat, een wiel. Het meegevoerde zand en grind werd op de achterliggende gronden afgezet. Deze worden bodemkundig aangemerkt als overslaggronden. Na een dijkdoorbraak moest het achterliggende land vaak opnieuw ontgonnen worden. Ook moest er een nieuwe dijk aangelegd worden om het wiel. Als men ruimte in de uiterwaarden had, werd een wiel binnengedijkt (aan de zijde van de uiterwaarden werd een dijk om het

wiel aangelegd). Voorbeelden hiervan treffen we aan ten noorden van Acquoy, bij de Nieuwe Vliet en ten westen van Tricht. Als er geen ruimte was, werd het wiel buitengedijkt (aan de landzijde werd een dijk aangelegd). De twee wielen ten noorden van Rumpt zijn hier een voorbeeld van (figuur 25).

Figuur 25. Het Kleine Wiel ten noordoosten van Rumpt is een voorbeeld van een buitengedijkt wiel (foto: RAAP / S. van der Veen).

Het onderlopen van de kommen bij overstromingen leidde ertoe dat bewoning in de lage komgebieden niet meer mogelijk was zonder maatregelen te treffen. De toenemende bevolking concentreerde zich dan ook op de oeverwallen. De dorpskernen werden geleidelijk opgehoogd en hierdoor ontstonden dorpsterpen. Binnen de komgebieden concentreerde de bewoning zich op woonheuvels, die werden aangelegd op de stroomruggen in de ondergrond. De aanleg van deze kunstmatige heuvels ging door tot in de 19e eeuw.⁵³ Voorbeelden hiervan zijn de Acquoyse Heuvel en de Ganzenheuvel bij landgoed Mariënwaerdt (figuur 26).

⁵³ Willemse & Verhelst 2012

Figuur 26. De Acquooyse Heuvel nabij de Acquooyseweg (foto: RAAP / S. van der Veen).

Ook binnen het domein van het erf werden maatregelen tegen overstromingen genomen. Om agrarische producten droog te houden, werden verhoogde hooi- en korenbergen gebouwd. In het westelijk deel van het rivierengebied zijn de heuvels hoger dan in het oosten, wat verklaard kan worden uit de relatief hogere rivierstanden in het stroomafwaarts gelegen gebied. Om het vee bij overstroming veilig te kunnen stallen, werden veeschuren op een eigen terp of op de boerderijterp geplaatst. Dit zijn zogenaamde vloedschuren.

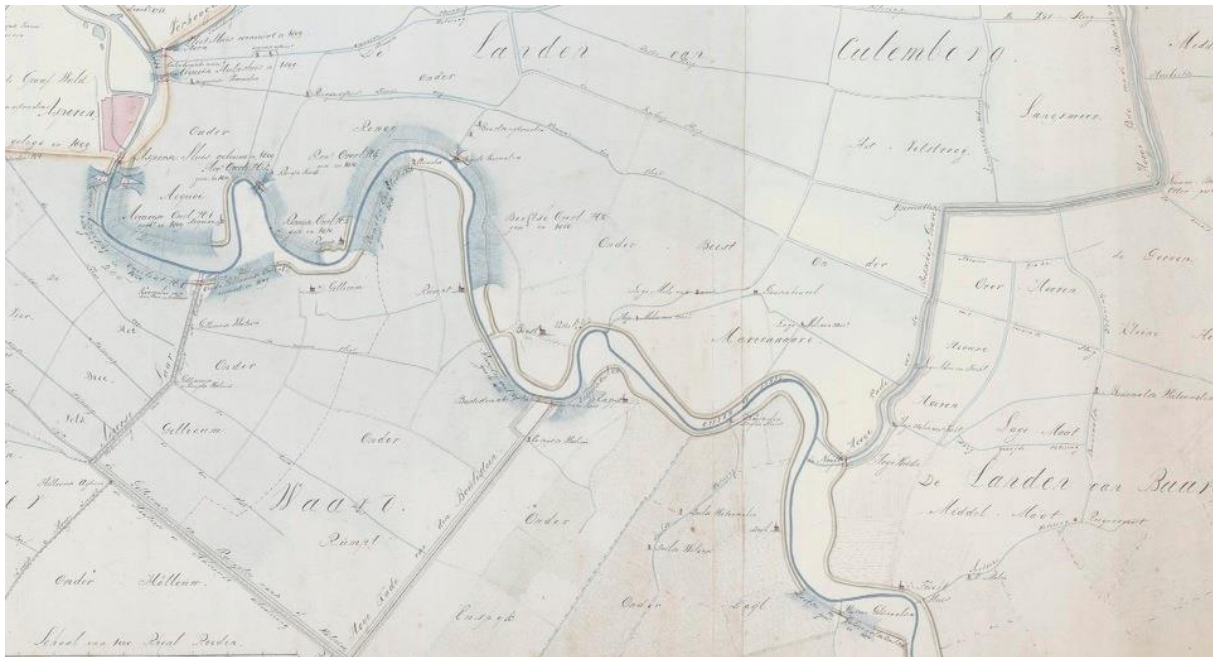
Overlaten

Een andere maatregel die werd genomen, was het aanleggen van overlaten. Dit zijn plaatselijke versmallingen in de dijken, die in geval van watersnood konden worden weggenomen. Hierdoor kon het water gecontroleerd de kom in stromen. De eerste overlaten werden in de 17e eeuw aangelegd. Aanleiding hiervoor was de kans op overstroming van de Alblasserwaard.⁵⁴ Bij hoog water was er kans dat er teveel water over de noordelijke Lingedijk zou stromen. Dit water zou zich dan ophopen voor de Diefdijk en bij een doorbraak van de Diefdijk zou de Alblasserwaard onder water lopen. In 1685 werd besloten in de Zuider Lingedijk, ten oosten van Asperen, drie overlaten in te richten. Hierdoor zou bij hoog water eerst de Tielerwaard vollopen en werd de Diefdijk ontzien. Via een hulpgat en een hulpsluis bij Dalem kon het water vervolgens op de Waal geloosd worden.

De watersnood van 1809 was aanleiding om de waterhuishouding rondom de Linge grondig te herzien.⁵⁵ Ter hoogte van Asperen werd in de Linge een sluis gebouwd die hoog water in de Linge

⁵⁴ Harten 1997: 184

⁵⁵ Harten 1997: 186

Figuur 28. Overlaten in de noordelijke en zuidelijke Lingedijk tussen Asperen en Tricht. Uitsnede van een kaart, ongedateerd, na 1809. Het noorden is rechtsboven (bron: Nationaal Archief, toegang 4.ZHPB4, inventarisnr. 131).

2.7.3 Infrastructuur

In 1849, op de grens van het tijdvak dat in deze paragraaf wordt beschreven, werd van rijkswege de Rijksweg aangelegd. Deze maakte deel uit van de wegverbinding Utrecht-'s-Hertogenbosch. Bij de aanleg werd een bestaand wegtracé benut; alleen het deel ten noorden van de Zwarte Kade werd nieuw aangelegd.⁵⁶ Knelpunten, zoals wegversmallingen en scherpe bochten, werden weggenomen. Dit gebeurde met name bij Buurmalsen, Geldermalsen en Meteren (figuur 29). Om de kosten van aanleg en onderhoud te dekken, werd tol geheven. Waar de weg in het noorden de gemeente binnenkwam, ter hoogte van de Bisschopsgraaf, stond een tolhuis. Ook op de kruising Rijksweg-Nieuwesteeg bevond zich een tolhuis, evenals op de plek waar de weg de gemeente in het zuiden verliet, bij de Mark.⁵⁷ Om de Linge te kunnen overbruggen, werd het veer vervangen door een houten brug voorzien van op te halen gedeelte.

⁵⁶ Gelders Archief, archief Rijkswaterstaat, kaarten (archiefblok 0875), inventarisnummer 442, kaart 1, d.d. oktober 1828

⁵⁷ Gelders Archief, archief Rijkswaterstaat, kaarten (archiefblok 0875), inventarisnummer 440

Figuur 29. Projectie van de aan te leggen rijksstraatweg ter hoogte van Meteren. Uitsnede uit een kaart uit 1844. Het noorden is rechts (bron: Gelders Archief, toegang 0875, inventarisnr. 453-0001).

2.7.4 Oorlog en Defensie

Door de ligging van het grondgebied van de huidige gemeente Geldermalsen nabij de grens van Gelre en Holland, maakte het al sinds de Middeleeuwen deel uit van een gebied waar twisten werden beslecht. In het Rampjaar 1672 lag het gebied nog net ten oosten van de frontlinie die werd gevormd door de Hollandse Waterlinie. In de 19e eeuw schoof Holland zijn verdedigingslinie oostwaarts en ging bijna de helft van het grondgebied van de gemeente Geldermalsen deel uitmaken van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Het bestaande waterbeheersingssysteem zou daarin een belangrijke rol gaan spelen. De aanleg van de Nieuwe Hollandse Waterlinie en de daaropvolgende aanpassingen hebben betrekking op de periode tot en met 1939. Hiermee beperkt het onderwerp zich niet tot het tijdvak dat in deze paragraaf wordt belicht. Ten behoeve van de samenhang zal een uitzondering worden gemaakt op de hoofdstructuur van dit hoofdstuk. Hieronder zullen de ontwikkelingen tot 1939 beschreven worden. De gebeurtenissen met betrekking tot de mobilisatie, inval, bezetting en bevrijding worden in § 2.8.6 beschreven.

Oude Hollandse Waterlinie

Al tijdens de Tachtigjarige Oorlog zouden openingen in de Diefdijk zijn gebruikt om water de Vijfheerenlanden binnen te laten en zo de Spanjaarden de doorgang naar Holland te beletten. Door het onder water zetten van grote stukken land werden legers belemmerd bij het oprukken. Mogelijk hebben er ook redoutes (kleine schansen) op de Diefdijk gelegen. Tijdens het Rampjaar 1672 en het jaar dat daarop volgde, werd een geïmproviseerde waterlinie aangelegd tussen de Zuiderzee en Gorinchem: de Oude Hollandse Waterlinie. Tussen Lek en Waal kon het gebied ten westen van de Diefdijk worden

geïnuundeerd. Mogelijk hebben er redoutes gelegen op en langs de Meerdijk tussen het huidige Fort Asperen en de Diefdijk. De locaties hiervan zijn echter onbekend.⁵⁸

Nieuwe Hollandse Waterlinie (19e eeuw tot 1939)

Gedurende de 18e eeuw waren er verscheidene plannen om een nieuwe waterlinie aan te leggen om zo het economische hart van de Republiek veilig te stellen. Na de val van Napoleon werd door koning Willem I in 1815 opdracht gegeven het plan uit te voeren. Het plan omvatte een waterlinie geflankeerd door forten die van de Zuiderzee tot de Biesbosch zou lopen. De waterlinie werd in 1870 voltooid. Tot de meest zichtbare onderdelen van de linie behoorden de forten. Minder opvallende elementen, zoals sluizen, dijken, sloten en kanalen, waren essentiële onderdelen. Nog minder zichtbaar waren de inundatievlaktes.

Binnen de gemeente Geldermalsen liggen twee forten en werken: het Werk op de spoordijk bij de Diefdijk en de oostelijke helft van Fort Asperen. Het Werk op de spoordijk bij de Diefdijk werd in 1880 gebouwd ter verdediging van de spoorweg Leerdam-Geldermalsen (figuur 30).⁵⁹ Het schootsveld besloeg de oostelijke helft van de omgeving van het fort. Fort Asperen bestond uit twee forten: op de west- en oostoever van de Linge.⁶⁰ Het fort van de eerste klasse werd in de periode 1845-1847 aangelegd en had de functie de Linge-access en de achterliggende waaiersluizen in de Linge af te sluiten. Het schootsveld van het westelijke fort bestreek de Zuidelijke Lingedijk. Het schootsveld van het oostelijke fort de noordelijke Lingedijk (Langedijk) tot vlak ten westen van Acquoy.

⁵⁸ Van Hemmen e.a. 2007: 55 en 66

⁵⁹ Van Hemmen e.a. 2007: 66

⁶⁰ Van Hemmen e.a. 2007: 74

Figuur 30. Het Werk aan den Diefdijk, net ten oosten van de plaats waar de spoordijk de Diefdijk kruiste (foto: RAAP / S. van der Veen).

Om een vrij schootsveld te garanderen golden er restricties rondom de belangrijkste verdedigingswerken. Deze restricties werden in 1853 vastgelegd in de Kringenwet. Ze hadden beperking op het gebied tussen de buitengrenzen van het fort (nullijn) en de verboden kringen (lijnen op afstand van de nullijn). Binnen deze kringen was het verboden om zonder toestemming van het Ministerie van Oorlog “te bouwen, houtgewassen te planten of eenig werk te maken.”⁶¹ Om elk belangrijk vestingwerk lagen drie verboden kringen: op 300 m, 600 m en 1.000 m.⁶² Binnen de kleinste kring was het verboden om zonder toestemming bouwwerken of houtgewassen te plaatsen. Binnen de middelste kring mocht alleen tot 50 cm boven maaiveld in steen worden gebouwd. De opbouw moest uit verbrandbaar materiaal bestaan. In de buitenste kring mocht wel in steen worden gebouwd, maar bij oorlogsdreiging konden deze bouwwerken worden gesloopt.

Om het land binnen de waterlinie te inunderen, waren van noord naar zuid acht inundatiekommen ingericht. Tussen Lek en Linge lag ‘kom I bezuiden de Lek (Z1)’; tussen de Linge en de Waal lag ‘kom II bezuiden de Lek (Z2)’.⁶³ Deze kommen waren weer verdeeld in kleinere eenheden die werden begrensd door kades en dijken van de dorpsolders. De inundatiekommen binnen de gemeente Geldermalsen konden door het water uit de Lek, via de kom van Everdingen, worden geïnundeerd. Daarnaast konden de kommen worden geïnundeerd door middel van water uit de Lek dat via de Linge werd binnengelaten (figuur 31).

⁶¹ Kringenwet 1853, artikel 1

⁶² In de Kringenwet 1853 worden de maten in ellen genoemd. Een el was destijds, volgens het metrieke stelsel, gelijk aan een meter.

⁶³ Brons & Colenbrander 2009

Figuur 31. Kaart van de te inunderen gebieden van inundatiestation Asperen (bron: Nationaal Archief).

Tot in de tweede helft van de 19e eeuw werden de inundatiekommen gevuld zonder de hulp van inundatiekanalen. Hierdoor kon het drie weken duren voor een kom gevuld was. Om het tempo van de troepenverplaatsing van de vijand bij te kunnen benen, werden inundatiekanalen gegraven.

Binnen de binnenste kring van 300 m rond een belangrijk verdedigingswerk mochten volgens de Kringenwet alleen houten huizen worden gebouwd en alleen met toestemming van het Ministerie van Oorlog. Ten noorden van Fort Asperen komen nog een houten huis en houten loods voor die met deze toestemming zijn gebouwd.

Om de polders te inunderen werd gebruik gemaakt van bestaande uitwateringssluizen, die zo werden aangepast dat ze ook in omgekeerde richting konden functioneren. Bij het samenvoegen van dorpspolders in de tweede helft van de 20e eeuw zijn veel sluisen verdwenen. De waaiersluis bij Fort Asperen vormt hier een uitzondering op. Deze sluis was zo geconstrueerd dat deze ook met tegendruk geopend kon worden.

2.8 Rokende schoorstenen boven de fruittuin van Geldermalsen (1850-1950)

Door de toename van geschreven en cartografische bronnen wordt ons zicht op de landschapontwikkeling gaandeweg de 19e eeuw steeds helderder. In de tweede helft van de 19e eeuw onderging met name het landschap op de stroomruggen een geleidelijke transformatie. Aanjager hiervoor waren de veranderingen in de landbouw. Op steeds meer percelen op de oeverwallen

verschenen boomgaarden. Ook vestigden de eerste industrieën zich in Geldermalsen. Ze concentreerden zich vooral in de oostelijke helft van de gemeente op enige afstand van de spoorlijn. De komgebieden konden steeds beter worden bemalen door de komst van stoom-, diesel en later elektrische gemalen. Geleidelijk verdwenen hierdoor de karakteristieke poldermolens uit het landschap.

2.8.1 Landbouw

Aan het begin van de 19e eeuw vormden akkerbouw, melkveehouderij en de fruitteelt de drie belangrijkste agrarische bedrijfsonderdelen in de gemeente Geldermalsen. De Neder-Betuwe was nog steeds hét centrum van de fruitteelt en nam ruim 10% van het totale landbouwareaal in beslag.⁶⁴ In de tweede helft van de 19e eeuw (en dan met name na 1865) kwam hier verandering in. Veeteelt in de vorm van vetmesterij en weiderij kwam op ten koste van de melkveehouderij. Ook de fruitteelt maakte in deze periode een groei door; binnen de Lingestreek nam het areaal toe van circa 500 ha in het midden van de 19e eeuw tot 670 ha rond de eeuwwisseling.⁶⁵ Dit ging ten koste van het areaal akkerbouwgrond.

De oorzaak van deze verschuivingen lag deels buiten Nederland. Na de beëindiging van de Amerikaanse Burgeroorlog in 1865 begonnen de Verenigde Staten een belangrijke graanexporteur te worden. Hierdoor daalden de graanprijzen in Nederland. De prijs voor fruit en veehouderijproducten (met name vlees) bleef redelijk op peil, waardoor het voor boeren interessant werd hun zwaartepunt naar deze producten te verleggen. Ook technologische ontwikkelingen (onder andere kunstmest), de stichting van de eerste coöperaties en de mechanisatie stimuleerden de veranderingen in de landbouw.⁶⁶ En er was een gebeurtenis die specifiek voor de gemeente Geldermalsen van invloed was: in 1866 vestigde zich langs de Linge de beetwortelsuikerfabriek. Dit had tot gevolg dat de helft van het areaal aan tarwe werd vervangen door de teelt van suikerbieten.

Aan het begin van de 20e eeuw waren de meeste boomgaarden nog beplant met hoogstammen die voor het grootste deel in grasland stonden. Laagstamfruit had een marginaal aandeel in dit geheel. Bemesting vond plaats door het vee dat eronder graasde. Sinds de jaren tachtig van de 19e eeuw hadden zich weinig veranderingen voorgedaan. Dit veranderde tijdens de crisisjaren, waarin de graanprijs sterk daalde. Veel boeren vergrootten hun areaal aan fruitbomen. De toename tussen 1921 en 1950 was zeer omvangrijk. In Deil werd het areaal vergroot van 40 naar 200 ha; in Beesd van 57 naar 149 ha; in Buurmalsen van 129 naar 263 ha; en in Geldermalsen van 222 naar 372 ha.⁶⁷ In deze periode werden ook veel hoogstamboomgaarden vervangen door laagstamboomgaarden, wat als voordeel had dat het plukken gemakkelijker ging. Ook werden boomgaarden steeds minder beweid, omdat koeien de bomen beschadigden. Fruittelers hielden de grond zwart of plantten aardbeien.

2.8.2 Industrie en nijverheid

Rond het midden van de 19e eeuw was tweederde van de beroepsbevolking werkzaam in de landbouw. Het overige deel werkte als ambachtsman, in de nijverheid of in de dienstensector. Een groot deel van de beroepen was nauw verbonden met de landbouw, zoals dat van slaggers, bakkers, smeden, schippers (aan- en afvoer van goederen) en wagenmakers. Daarnaast waren er verzorgende beroepen

⁶⁴ Exacte cijfers over de fruitteelt in deze periode in de gemeente Geldermalsen ontbreken. Er is geen reden te veronderstellen dat de cijfers in de gemeente Geldermalsen sterk afwijken van de aangrenzende Neder-Betuwe.

⁶⁵ Brusse 2002: 29 en 76. Tot de Lingestreek werd het gebied gerekend tussen Lek en Waal, tussen Diefdijk en Amsterdam-Rijnkanaal. De toename van het areaal fruitbomen in de Lingestreek zal waarschijnlijk ook op de gemeente Geldermalsen van toepassing zijn geweest.

⁶⁶ Brusse 2002: 11

⁶⁷ Brusse 2002: 101

zoals winkeliers, timmermannen, metselaars, kleermakers en schoenmakers. Iets na het midden van de 19e eeuw kwam de industriële ontwikkeling binnen de gemeente Geldermalsen op gang, zij het op bescheiden schaal. Belangrijke takken van industrie in de tweede helft van de 19e en eerste helft van de 20e eeuw waren de steenfabricage en de beetwortelindustrie. Van beide industrieën zijn weinig aanwijsbare elementen in het landschap aan te wijzen. Wel hebben ze in sterke mate bijgedragen aan de ruimtelijke ontwikkeling van de gemeente Geldermalsen.

Steenfabricage

Binnen de nijverheid was de steenfabricage in het midden van de 19e eeuw de belangrijkste bedrijfstak, waarvan de omvang nog tot 1875 zou toenemen. Rond 1880 kwamen er kleine steenfabrieken voor in Geldermalsen (1), Buurmalsen (2) en Beesd (2). Later treffen we ook een steenfabriek aan bij Tricht aan de Linge (huidige Steenoven 2 in Tricht). De grotere steenfabrieken in het rivierengebied lagen aan de Lek en Waal, buiten de gemeente Geldermalsen.

De steen- en pannenfabriek in Geldermalsen van D.J. Wijk ging zich vanaf 1914 richten op de productie van vuurvaste stenen. Belgische vluchtelingen, die hun land hadden verlaten als gevolg van de Eerste Wereldoorlog, hadden de kennis hiervoor meegebracht. In 1919 gingen verschillende kleine fabrieken in het land samen in de NV Vereeniging Nederlandsche Chamotte Fabrieken en werd de productie in Geldermalsen geconcentreerd. Klei werd uit het buitenland aangevoerd per schip.

Beetwortelsuikerindustrie

Vanaf 1858 werden in heel Nederland beetwortelsuikerfabrieken opgericht. Deze bedrijfstak werd sterk gestimuleerd door de machine-industrie die een nieuwe afzetmarkt zocht voor haar producten. Door voorschotten en premies aan boeren te verstrekken werden deze overgehaald bieten te gaan verbouwen. Niet overal konden bieten worden verbouwd en een fabriek worden opgericht. De grond moest van nature zeer vruchtbaar zijn en voor de verwerking diende er zoet en zuiver water te zijn. Dit maakte de omgeving van Geldermalsen zeer geschikt. Bijkomende voordelen waren de goede logistiek en de aanwezigheid van een grote veestapel die als afzetgebied kon dienen voor de pulp, die overbleef en geschikt was als veevoer. De eerste fabriek in Geldermalsen werd in 1866 opgericht: de NV Neder-Betuwsche Beetwortelsuikerfabriek. Een tweede fabriek volgde in Meteren. In een periode waarin de graanprijzen daalden, stapten veel boeren over op de verbouw van bieten. In de loop van de jaren tachtig en negentig van de 19e eeuw werd echter ook de keerzijde van dit gewas zichtbaar. De bieten putten de grond sterk uit. Daardoor is het nooit tot zeer grootschalige bietenteelt gekomen in deze regio.

2.8.3 Waterstaat

In de eerste helft van de 19e eeuw was reeds een aantal maatregelen genomen om de kans op overstromingen drastisch te verkleinen. Dit heeft effect gehad, want grote overstromingen werden daarna zeldzaam. Om droge voeten te blijven houden, waren ingrepen in de waterbeheersing van de polders gewenst. Door technologische ontwikkelingen en bestuurlijke veranderingen veranderde er veel in de polderstructuur.

Een belangrijke technologische ontwikkeling was de introductie van het stoomgemaal. De eerste gemalen kwamen in het westelijke deel, waar de noodzaak vanwege de lage ligging het grootst was. Een van de eerste stoomgemalen in de westelijke Betuwe was het stoomgemaal bij de Hoge Sluis in de Mariënwaard (nu verdwenen). In 1859 werd het stoomgemaal De Horn bij Acquoy in gebruik genomen

(nu De Oude Horn). Beesd kreeg in 1868 een gemaal (aan De Paay, in 1927 vervangen door een elektrisch gemaal) en in de Bisschopswetering werd in 1870 stoomgemaal de Neust in gebruik genomen (in de jaren dertig vervangen door een elektrisch gemaal) (figuur 32). In Rhenoy kwam in 1878 een stoomgemaal (De Geiser, nu verdwenen) en Acquoy kreeg in 1881 een tweede gemaal.⁶⁸

Figuur 32. Het elektrisch gemaal aan De Paay verving in 1927 het stoomgemaal dat hier in 1868 werd gebouwd (foto: RAAP / S. van der Veen).

Met de komst van de stoomgemalen verdwenen de molens met molengangen en de uitwateringssluizen uit het landschap. Het getrapte molensysteem, met een boven- en ondermolen, werd vereenvoudigd. Beide molens verdwenen en een gemaal werd op de plaats van de uitwateringssluis geplaatst. De oude molenplaatsen zijn in veel gevallen enkel nog te herkennen aan een knik in een wetering, zoals in de Vliet bij Acquoy, de Maalvliet bij Beesd of op de plaats waar de Achtervliet bij landgoed Mariënwaerd de spoorlijn kruist. Alleen poldermolen De Watermolen aan de Voorvliet is behouden gebleven. Aan de molen is een molenbiotoop gekoppeld (zie deel 3).

In de jaren twintig van de 20e eeuw vervingen diesel- en elektrische gemalen de stoomgemalen. Deze gemalen kwamen in Tricht, Enspijk, Deil en Buurmalsen te staan. Tijdens de crisisjaren in de jaren dertig werden met overheidssteun sloten en drainagesystemen aangelegd. Met al deze verbeteringen was een goede waterbeheersing echter nog steeds niet bereikt. Dit zou nog duren tot de tweede helft van de 20e eeuw.

⁶⁸ Harten 1997: 206-215

2.8.4 Infrastructuur

De belangrijkste infrastructurele ontwikkelingen in deze periode hebben betrekking op de aanleg van twee spoorlijnen binnen de gemeente. Om de spoornetwerken ten noorden en ten zuiden van de grote rivieren met elkaar te verbinden, werd er in de tweede helft van de 19e eeuw besloten dat er een spoorlijn tussen Utrecht en Boxtel zou worden aangelegd, de zogenaamde Staatslijn H. De aanleg vond van staatswege plaats. Aanvankelijk zou het tracé via Amerongen en Tiel worden aangelegd. Later werd besloten de lijn via Culemborg en Zaltbommel te laten lopen. Het deel dat van noord naar zuid door de gemeente Geldermalsen loopt, betreft het spoorlijndeel Utrecht-Waardenburg. Dit deel werd op 1 november 1868 in gebruik genomen. Het eerste stationsgebouw in Geldermalsen werd op diezelfde datum geopend.⁶⁹

Op aandringen van enkele Dordtse notabelen werd door de Staat de Merwede-Waalspoorweg aangelegd, ook wel bekend als Betuwelijn. De spoorlijn kwam in het westen ter hoogte van het Werk op de Spoordijk de gemeente binnen en liep via Geldermalsen verder richting Tiel. Het oostelijk deel van de lijn tussen Geldermalsen en Elst werd in 1882 in gebruik genomen. Het westelijk deel tussen Geldermalsen en Gorinchem volgde in 1883. Enkele jaren na de ingebruikname van de lijn werd in Geldermalsen een tweede stationsgebouw (het huidige) geopend dat het eerste stationsgebouw verving.⁷⁰ Dit stationsgebouw bedient beide spoorlijnen.

Door de aanleg van de spoorlijn was er een zwakke plek in de Nieuwe Hollandse Waterlinie bijgekomen. De hooggelegen spoordijk doorkruiste namelijk de waterlinie, tussen de Diefdijk en de polder Mariënwaard. Ter versterking werd het Werk op de Spoorweg aangelegd op de plaats waar de spoorlijn de Diefdijk kruiste.

2.8.5 Religie

Hoewel het thema religie zich niet beperkt tot de periode 1850-1950, wordt dit onderwerp toch in deze paragraaf behandeld, omdat de meeste veranderingen in deze tijd plaatsvonden. De religieuze bouwwerken, zoals kerken en gebouwen op begraafplaatsen worden in de historische stedenbouwkundige beschrijving behandeld (zie hoofdstuk 4). In deze paragraaf worden de begraafplaatsen beschreven.

Tot in de 19e eeuw vonden begravingen zowel binnen als rondom de kerk plaats. Wie zich een plaats binnen de kerk niet kon veroorloven werd op het kerkhof ter aarde besteld. Grafzerken waren zeldzaam, omdat ook hier geen geld voor was. De 17e- en 18e-eeuwse begraafplaatsen bestonden dan ook uit een kaal grasveld met hier en daar een houten kruis. In 1827 werd besloten dat met ingang van het jaar 1829 geen begravingen meer in de kerk mochten plaatsvinden. Vanaf die tijd verschenen op de kerkhoven de eerste grafzerken. Eerst waren dit alleen liggende stenen, later verschenen hier ook staande grafstenen. In 1827 werd tevens bepaald dat er in woonkernen groter dan duizend inwoners geen begravingen meer mochten plaatsvinden op het kerkhof, maar dat er een nieuwe begraafplaats moest worden aangelegd buiten de bebouwde kom.⁷¹ Oorspronkelijk werden katholieken op een apart deel van de protestantse begraafplaats begraven. In Beesd hadden de katholieken in de periode 1825-1847 een eigen begraafplaats achter hun kerk. In 1870 kregen zij een deel van de algemene begraafplaats aan de Veerweg toegewezen. Bij de aanleg van een nieuwe begraafplaats in 1947 werd

⁶⁹ www.stationsweb.nl, station Geldermalsen

⁷⁰ www.stationsweb.nl, station Geldermalsen

⁷¹ Harten 1997: 109

deze wederom in tweeën gedeeld. Het kerkhof van Gellicum heeft ook een katholiek en een algemeen-protestants gedeelte.

De begraafplaatsen van Beesd, Deil en Geldermalsen werden rond 1830 gesticht (figuur 33). De begraafplaatsen van Meteren en Buurmalsen/Tricht volgden in de tweede helft van de 19e eeuw. In de 20e eeuw kwam hier nog een aantal algemene begraafplaatsen bij.

Figuur 33. Oude begraafplaats aan de D.J. van Wijkstraat in Geldermalsen. De oudste steen dateert uit 1836 (foto: RAAP / S. van der Veen).

Binnen de gemeente Geldermalsen zijn twee joodse begraafplaatsen te vinden: in Beesd in de hoek van de Stationsweg en Parkweg (1898) en in Geldermalsen aan de Meersteeg ten zuiden van het spoor (1884).⁷²

2.8.6 Tweede Wereldoorlog

Mobilisatie en inval

In 1939 werd in Nederland de algehele mobilisatie afgekondigd en nam het leger posities in om een Duitse inval te kunnen pareren. Aanvankelijk koos het Nederlandse opperbevel de Nieuwe Hollandse Waterlinie als belangrijkste verdedigingslijn. Ter versterking van de linie werden rondom de Diefdijk en de Meerdijk betonnen kazematten en groepsschuilplaatsen aangelegd. Binnen de dorpen werden soldaten ingekwartierd. In Beesd waren dit bijvoorbeeld ongeveer duizend manschappen. In en rondom Geldermalsen was een batterij luchtdoelartillerie en een peloton luchtdoelmitrailleurs gelegen.⁷³ Vlak

⁷² Harten 1997: 113

⁷³ Reinders 2011

voor de inval besloot het opperbevel de hoofdweerstandsstrook te verplaatsen naar de Grebbelinie, waardoor Geldermalsen buiten het bereik van de grote gevechten leek te blijven.

Na de inval op 4 mei 1940 leek het er echter sterk op dat de omgeving van Geldermalsen wel binnen de gevechten zou geraken. Er werd getracht de Nieuwe Hollandse Waterlinie alsnog in werking te stellen. De dreigende inundatie deed boeren besluiten hun vee naar gebieden ten westen van de linie te brengen.⁷⁴ Ook de bevolking moest worden geëvacueerd, wat op vrij chaotische wijze plaatsvond. Op 12 mei bracht de burgemeester van Geldermalsen Roosevelt van der Ven het bericht naar buiten dat de inwoners van de voormalige gemeente Geldermalsen binnen 24 uur zouden worden geëvacueerd. De inwoners kwamen in Gouda terecht. Ook de inwoners uit andere kernen moesten worden geëvacueerd naar dorpen en steden ten westen van de waterlinie. De inwoners van Beesd werden ondergebracht in Waddinxveen. De bevolking uit Buurmalsen en Tricht werd in allerijl naar Benschop overgebracht.

De inundaties zijn uiteindelijk maar beperkt uitgevoerd. Om de opmars van het Duitse leger te vertragen, lieten Nederlandse militairen op 14 mei de verkeersbrug over de Linge bij Beesd springen. Ook werd bij Beesd het viaduct over het spoor opgeblazen.⁷⁵ De evacuatie van burgers was van korte duur, want op 15 mei keerden de eerste evacués al terug.

Bezetting en bevrijding

Gedurende de oorlog kreeg Geldermalsen te maken met bombardementen die zich op het spoorwegemplacement en de spoorbrug concentreerden. De burgers van de gemeente werden geconfronteerd met de gevolgen van de bezetting zoals schaarste, verregaande beperking van vrijheden, vervolging en de *Arbeitseinsatz*. Tijdens de oorlog werden rondom de strategisch gelegen spoorbrug bij Geldermalsen twee bunkers gebouwd. Deze lagen aan weerszijden van het zuidelijke landhoofd.

Tijdens de terugtrekking van de Duitsers bliezen zij op 17 april 1945 de spoorbrug bij Tricht en het spoorviaduct aan de Tunnelweg op om zo het treinverkeer tussen 's-Hertogenbosch en Utrecht onmogelijk te maken. De oorspronkelijke oude bogenspoorbrug werd onherstelbaar beschadigd. In de zomer van 1945 werd een nieuwe tijdelijke brug over de Linge gelegd, die in 1946 werd vervangen door een vakwerkbrug, afkomstig uit Limburg. In Limburg had deze vakwerkbrug dienst gedaan als onderdeel van de Miljoenenlijn, maar de brug werd door terugtrekkende Duitsers gedeeltelijk vernield. De niet beschadigde delen werden overgebracht naar Tricht, waar ze tot 2013 dienstdeden als spoorbrug over de Linge. Ook de Julianabrug, de verkeersbrug over de Linge bij Geldermalsen, werd bij de terugtrekking door de Duitsers vernield. Na de oorlog werd op deze plek de huidige boogbrug geplaatst.

Monumenten

Voor de slachtoffers die tijdens de Tweede Wereldoorlog vielen, zijn verschillende herinnerings- en grafmonumenten opgericht binnen de gemeente. Aan de Beemd in Enspijk werd op 4 mei 1950 een moment onthuld voor de omgekomen slachtoffers in de voormalige gemeente Deil. Op de gemeentelijke begraafplaats in Buurmalsen en de algemene begraafplaatsen van Beesd en Geldermalsen liggen

⁷⁴ www.oorlogsslachtoffersgemeentegeldermalsen.nl

⁷⁵ www.beeldbankwo2.nl

respectievelijk één, zes en twee graven van het Gemenebest.⁷⁶ Op zowel de gemeentelijke begraafplaats in Buurmalsen als de algemene begraafplaats in Beesd ligt één Nederlands oorlogsgraf. Op de begraafplaats van Enspijk ligt één graf van een burgerslachtoffer.

Tijdens de bezettingsjaren werd de molen in Beesd door het verzet gebruikt om boodschappen te versturen. Ter herinnering hieraan heeft de molen na de renovatie van 1968 de naam De Vrijheid gekregen.

2.9 Schaalvergroting en intensivering (1950-heden)

In de jaren vijftig van de 20e eeuw ontstond buiten de gemeente Geldermalsen het beeld dat dit deel van het rivierengebied in veel opzichten was achtergebleven op de rest van Nederland. De slechte waterbeheersing, de matige ontsluiting door infrastructuur en het versnipperde grondgebruik zouden er de oorzaak van zijn dat dit gebied was achtergebleven. Dit had vooral betrekking op de gemengde agrarische bedrijven met grond op zowel de stroomgordel als in het komgebied.

In de eerste helft van de 20e eeuw was men er tijdens andere grote landinrichtingsprojecten al achter gekomen dat de problemen die men tegenkwam niet los van elkaar stonden. De problemen op het gebied van landbouw, waterstaat, infrastructuur en economie en maatschappij moesten integraal worden aangepakt. Het instrument dat de overheid hiervoor gaandeweg ontwikkelde, was de ruilverkaveling en later de landinrichting. In dit kader zullen de veranderingen in de waterhuishouding, infrastructuur en landbouw worden beschreven. De ontwikkelingen in de fruitteelt staan min of meer los van de gebeurtenissen in de komgronden en worden dan ook apart behandeld.

2.9.1 Infrastructuur

Bepalend voor de ruimtelijke ontwikkelingen van Geldermalsen na de Tweede Wereldoorlog zijn de snelwegen A2 en A15. De huidige A2 was in het rijkswegenplan van 1932 opgenomen als 'rijksweg 26' en besloeg het deel tussen Utrecht en 's-Hertogenbosch.⁷⁷ In het rijkswegenplan van 1968 veranderde de administratieve nummering en werd 'rijksweg 26' opgenomen in de A2, die daarmee van Amsterdam-Eindhoven liep.

De snelweg A15, of Rijksweg 15, werd voor wat betreft het Geldermalsense deel voor de Tweede Wereldoorlog aangelegd.⁷⁸ Het deel tussen Gorinchem en Meteren kwam in 1939 gereed. In 1957 werd het kruispunt Deil omgebouwd tot rotonde. Drie jaar later werd het deel tussen Meteren en Tiel geopend dat uit twee enkele stroken bestond. In 1968 werd het deel ten westen van Deil verbreed naar 2x2 rijstroken. In 1989 werd het de rotonde bij knooppunt Deil vervangen door een klaverblad.

2.9.2 Ruilverkaveling en landinrichting

Aanleiding

In een groot deel van de komgebieden in de gemeente Geldermalsen zijn vanaf de jaren vijftig van de 20e eeuw ruilverkavelingen uitgevoerd. De boeren in de Lingestreek hadden in die tijd te maken met verschillende problemen. Door hoog water in de Linge was er sprake van kwelwater achter de dijken, waardoor akkers vaak te nat waren. De zware klei in de komgebieden zorgde er voor dat tot ver in het

⁷⁶ www.tracesofwar.com

⁷⁷ [http://www.wegenwiki.nl/A2_\(Nederland\)](http://www.wegenwiki.nl/A2_(Nederland))

⁷⁸ [http://www.wegenwiki.nl/A15_\(Nederland\)](http://www.wegenwiki.nl/A15_(Nederland))

voorjaar water op de weilanden bleef staan, terwijl 's zomers de bovenlaag zover was uitgedroogd dat het gras er maar slecht kon groeien (figuur 34). Het grasland was verder ongeschikt voor het weiden van melkvee, omdat deze graslanden doorgaans te ver van de bedrijven in de dorpen aflagen. Hier kwam nog het versnipperde eigendom in combinatie met een gebrekkige infrastructuur bij.⁷⁹

Figuur 34. Het bespuiten van een perceel met veel boterbloemen bij Beesd in 1954 (bron: Gelders Archief, toegang 0245, inventarisnr. 1310).

Plannen

In de jaren vijftig was er een sterke wil bij de overheid om in te grijpen in het agrarisch-economisch leven. In Geldermalsen was een veelheid aan instanties, stichtingen en commissies om de landbouw, het sociaal leven en de economie door middel van onder andere voorlichtingsavonden te verbeteren. Een belangrijke commissie voor de ruilverkavelingen was de Gelderse Komgrondencommissie (GKC).⁸⁰ De eerste concrete plannen voor de ruilverkavelingen in het rivierengebied ontstonden in de jaren vijftig. In deze gebieden, en dan met name in de komgebieden, was de ontwikkeling van de landbouw achtergebleven bij de rest van Nederland. De ruilverkavelingen werden in nieuwe stijl uitgevoerd, wat wil zeggen dat de bevolking al in een vrij vroeg stadium bij de voorbereiding werd betrokken. Hierdoor werden de wensen van de betrokkenen beter afgestemd op de plannen. Binnen de ruilverkavelingen uit de jaren zestig en zeventig was niet alleen aandacht voor een optimale agrarische bedrijfsvoering, maar ook natuur, cultuurhistorie, recreatie en sport kregen aandacht bij het inrichten van het gebied.

⁷⁹ Brusse 2002: 139

⁸⁰ Brusse 2002: 139

Grondverbetering en specialisatie

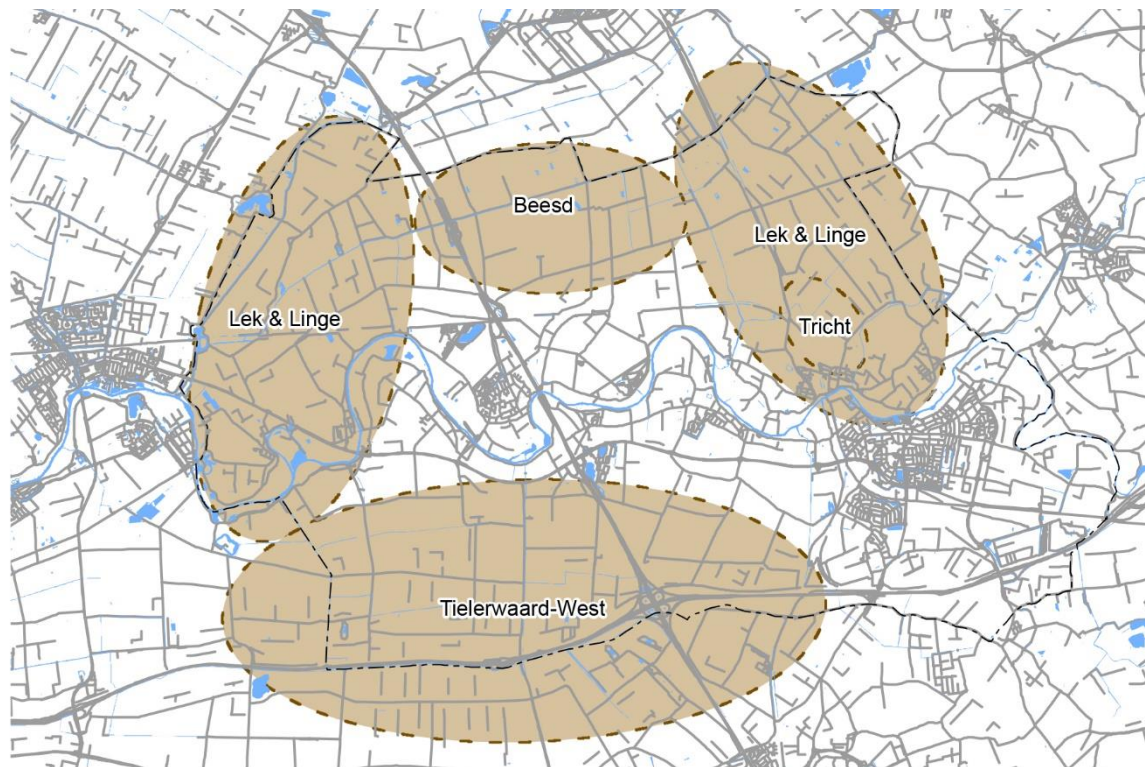
Naast dat er sterk werd ingezet op voorlichting (van meeldauwbestrijding tot het invriezen van groente), werd ook het landschap sterk verbeterd ten behoeve van de agrarische sector. Hiertoe werd de ligging en indeling van percelen aangepakt, de drainage verbeterd en oude graslanden omgeploegd en opnieuw ingezaaid. Sloten, wegen en kades werden verbreed en ver van de dorpen af werden op de komgronden nieuwe bedrijven neergezet.⁸¹ Door de ruilverkaveling gingen steeds meer agrariërs zich specialiseren en nam het aantal gemengde bedrijven af. De fruitteelt ging zich op de oeverwallen concentreren. De meeste melkveebedrijven kwamen in de komgebieden te liggen.

Een van de oorzaken van de problemen in de waterhuishouding was dat beslissingen op het niveau van polderbesturen werden genomen, terwijl de problemen zich op interlokaal, provinciaal en nationaal niveau voordeden.

Na een overstroming van de Tielerwaard in 1926 trok de provincie het initiatief naar zich toe om de dijken te verbeteren. In 1955 was de afvoer van de Linge goed geregeld, doordat de provincies Gelderland en Zuid-Holland gezamenlijk afspraken hadden gemaakt. Pas in 1995 werd de dijkverzwaring de primaire taak van de overheid. In 2002 ontstond het huidige waterschap Rivierenland door samenvoeging van de polderdistricten Betuwe, Groot Maas en Waal, Tieler- en Culemborgerwaarde, het Zuiveringsschap Rivierenland en het Waterschap Linge.

Concreet zijn er vier ruilverkavelingen te onderscheiden: Tielerwaard-West, Lek & Linge, Beesd en Tricht (figuur 35).

⁸¹ Brusse 2002: 142

Figuur 35. Ruilverkavelingsgebieden binnen de voormalige gemeente Geldermalsen (schematisch weergegeven).

Ruilverkaveling Tieleraard-West

De Ruilverkaveling Tieleraard-West was een van de grootste ruilverkavelingen in het riviergebied. Ze werd in 1951 aangevraagd en het plan werd in 1958 definitief vastgesteld. Dit was een van de eerste ruilverkavelingen waarbij een zeer groot aantal bedrijven werd verplaatst naar de komgebieden. Binnen het gehele plangebied ging het om maar liefst om 120 bedrijven. Een belangrijke stap was het samenvoegen van de verschillende dorpsolders tot één bestuurlijk-administratief orgaan. Hierdoor konden de elf kleine gemalen worden vervangen door twee grote (De Nieuwe Horn en het gemaal in de Herwijnsse Wetering).⁸² Door het samenvoegen van kavels en een groot aantal bedrijfsverplaatsingen werd het probleem dat boerderijen ver van hun kavels lagen, aangepakt. Om de nieuwe erven te ontsluiten, werden bestaande wegen verbreed en verhard en nieuwe wegen aangelegd. Langs deze wegen werden populieren en later essen aangeplant (figuur 36). Doordat deze bomen in dezelfde periode zijn aangeplant, is er een grote ruimtelijke samenhang ontstaan in het zuidelijk komgebied (figuur 37).

⁸² Bootsma 2004: 9

Figuur 36. Niet-uitgevoerd beplantingsplan van de Ruilverkaveling Tielerveld-West. De hoofdwegen in de komgebieden zouden volgens dit plan worden aangeplant met populieren (zwarte stippen) met daartussen struikbeplanting (fijne arcering). Op de oeverwallen zouden de wegen met essen (driehoekjes), schietwilg (rondjes) en struikbeplanting worden beplant. Uitsnede van het Voorlopig Landschapsplan, Ruilverkaveling Tielerveld-West (Gelders Archief, toegang 1125, inventarisnr. 189).

Figuur 37. Populierenaanplant aan de Kweldam ten zuiden van Deil binnen de ruilverkaveling Tielerwaard-West (foto: RAAP / S. van der Veen).

Ruilverkaveling Lek & Linge

Deze ruilverkaveling omvatte 7.700 ha en werd in 1969 aangenomen. Een belangrijke ingreep was het verbeteren en aanleggen van ontsluitingswegen. Daarnaast werd een van de meest laaggelegen en natte delen van de kom, De Regulieren, als natuurgebied aan Stichting Het Geldersch Landschap in beheer gegeven. Mede hierdoor is dit karakteristieke deel van het komgebied behouden gebleven.

Bij de uitvoering zijn veel voor het historisch cultuurlandschap waardevolle elementen behouden, waaronder eendekooien, onverharde paden en wegen, kades en grienden.

Ruilverkavelingen Beesd en Tricht

De ruilverkavelingen Beesd en Tricht lagen binnen het gebied van de ruilverkaveling Lek & Linge, net als de ruilverkavelingen Acquoy en Rhenoy. Door gebrek aan belangstelling werden deze laatste twee voorlopig uitgesteld.

In 1963 kon worden begonnen met de ruilverkaveling in Beesd (inclusief landgoed Mariënwaerdt).⁸³ In tegenstelling tot de voorgaande twee ruilverkavelingen was er bij Beesd sprake van een ruilverkaveling 'bij overeenkomst'. Dit betekende dat een kleine groep grondeigenaren een ruilverkaveling aanvroeg. Deze situatie was ontstaan doordat grote delen land door het landgoed Mariënwaerdt in pacht waren uitgegeven. Voor grond die in pacht was uitgegeven, verstreekte de overheid minder subsidie. Door

⁸³ Brusse 2002: 144

inspanning van de toenmalig rentmeester van het landgoed en de bevolking van Beesd bleek het toch mogelijk de verbeteringen door te voeren.

De ruilverkaveling Tricht, die onder de ruilverkaveling Lek & Linge viel, volgde in 1969. De uitvoering van deze ruilverkaveling werd vervroegd. Door een vernietigende windhoos op 25 juni 1967 was grote schade aangebracht. De boeren wilden de herstelwerkzaamheden combineren met de ruilverkaveling.

2.9.3 Fruitteelt

Ook in de tweede helft van de 20e eeuw bleef het areaal fruitbomen stijgen. Steeds meer agrariërs gingen zich specialiseren in fruitteelt. Terwijl in de rest van Nederland de oppervlakte boomgaarden afnam in de periode 1950-1970, bleef deze in Geldermalsen stijgen. Tegelijkertijd verdubbelde de opbrengst per hectare. De gronden op de stroomruggen die in tegenstelling tot de komgronden zeer geschikt waren voor de fruitteelt werden steeds dichter beplant met boomgaarden. In de jaren vijftig kwamen de 'spillen' op, een spinachtige struik waarvan er wel drieduizend per hectare konden worden geplant (dertig keer zoveel als het aantal hoogstammen per hectare). De veiling in Geldermalsen kon hierdoor uitgroeien tot de grootste fruitveiling van Nederland. Door openstelling van de Europese markt eind jaren zestig kregen Nederlandse fruittelers zware concurrentie van Franse en Italiaanse telers.

3 Landschapontwikkeling en bewoningsgeschiedenis – Neerijnen

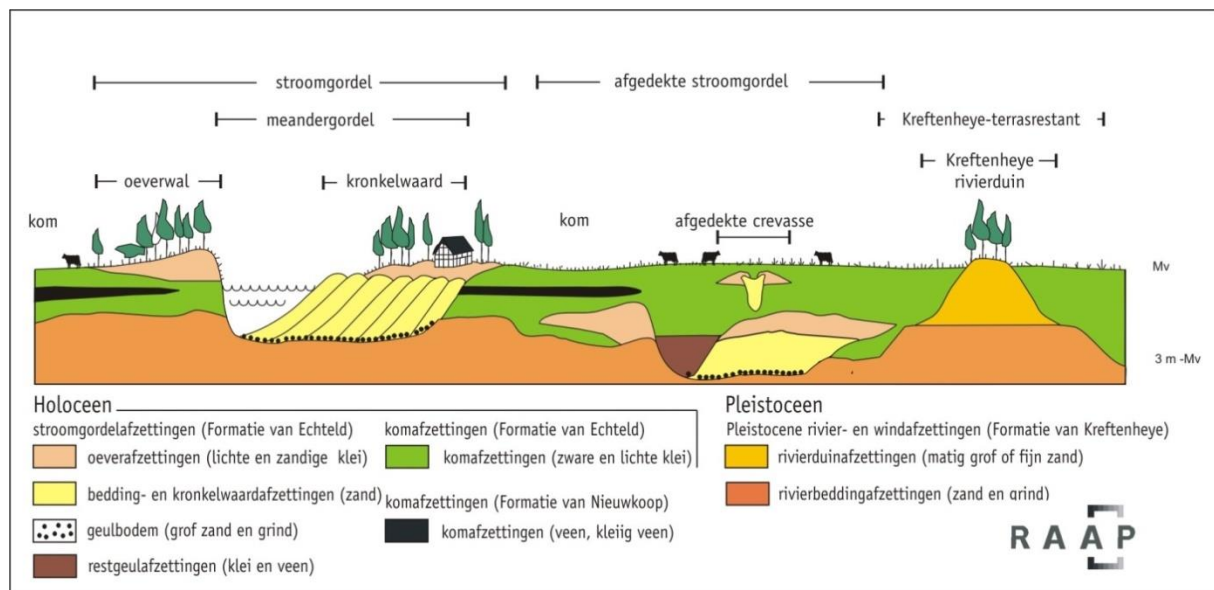
Luuk Keunen

Deze tekst is een bewerking en uitbreiding van de landschaps- en bewoningsgeschiedenis uit Van der Veen e.a., 2016.

3.1 Aardkundig landschap

Het onderzoeksgebied bevindt zich in het Midden-Nederlandse rivierengebied. Op dit moment is vooral de Waal van groot belang voor de landschappelijke structuur van het gebied, maar in het verleden waren dat andere takken van de Rijn (zie kaartbijlage 1).

Belangrijke afzettingen dateren uit het laat-pleistoceen waar ten tijde van de laatste ijstijd (Weichsel) in het hele rivierengebied vooral grofzandige en grindrijke sedimenten zijn afgezet. De top van de pleistocene afzettingen wordt gekenmerkt door een stugge en lemige kleilaag (Formatie van Kreftenheye; Laag van Wijchen). De bovenkant van deze afzettingen bevindt zich ter hoogte van het onderzoeksgebied op zo'n 5 tot 7 m beneden maaiveld. In het Vroeg-Holoceen veranderde de Rijn van een vlechtende in een meanderende rivier en zich kenmerkte door één insnijdende geul. Deze bevond zich in het oostelijke deel van het onderzoeksgebied tussen het huidige Varik en Ophemert en stroomde in min of meer westelijke richting. In deze periode overstromde de geul nauwelijks. In de loop van de tijd steeg de zeespiegel, waarmee de terrassenkruising in oostelijke richting opschoof. Zo'n 6500 jaar geleden passeerde de terrassenkruising het onderzoeksgebied waarmee de riviergeulen in dit gebied veranderden van een insnijdend (erosief) naar een accumulerend systeem.

Figuur 38. Schematische doorsnede door de Tielerwaard.

Kenmerkend voor een accumulerend meanderend riviersysteem is een sterke differentiatie in afzettingsmilieus (figuur 38). Binnen de actieve rivierbedding ontwikkelde zich een zandige meandergordel, geflankeerd door zones met (relatief zandige) oeverafzettingen. De oeverwallen worden samen met de meandergordel tot de stroomgordel gerekend. Op grotere afstand van de actieve rivierloop werden alleen de allerfijnste deeltjes afgezet en wordt het landschap gekenmerkt door komklei-afzettingen.

In de loop van het Holoceen (ca. 12.000 jaar geleden - heden) is ter hoogte van het onderzoeksgebied een tot circa 5 tot 7 meter dik pakket klei en zand afgezet in het gebied. Dit geheel aan holocene rivierafzettingen wordt gerekend tot de Formatie van Echteld.⁸⁴

Toen de terrassenkruising het onderzoeksgebied passeerde, ontstonden er door crevassen (oeverwaldoorbraken) nieuwe stroomgordels. De oudste stroomgordels waren actief in het Laat Mesolithicum tot Vroeg en Midden Neolithicum. Het betreft de stroomgordels Appelaar, Brakel, Broekgraaf, Deil, Esterweg/Ochten-Hoorzik, Herwijnen, Ochten, Schuurkamp en Varik.

Het betreft stroomgordels die vooral in het zuidelijke deel van het onderzoeksgebied lagen en min of meer zuidzuidoost-noordnoordwestelijk georiënteerd waren. Alleen de stroomgordel van Schuurkamp lag een stuk noordelijker, namelijk een paar honderd meter noordelijk van Zennewijnen.

⁸⁴ De Mulder e.a. 2003

Figuur 39. Het dorp Est en de omliggende boerderijen liggen op een stroomgordel van een niet meer actieve rivierarm (foto: RAAP, 14 november 2019).

Door avulsies (stroomgordelverleggingen) zijn in de loop van het Neolithicum de meeste van deze stroomgordels verlaten en ontstonden er ook nieuwe stroomgordels. In de Vroege en gedeeltelijk Midden Bronstijd was de stroomgordel van Ochten de belangrijkste in het onderzoeksgebied. In de Midden Bronstijd raakte ook deze stroomgordel buiten gebruik en ontstonden in vrij korte tijd (in een periode van nog geen 300 jaar) vijf nieuwe stroomgordels (Est, Gameren, Meteren, Passewaaij en Zennewijnen), waarvan de stroomgordel van Meteren actief bleef tot in de Midden IJzertijd en de overige vier tot in de Midden Romeinse tijd. In de Vroege IJzertijd, rond 790 voor Christus, ontstonden nog eens vier stroomgordels (Opijnen, Bruchem, Heesselt en Oevershof) die ook tot in de Romeinse tijd actief waren. Vermoedelijk nam de activiteit van deze stroomgordels vanaf de Late IJzertijd langzaam af, omdat rond 190 v. Chr. de Lingestroomgordel actief werd. Deze lag noordelijk van het onderzoeksgebied en ontwikkelde zich in de loop van de Romeinse tijd tot de belangrijkste afvoertak van het water, ten koste van de andere actieve stroomgordels die dan ook één voor één buiten gebruik raakten.

Rond 425 na Christus kwam de Waal tot ontwikkeling. Verreweg het grootste deel van de afzettingen ligt in het huidige buitendijkse gebied. Enkele uitzonderingen betreffen een binnengedijkte meanderbocht bij Tuil, een voormalige meanderbocht van de Waal in het binnendijkse gebied tussen Neerijnen en Waardenburg, een binnendijkse zone ten noordoosten van de Heesseltse uiterwaarden,

een binnendijks gebied ten oosten van Ophemert tussen de dijk en de Molenstraat, en een oeverwaldoorbraak (crevasse) ten noorden van Heesselt (Dalwei / Voorste Haar) die circa 1 km lang is. Op kaartbijlage 1, de stroomgordelkaart, zijn deze binnengedijkte afzettingen als de periode na 900 na Christus (bruin) te zien.

Van het buitendijkse deel van de Waal zijn ook oudere zones te duiden. Zo is een tot 400 m brede zone direct tegen de dijk bij Ophemert (die deels dus binnendijks doorloopt) een ouder deel van de Waal. De wijzigingen in het verloop van de Waal vanaf de 17e eeuw kunnen we door nauwgezette kaartstudie reconstrueren. We komen daarop nog terug.

3.2 Prehistorische bewoningsgeschiedenis (tot 12 voor Chr.)

3.2.1 Oude steentijd en midden-steentijd (tot 4.900 voor Chr.)

In tegenstelling tot wat nog in de eerste helft van de 20e eeuw werd verondersteld, woonden er al vele duizenden jaren voor 'de komst van de Bataven' mensen in het rivierengebied, al zijn binnen het onderzoeksgebied uit deze periode nog geen vindplaatsen bekend. Wel zijn er vondsten gedaan in de nabije omgeving, zoals recent een vondst bij Kellen.⁸⁵

Bij dat wonen moeten we overigens niet zozeer aan permanente bewoning denken, maar aan tijdelijke verblijfplaatsen (kampementen). Er zijn zelfs vondsten aangetroffen die erop wijzen dat er al in de midden-steentijd mensen in het gebied aanwezig waren. Dit is nog maar relatief kort bekend, omdat vondsten uit die periode relatief diep gelegen zijn (meer dan 2 meter beneden maaiveld) en veelal moeilijk te herkennen zijn. In de midden-steentijd heeft zich een aantal relatief warme perioden voorgedaan waarin de huidige Betuwe door mensen werd bezocht. Mogelijk stammen de meeste vondsten uit het midden van de oude steentijd daarbinnen uit het warme Eemien, een periode die werd opgevolgd door de laatste ijstijd (Weichselien).

⁸⁵ Verhelst 2015

Figuur 40. Het schoonmaken van een vis gedurende een warmere periode in de steentijd (bron: historiek.net).

Het grootste deel van het Weichselien was Nederland onbewoond. Tegen het eind van deze ijstijd werd het gebied periodiek bewoond door jagers die het voornamelijk gemunt hadden op rendierkudden (het laatste deel van de oude steentijd). Uit deze periode zijn echter nauwelijks vondsten in het rivierengebied aangetroffen, vanwege de diepte van de geologische niveaus waarin resten uit de latere delen van de oude steentijd kunnen voorkomen. Veel vindplaatsen uit deze periode zijn bovendien in de loop der eeuwen waarschijnlijk verspoeld door latere erosie- en sedimentatieprocessen.

Een belangrijk kenmerk van de oude steentijd en de daaropvolgende midden-steentijd (9.700 – 4.900 voor Christus) is dat de voedselvoorziening van de mens uitsluitend door middel van jagen en verzamelen geschiedde. In het grootste deel van Nederland, waaronder het rivierengebied, is deze levenswijze tot in de jonge steentijd (Neolithicum) gehandhaafd.

In de warmere en vochtigere periode van het Holoceen veranderde de vegetatie geleidelijk en nam de diversiteit aan wild en vis toe. Daarvan maakte de mens dankbaar gebruik bij zijn pogingen om zoveel mogelijk bronnen in de natuurlijke omgeving te benutten. De jager-verzamelaars trokken door het landschap en verbleven slechts tijdelijk op een bepaalde plaats. Waarschijnlijk lieten ze zich met name leiden door (jaarlijkse) migratiepatronen van wild (en vissen) en de oogstperiode van verschillende wilde planten in specifieke landschappen. Ze maakten gebruik van vuurstenen werktuigen en bewapening, waarvan bewerkte vuurstenen spitsen en klingens een belangrijk onderdeel vormden. Bij de kampvuren op de pleisterplaatsen verwerkten men de jachtbuit en herstelden men de schade aan de uitrusting.

Zoals gezegd zijn er binnen het onderzoeksgebied geen vindplaatsen uit de oude en midden-steentijd bekend. Landschappelijk gezien kunnen vindplaatsen uit deze perioden voorkomen op de Vroeg

Holocene meandergordel die ten noorden van Varik stroomde. De afzettingen hiervan liggen op circa 2 tot 3 m –Mv.

3.2.2 Jonge steentijd (4.900 – 2000 voor Chr.)

In het uiterste zuiden van Nederland (het Limburgse lössgebied) vestigden zich al vanaf 5300 voor Christus de eerste boeren. Verder naar het noorden trokken nog lang kleine groepen mensen volgens een seizoengebonden patroon rond op zoek naar voedsel. In de loop van het Vroeg Neolithicum (circa 4900 voor Chr.) werden de mensen in het rivierengebied ook gaandeweg beïnvloed door deze nieuwe levenswijze.⁸⁶ Dit proces waarbij geleidelijk het leven van jager-verzamelaar werd verruild voor dat van boer besloeg vele honderden jaren. Aan deze jagers-met-akkertjes hebben archeologen de naam Swifterbantcultuur gegeven. Van permanente bewoning was toen nog geen sprake. Dat zou duren tot omstreeks 3500 voor Christus (in het midden van de jonge steentijd) toen er verspreid over de bewoonbare gronden (stroomgordels, crevassen, zandopduikingen) kleine agrarische nederzettingen ontstonden (waarschijnlijk vaak slechts één boerderij). De nalatenschap van deze mensen wordt aangeduid met de benaming Vlaardingencultuur (circa 3500-2500 voor Christus).⁸⁷ Deze boeren woonden op de overwegend beboste oeverwallen langs de rivieren. Men hield met name runderen en varkens; schapen lijken een minder grote rol van betekenis te hebben gespeeld.⁸⁸ Het nieuwe gebruik van uit klei gebakken vaatwerk wordt eveneens als een kenmerk van de jonge steentijd beschouwd. Naast akkerbouw en veeteelt bleef overigens ook de jacht nog lange tijd van betekenis in de voedselvoorziening.⁸⁹

De opbouw van het landschap wijst op een rustig en gevarieerd milieu met gunstige bewoningsmogelijkheden. Indien vindplaatsen uit de jonge steentijd op de meandergordels liggen, correspondeert de einddatering van deze meandergordels over het algemeen met het begin van de neolithische bewoningsfase. Dit komt overeen met het uitgangspunt dat een meandergordel zeer aantrekkelijk wordt voor bewoning indien deze zijn bloeifase heeft gehad en nog wel open water bevat in de vorm van (rest)geulen. Binnen het onderzoeksgebied waren er in de jonge steentijd meerdere stroomgordels actief. Het betreft de stroomgordels Appelaar, Broek, Brakel, Deil, Esterweg, Herwijnen, Ochten, Pre-Lith, Schuurkamp en Varik (zie kaartbijlage 1).

De diepteligging van neolithische en andere prehistorische vindplaatsen kan sterk variëren. De diepteligging is sterk afhankelijk van de lokale situatie. In het algemeen kan gesteld worden dat op de dagzomende hooggelegen prehistorische meandergordels de vindplaatsen (vrijwel) aan het maaiveld liggen, terwijl deze op diepgelegen prehistorische meandergordels en complexen van oeverzones met crevassessystemen en komafzettingen zijn afgedekt. In het midden-Nederlandse rivierengebied heeft een aanzienlijk deel van de waarnemingen uit de jonge steentijd een einddatering in de Bronstijd.⁹⁰ De verspreiding van bronstijdnederzettingen komt sterk overeen met de verspreiding van neolithische vindplaatsen, maar het huidige beeld hiervan wordt sterk bepaald door de mate waarin onderzoek heeft plaatsgevonden.

⁸⁶ Raemaekers 1999

⁸⁷ De Ridder 2010

⁸⁸ De Ridder 2010: 38

⁸⁹ De Ridder 2010: 37-42

⁹⁰ ARCHIS, 2016: Tussen Kesteren, Culemborg en Haaften zijn circa 1100 waarnemingen van vondsten met als begindatering het Neolithicum bekend. Hiervan hebben onder andere 450 een einddatering in de Bronstijd, 450 in de Nieuwe Tijd, 144 in het Neolithicum, 57 in de IJzertijd en 18 in de Romeinse tijd.

3.2.3 Bronstijd (2000 – 800 voor Chr.)

In de vroege bronstijd was de bewoningsdichtheid van het rivierengebied nog gering, maar in de midden-bronstijd nam deze geleidelijk toe.⁹¹ De actieve stroomgordels in de vroege en midden-bronstijd waren die van Dreumel en Ochten.⁹² Het aantal kleine nederzettingen dat in het rivierengebied in kaart is gebracht, is aanzienlijk.⁹³ De boerderijen hadden in deze tijd veelal zeer forse afmetingen van meer dan 20 m lengte.⁹⁴ Kenmerkend is het gebruik van bronzen gebruiksvoorwerpen (o.a. bijlen en sikkels) die in de beginfase door middel van 'internationale' handelsrelaties in het rivierengebied zijn terechtgekomen, maar al snel door inheemse productiecentra werden vervaardigd en verhandeld.⁹⁵ Door een tijdelijke vernatting van het klimaat gedurende de late bronstijd en vroege ijzertijd had het rivierengebied in toenemende mate last van overstromingen. Als gevolg hiervan was er in die periode een sterke afname van de bevolking.⁹⁶ In deze periode ontstonden de stroomgordels van Est, Gameren, Mert, Meteren, Passewaaij en Zennewijnen.

3.2.4 IJzertijd (800 – 15 voor Chr.)

Vanaf de midden-ijzertijd steeg het aantal bewoners in het rivierengebied en nam ook de gemiddelde omvang van de nederzettingen toe.⁹⁷ Met name in de late ijzertijd, op een moment dat ook de bevolkingsaanwas het sterkst was, bevonden zich her en der nederzettingen die bestonden uit een aantal boerenerven op terreinen met een omvang van meerdere hectaren. De grootste prehistorische nederzettingen in het rivierengebied stammen uit de periode 50 tot 15 voor Chr.

Vanaf de ijzertijd werd het gebruik van ijzer voor de vervaardiging van wapens en gebruiksvoorwerpen gemeengoed. Het bezit van ijzeren gebruiksvoorwerpen onderstreepte vanaf dat moment de verdergaande sociale differentiatie in de lokale en regionale gemeenschappen.⁹⁸ Na de ruilhandel was de daaropvolgende stap de introductie en ontwikkeling van smelt- en smeedtechnieken in de gemeenschappen zelf. Nu konden de ijzeren voorwerpen ter plaatse vervaardigd worden door lokale (veelal rondreizende) smeden.⁹⁹ Brons werd nog gebruikt voor onder andere sieraden, mantelspelden en lederbeslag. In de 2e en 1e eeuw voor Christus had men in het rivierengebied ook de beschikking over glas, zij het hoofdzakelijk voor armbanden en kralen. Vermeldenswaardig is het gebruik van de eerste munten.

De stroomgordel van Meteren bleef actief tot in de Midden IJzertijd en de stroomgordels van Est, Gameren, Passewaaij en Zennewijnen bleven actief tot in de midden-Romeinse tijd. In de vroege ijzertijd, rond 790 v. Chr., ontstonden nog eens vier stroomgordels (Opijnen, Bruchem, Heesselt en Oevershof) die ook tot in de Romeinse tijd actief waren. Vermoedelijk nam de activiteit van deze stroomgordels vanaf de late ijzertijd langzaam af, omdat rond 190 v. Chr. de Linge stroomgordel actief werd. Deze rivier ligt noordelijk van het onderzoeksgebied en ontwikkelde zich in de loop van de Romeinse tijd tot de belangrijkste afvoertak van het water, ten koste van de andere actieve stroomgordels die dan ook één voor één inactief werden.

⁹¹ Lange e.a. 2014: 119

⁹² Cohen & Stouthamer 2012

⁹³ ARCHIS, 2016. Tussen Kesteren, Haaften en Culemborg zijn totaal 898 waarnemingen op 125 locaties (waarnemingsnummers) van nederzettingen daterend uit de Bronstijd bekend.

⁹⁴ Lange e.a. 2014: 122, 128

⁹⁵ Arnoldussen 2008: 443, 444

⁹⁶ Arnoldussen 2008: 412

⁹⁷ Louwe Kooijmans 2005: 697

⁹⁸ Louwe Kooijmans 2005: 696

⁹⁹ Louwe Kooijmans 2005: 606, 607

Vindplaatsen uit de ijzertijd zijn voornamelijk gelegen op de genoemde stroomgordels die in deze periode floreerden. De hogere bevolkingsdichtheid, gecombineerd met de grotere trefkans (vindplaatsen uit de ijzertijd zijn groter, liggen vaak vrijwel aan het huidige maaiveld en worden gekenmerkt door veel nederzettingssafval), heeft ertoe geleid dat het rivierengebied een relatief hoge dichtheid aan vindplaatsen uit deze periode kent. In veel gevallen gaat het om sporen van nederzettingsterreinen, vaak geconcentreerd langs de toen actieve meandergordels met aangrenzende oeverzones. Veel nederzettingsterreinen uit de ijzertijd liggen in zones met oude woongronden met een langdurige bewoningscontinuïteit (late ijzertijd-Romeinse Tijd-middeleeuwen). Deze kunnen als gevolg van intensieve en langdurige bewoning soms tot meer dan 1 m hoger liggen dan de omgeving. Deze terreinen worden vaak gekenmerkt door een zwarte humusrijke bodem met veel archeologische vondsten (nederzettingssafval). Ze zijn daarom voor een deel reeds in de jaren 1940-1975 herkend en gekarteerd door bodemkundigen van de Stichting voor Bodemkartering in Wageningen, en gekenschetst als zogenaamde 'oude woongronden'.

3.3 Protohistorie: Romeinse tijd (12 voor Chr. tot 450 na Chr.)

De Romeinse tijd begon in 15 voor Chr. toen keizer Augustus het huidige Nederland, België en Frankrijk inlijfde en ging inrichten als uitvalsbasis voor de verovering van het huidige Duitsland tot aan de Elbe. In de eerste vijftig jaar na het begin van de jaartelling kwamen de Friezen tweemaal in opstand tegen de Romeinen, waardoor de Romeinen hun grootscheepse aanval op het noorden afbleezen. In deze periode werd de noordelijke Rijntak, de Nederrijn, tot rijksgrens aangewezen. Een stelsel van grensforten (castella) moest deze grens bewaken. Deze grens staat bekend als de Limes. Op de befaamde Tabula Peutingeriana, een middeleeuwse kopie van een Romeinse wegenkaart, staan de belangrijkste legioenplaatsen (castra, zoals Noviomagi ofwel Nijmegen), forten (castella) en bijbehorende vici (militaire nederzettingen bij een castellum) vermeld. Er bestonden ook niet-militaire vici. Langs het Gelderse deel van de limes lagen in de midden-Romeinse tijd (circa 70-270 na Chr.) naast de enige Nederlandse castra (in Nijmegen) circa tien castella.¹⁰⁰ Veel vermoedelijke castella langs de Gelderse limes zijn als gevolg van de voortdurende activiteit van de Rijn verspoeld door het water. Het onderzoeksgebied lag circa 10 tot 15 km ten zuiden van de limes in een streek die werd gedomineerd door de Bataafse cultuur.

¹⁰⁰ Van der Heijden 2016

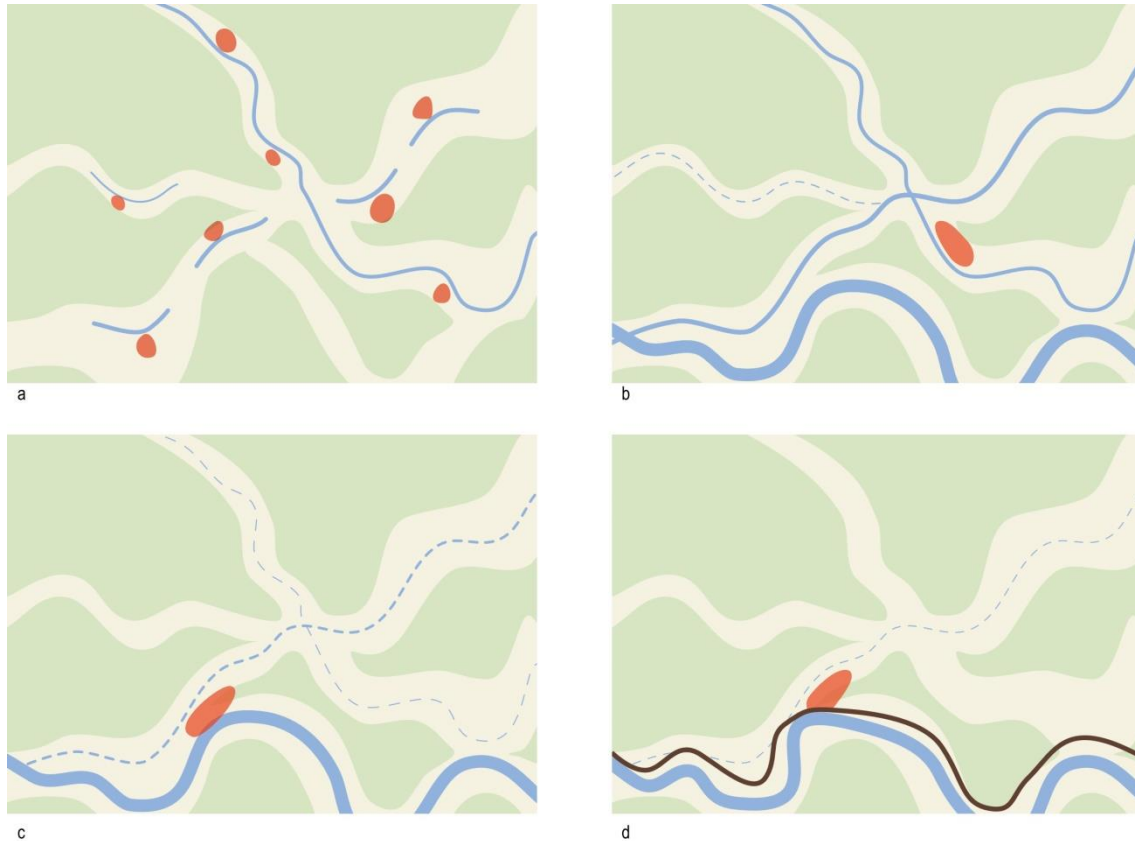

Figuur 41. De votiefsteen voor Iseneucaega (bron: vici.org).

Na de Batavenopstand in 69 na Christus trad een langdurige relatief vreedzame periode in. Mede hierdoor ontstond in met name de 2e eeuw na Christus welvaart in het rivierengebied. In de 1e en 2e eeuw na Christus nam de bevolking sterk toe. In en rond het onderzoeksgebied komen dan ook tientallen nederzettingen (zoals het Romeinse villaterrein nabij Zennewijnen) en enkele grafvelden (nabij Opijnen, Varik en Passewaaij) voor uit deze periode. In het onderzoeksgebied ligt bovendien een zeer omvangrijk Inheems Romeinse nederzettingsterrein (Waardenburg-De Woerden).¹⁰¹ Ter hoogte

¹⁰¹ ARCHIS, 2016

van Passewaaij ligt buiten het plangebied een tweede omvangrijk nederzettingsterrein dat dateert uit de Romeinse tijd.¹⁰² Dergelijke nederzettingen bestonden uit meerdere boerenerven en lagen op meandergordels die niet of nauwelijks meer actief waren.

Figuur 42. Sterk vereenvoudigde weergave van het bewoningspatroon gedurende de Romeinse tijd (a); Merovingische tijd (b); Karolingische tijd (c); Late Middeleeuwen (d).

Als gevolg van de aanwezigheid van de Romeinse militaire organisatie in het gebied ontstond er een grote afzetmarkt voor agrarische producten. Hierbij werd vermoedelijk het grootste deel van de voor landbouw geschikte bodems in het rivierengebied benut. De archeologische vondsten uit deze periode bestaan voor een groot deel uit typisch Romeinse producten (zoals gedraaid aardewerk). De bevolking nam veel van de Romeinse levenswijze over, ook in religieus opzicht. Tevens leverden de Bataven troepen aan het Romeinse leger en zelfs aan de keizerlijke lijfwacht. Waarschijnlijk als onderdeel van de bezettings- en pacificatiestrategie namen de Romeinen ook inheemse elementen over. Er vond ten dele een versmelting plaats van inheemse en Romeinse godheden, zoals blijkt uit de aanwezigheid van Gallo-Romeinse tempels in het rivierengebied. Een massief zilveren armband uit de genoemde nederzetting bij Waardenburg, is opgedragen aan de godheid Hercules Magusanus, die zowel kenmerken had van de Romeinse halfgod Hercules als een van een inheems-Bataafse god. Dergelijke sieraden werden als votiefgeschenk in tempels aan godenbeelden gehangen. Een kalkstenen votiefsteen uit de uiterwaard van Zennewijnen is gewijd aan de van elders onbekende godin Seneucaega, die op de steen wordt afgebeeld als Diana, de Romeinse godin van de jacht. Op de steen

¹⁰² Heeren 2006: 55-57

wordt vermeld dat bij de oprichting in het jaar 222 ook een *aedicula* werd gebouwd, waarschijnlijk een klein tempeltje.

Tegen het eind van de 2e eeuw na Chr. kwam aan de relatief rustige en voorspoedige periode een eind door herhaaldelijke invallen van Germaanse stammen. Vanaf die periode vertoonde de Romeinse macht in het gebied tekenen van instabiliteit. Voor het eerst sinds eeuwen daalde het bevolkingsaantal. De twee daaropvolgende eeuwen werden gekenmerkt door een afwisseling van perioden met invallen en herstel van de Romeinse grensverdediging. De Romeinse overheersing in Nederland eindigde definitief met een grootschalige inval van Germanen in 406 na Chr. Dit ging samen met een sterke terugval van de bevolkingsdichtheid en een afname van het areaal landbouwgrond. Er was echter geen sprake van een totale ontvolking, hetgeen blijkt uit vondsten en uit de overleving van plaatsnamen uit de Romeinse tijd, zoals Hier (Waardenburg), Neerijnen en Opijnen (Inen) en Varik.¹⁰³

3.4 Vroege Middeleeuwen (450-1050)

3.4.1 Volksverhuizingstijd en Merovingische tijd (450 – 725 na Chr.)

Met het uiteenvallen van het Romeinse rijk aan het begin van de 5e eeuw begon de uittocht van Germaanse stammen. De Franken die zich in de periode hiervoor in het riviergebied hadden gevestigd trokken naar het zuiden. Daar verenigde de Saliër Clovis, afkomstig uit Doornik in het huidige België, de Franken en veroverde uiteindelijk Gallië. Hoewel het rivierengebied buiten het directe Frankische of Merovingische machtsbereik zal hebben gelegen, hadden zij waarschijnlijk wel invloed via allianties. Toen de Merovingen gedurende de 6e eeuw in een interne machtsstrijd waren verwickeld namen Friese edelen bezit van het rivierengebied. Pas rond 695 heroverden de Franken onder leiding van Pepijn II het gebied, waarbij gelijktijdig werd gepoogd de Friezen te bekeren. Na de dood van Pepijn in 714 poogden de Friezen nog eenmaal het rivierengebied te heroveren, maar werden in 718 verslagen door Karel Martel.¹⁰⁴

De bevolkingsdichtheid was in de Merovingische tijd drastisch teruggelopen. Woonplaatsen uit deze periode zijn tot nu toe aangetroffen bij Ophemert en Waardenburg.¹⁰⁵ Ook zijn vondsten bekend uit Tuil.¹⁰⁶ Nederzettingen uit de Merovingische tijd treffen we vooral op enige afstand van de rivier aan. De dorpen waarvan de ouderdom teruggaat op deze periode hadden vaak een radiale vorm en worden esdorpen met ronde hoofdvorm genoemd.¹⁰⁷ In het onderzoeksgebied liggen hiervan geen voorbeelden.¹⁰⁸

Op basis van oppervlaktevondsten wordt aangenomen dat de Merovingische bewoning westelijk van het huidige Ophemert heeft gelegen, op de plek van het historische perceel Schuddegaffel en het erf Veelust.¹⁰⁹ Palynologisch onderzoek in een restgeul bij Est heeft juist aangetoond dat de bewoning daar al in de 6e eeuw weer is gaan toenemen.¹¹⁰

¹⁰³ Henderikx 1987; ARCHIS, 2016; Van Bavel 1999: 56

¹⁰⁴ Van der Tuuk 2016

¹⁰⁵ ARCHIS, 2016

¹⁰⁶ Van Bavel 1999: 55

¹⁰⁷ Den Uyl 1958

¹⁰⁸ Van Bavel 1999: 56

¹⁰⁹ Verhelst 2002

¹¹⁰ Van Bavel 1999: 55

3.4.2 Karolingische en Ottoonse tijd (725 – 1050 na Chr.)

In de Karolingische tijd verplaatsten deze nederzettingen zich naar de plaats van de huidige dorpen. Mogelijk heeft de vestiging van de Karolingische heerschappij in de 8e eeuw hier mee te maken. In deze periode veranderde er veel op het gebied van staatsinrichting, landbouw en bezit. Het klassieke domaniale hofstelsel speelde in de Tielerwaard ogenschijnlijk een beperkte rol. Er lagen vooral verspreide hoeven, zoals van de abdij Prüm.¹¹¹ Het hofstelsel hield in dat een domein werd georganiseerd vanuit een centrale hof (curtis). Hier omheen lagen doorgaans boerderijen van horige boeren, die een deel van hun opbrengst afstonden aan de domeinheer. Zo'n hof lag wel in Varik, van het St. Adelbertkapittel in Aken. Na de 13e eeuw nam de invloed van het kapittel snel af.¹¹²

Iets substantiëler waren de bezittingen van de Utrechtse kerk. Zij gaf in 850 enkel bezittingen in onder meer Heesselt en Ophemert aan Balderik. Van later datum zijn de kerkelijke dotaties aan haar kapittels, zoals te Ophemert aan de Paulusabdij, te Heesselt en Varik aan het kapittel van Sint-Marie, etc. Uiteindelijk was daar in de 14e eeuw niet veel meer van over.¹¹³

De dorpen met Karolingische oorsprong hebben vaak een langgerekte vorm, begrensd door twee parallelle wegen: een voor- en achterweg, Dit type wordt een esdorp met gestrekte hoofdvorm genoemd (figuur 44).¹¹⁴ Deze gestrekte vorm werd waarschijnlijk mede bepaald door de langgerekte stroomruggen met regelmatig reliëf waar deze nederzettingen op ontstonden.¹¹⁵ Haaks op de richting van de stroomgordel werd een verkaveling opgezet, waardoor de afstand naar het bouw- en weideland voor elke boerderij gelijk was. Esdorpen met gestrekte hoofdvorm die haaks op de rivier liggen in plaats evenwijdig eraan, zijn deels door de steeds breder wordende Waal verzvolgen. Voorbeelden van gestrekte esdorpen zijn Est, Tuil, Neerijnen, Opijnen, Varik, Waardenburg, Heesselt, Ophemert¹¹⁶ en wellicht ook Haaften. Een deel van Tuil is nog in de 19e eeuw opgegeven en buitengedijkt. Merk op dat er westelijk van Haaften en wellicht dus Tuil dus geen gestrekte esdorpen aanwijsbaar zijn.

¹¹¹ Van Bavel 1999: 157

¹¹² Van Bavel 1999: 158

¹¹³ Van Bavel 1999: 159

¹¹⁴ Den Uyl 1958

¹¹⁵ Harten 1986

¹¹⁶ Van Bavel 1999: 56

Figuur 43. Graf S14 uit het Karolingische rijengrafveld dat in 2017 in Waardenburg werd aangetroffen. De lichamen waren allemaal met het hoofd naar het westen begraven (foto: RAAP).

De laaggelegen gebieden binnen de overgangszone tussen kom en oeverwal waren in gebruik als gemeenschappelijk hooi- en weidegronden. De meest laaggelegen delen werden vóór de bedijking gebruikt voor waterberging. Dorpsolders zoals Ophemert die op een brede oeverwal lagen strekten zich daarom ver uit naar het westen. Kenmerkend hiervoor is de perceelsnaam 'den Schaer', gelegen in het westelijke blok 'Westerbroeck'. Dit zou een onverkaveld gemeenschappelijk grasland kunnen zijn, waarvan de geërfden in de meent een aandeel of schaar hadden.

Archeologische vondsten uit de Karolingische-Ottoonse tijd (ca. 750-1050) beperken zich vrijwel uitsluitend tot de gestrekte esdorpen. Het gaat om fragmenten van Mayen-bolpotten, Badorfer waar en reliëfbandamforen, zgn. Huneschanskeramiek, Duisburger waar, kogelpotten met schelpgruismagering

en ronde schijffibulae met een maltezerkruis-motief. Opvallend is verder een karolingisch, christelijk grafveld zonder bijgiften in Waardenburg waarvan de bijbehorende nederzetting (nog) niet bekend is.¹¹⁷

De plaatsnamen Ophemert, Tuil en Haaften moeten van vóór de 7e eeuw dateren en zijn dus in ieder geval vroegmiddeleeuws.¹¹⁸

Figuur 44. De gestrekte vorm van Waardenburg met voor- en achterstraat was in 1832 nog goed herkenbaar, en wordt nu doorsneden door de A2 en de spoorlijn.

3.5 Late Middeleeuwen (1050-1500)

3.5.1 Algemeen

Rond het jaar 1000 nam het bevolkingsaantal in Noordwest-Europa in een zeer hoog tempo toe.¹¹⁹ Door de toename van de bevolking steeg de vraag naar landbouwgrond, wat weer de vraag naar arbeidskrachten versterkte. Bestaande nederzettingen groeiden, grote stukken woest land werden ontgonnen en nieuwe gebieden raakten bewoond. Om het land te ontginnen, moesten sloten en watergangen worden gegraven. In eerste instantie kon men deze nog op de natuurlijke afwateringssystemen aantakken. Door onder andere maaiveld daling, klimaatverandering en het steeds verder afnemende natuurlijke afwateringssysteem moest men nieuwe oplossingen vinden om droge voeten te houden. Het uitvoeren van de grootschalige ontginningen en de waterstaatkundige problemen die de bevolking tegenkwam, noopten hen tot nieuwe organisatiestructuren. De dorpspolders met hun weteringen en kaden die hierbij werden gevormd, zijn landschappelijk de meest herkenbare eenheden die met deze organisatie samenhangen. In het onderstaande wordt ingegaan op de ontginningen, het landgebruik en de waterstaatkundige ingrepen die hierbij kwamen kijken.

¹¹⁷ Hesseling 2019

¹¹⁸ Van Bavel 1999: 56

¹¹⁹ Van Bavel 2010: 35, 36

3.5.2 Landbouw op de oeverwallen

Aanvankelijk werden alleen de hoge oeverwallen, stroomruggen en hogere delen van kronkelwaarden gebruikt voor akkerbouw. Op de oeverwallen en stroomruggen werd een strookvormige verkaveling haaks op de hoogtelijnen aangelegd, waardoor een goede afwatering tot stand kwam en iedere eigenaar een hoog en laag deel bezat. De gronden binnen de kronkelwaarden kenden een onregelmatig reliëf en een wisselende bodemkwaliteit. Om de verschillen in bodemkwaliteit gelijk te verdelen, werden ze waarschijnlijk in blokken ontgonnen, waarbinnen de ontginning enkele stroken kreeg. Ook landbouwtechnieken (en dan met name de wijze van ploegen) hadden invloed op de perceelsvorm. Om het draaien van de ploeg te vergemakkelijken, zouden percelen in S-vorm zijn aangelegd. Deze akkercomplexen worden kromakkers genoemd. Deze kromakkers kwamen tot het midden van de 20e eeuw vooral in het gebied tussen Opijnen en Heesselt voor. Bij de ruilverkaveling van de Tielerwaard in de jaren '60 van de vorige eeuw zijn ze deels verdwenen. Direct ten noorden van de Heesseltse Uiterwaarden komen nog zeer gave en fraaie exemplaren voor.

Door de verdergaande ontginningen ontstonden op den duur grotere akkercomplexen die vaak 'eng' of 'akker' werden genoemd. De onontgonnen komgebieden stonden door het ontbreken van dijken en kades een groot deel van het jaar onder water.

In de volle middeleeuwen werd vermoedelijk het cultuurlandareaal in westelijke richting uitgebreid, westelijk van Haaften. Dat gebied was in de vroege middeleeuwen schaars bewoond.¹²⁰

3.5.3 Ontginning van de komgronden

Aan het begin van de late middeleeuwen waren de gebieden dicht bij de nederzettingen en de lagere delen van de oeverwallen ontgonnen. De komgebieden waren echter nog grote moerassige laagten. De ontginning en verkaveling daarvan zou plaatsvinden vanaf de 10e eeuw tot in de 13e eeuw, vooral om in de behoefte aan cultuurland door de sterk groeiende bevolking te voorzien. De precieze ouderdom van de ontginningen in de streek valt slechts voor bepaalde delen of op indirecte wijze te achterhalen. Het algemene beeld is dat de eerste kades en sluisjes al in de 10e eeuw werden aangelegd.¹²¹ De grootschalige ontginningen vonden plaats in de 11e en 12e eeuw. Naarmate de afwatering in de eeuwen daarna verbeterde, werden de gronden ook beter bruikbaar. De inrichting ervan is in hoge mate planmatig.¹²² Rond 1300 was daardoor vrijwel alle grond in de Tielerwaard al in cultuur gebracht, de grote komgebieden westelijk van Waardenburg het laatst.

¹²⁰ Van Bavel 1999: 61

¹²¹ Van Bavel 1999: 64

¹²² Van Bavel 1999: 67

Figuur 45. De eindeloze komgronden ten noorden van Hellouw (foto: RAAP, 14 november 2019).

3.5.4 Nederzettingsontwikkeling

De gestrekte esdorpen die in de Karolingische tijd waren ontstaan dicht bij de rivier consolideerden zich in de Late Middeleeuwen. De bevolkingsgroei in de 11e en 12e eeuw moet er voor hebben gezorgd dat de dorpen geleidelijk werden uitgebreid. In Ophemert vond deze uitbreiding plaats op de oeverwallen dicht langs de Waal, zowel naar het noorden als het zuiden, waarschijnlijk samenhangend met bestaande uitvalswegen. Gezien de opbouw van de dorpen in het onderzoeksgebied is het aannemelijk dat ook de andere dorpen zich op de oeverwallen, langs de Waal uitbreidden. In de 14e en 15e eeuw trad een belangrijk verandering in het bewoningspatroon op. Terwijl de dorpskern bewoond bleef, verschenen er nu ook verspreid liggende boerderijen in de gehele dorpspolder.¹²³ Gaandeweg zal ook de bewoning langs de dijken zijn toegenomen.

3.5.5 Grootgrondbezit en elite

Instellingen

We zagen hiervoor al dat de oude kloosters maar weinig bezittingen konden vasthouden. Nieuwe spelers waren de Duitse Orde in Ophemert, die in 1328 bezittingen van het kapittel van Tiel overnam, en de abdij Mariënweerd, gesticht in 1129, inclusief zijn latere afsplitsing Zennewijnen. Het

¹²³ Verhelst 2002

Norbertinessenklooster in Bedburg bij Kleve had vrij omvangrijke bezittingen in Est liggen. Een late speler was het Dominicanessenklooster Westeroyen bij Tiel, met bezit in Varik. Binnen het onderzoeksgebied zelf moet het kapittel te Haaften ook bezittingen hebben gehad. De instellingen in zijn algemeen wisten hun bezittingen vanaf de 14e eeuw nog uit te breiden, tot in totaal 8% van het oppervlak. Daaronder vallen ook de vele jonge kloosters die vanaf de 15e eeuw gesticht werden.¹²⁴

Voorname families

Een belangrijke familie in de regio was in de vroege 12e eeuw zonder twijfel de familie Van Cuijk. Hun eigen bezittingen lagen vooral geconcentreerd langs de Linge. Deels werden hun goederen na het breken van hun macht in 1133 door verwante families overgenomen, en die vinden we onder meer in Est. De heerlijkheid Meteren en Est was zo'n beetje het laatste steunpunt van de Van Cuijks in de regio. Andere grond ging over naar de jonge kloosters Mariënweerd en Zennewijnen.¹²⁵ Ook naar de familie Van Arkel lijkt Cuijks bezit te zijn gegaan, onder meer in Est en Ophemert.¹²⁶

In het midden van de 11e eeuw nam de macht van de stamvader van de latere hertogen van Gelre in dit gebied snel toe. Gerard Flamens werd toen door de bisschop van Utrecht met een graafschap in de gouw Teisterbant beleend, iets wat we vooral moeten zien als een pakket aan rechten in dit gebied. Daarnaast bezat de graaf al enkele hoven in de Tielerwaard, namelijk die te Hiern, Neerijnen en Opijnen, die hij wellicht ook de bisschop had verkregen, die ze op zijn beurt in 996 van een zekere Frethebold had verworven. Het ging vermoedelijk om ongeveer 450 morgen aan land; de graaf deed het midden van de 13e eeuw van de hand. Nadien nam de basis van de graaf van Gelre in de Tielerwaard snel af.¹²⁷

Kastelen

In de loop van de volle middeleeuwen ontstond een regionale bovenklasse van lage adel en daarnaast de ministerialiteit, de dienstmannen van de landsheren. Deze manifesteerde zich door het bouwen van kastelen, huizen of torens met in de eerste plaats een militaire defensieve functie. Het verdedigbare karakter, dat zichtbaar wordt in dikke muren, uitkijktorens, kantelen, schietgaten en grachten stond voorop. Met name leden van de familie (De) Cock hebben een grote rol gespeeld bij de oprichting van de adellijke woonhuizen in het oostelijk deel van het onderzoeksgebied: zo richtte ridder Rudolf Cock in 1265 een houten versterking, *super montem de Hyere*: op de berg van Hiern.¹²⁸ Dit is het eerste begin van het latere kasteel Waardenburg, waarnaar het huidige dorp uiteindelijk is genoemd. In het oostelijk deel van het onderzoeksgebied kennen we zes kasteellocaties, waarvan er nog drie bestaande bebouwing kennen: Waardenburg, Neerijnen (Klingelenburg) en Ophemert. Van de andere drie zijn er twee aan de hand van de gracht nog herkenbaar in het terrein: Huis Opijnen en het eigenlijke Huis Neerijnen. De resten van het 13e-eeuwse Huis Varik zijn niet meer zichtbaar, maar zijn in 2006 terug gevonden en gedeeltelijk onderzocht.¹²⁹ Daar stond in ieder geval in de vroege 15e eeuw ook al het Huis Weijenrade, net als Huis Varik in handen van leden van het geslacht Van Varick.¹³⁰

¹²⁴ Van Bavel 1999, 159-165

¹²⁵ Van Bavel 1999: 144-145

¹²⁶ Van Bavel 1999: 148

¹²⁷ Van Bavel 1999: 152-153

¹²⁸ Vermeulen 1946, 460

¹²⁹ Verhelst & Tops 2006; Tops & Verhelst 2007; Jas e.a. 2013

¹³⁰ Jas e.a. 2013, 367

Figuur 46. Het indrukwekkende kasteel Waardenburg binnen zijn oude grachten (foto: RAAP, 14 november 2019).

Het dorp Heesselt was in de 13e eeuw in het bezit van de familie van Rossem, en in de 14e eeuw behoorde het aan het geslacht De Cock van Opijnen.¹³¹ Of deze families in Heesselt een kasteel hebben gehad, is niet bekend. Op het laat 13e- of vroeg-14e-eeuwse Huis Est woonde de familie Van Est, wiens bezittingen in 1400 door een huwelijk in hertogelijk bezit overgingen.¹³²

In het westelijk deel van het onderzoeksgebied, met veel smallere oeverwallen en grotere komgebieden, was de middeleeuwse bewoning beperkter. Belangrijke kastelen waren het Huis te Haaften van achtereenvolgens de geslachten Van Beest en Van Haecten, het Huis Hellouw van de families Van Hellu en Van Haecten, alsmede Klingelenberg in Tuil van het geslacht Van Tuyl.¹³³

Naast deze kastelen lag er binnen het plangebied een aantal kleinere omgrachte huisplaatsen.¹³⁴ In Waardenburg lag de het huis Schuilkerk (18e eeuw). In Varik lagen Huis Hondswinkel en Boschstein (17e eeuw of ouder). In Ophemert lag het huis Waalzicht (18e eeuw, in 1888 gesloopt), Kapelhof (19e eeuw) en de Beukenhof(19e eeuw).

¹³¹ Vermeulen 1946, 447

¹³² Jas e.a. 2013

¹³³ Jas e.a. 2013

¹³⁴ Smit 2010

Figuur 47. Detail van een tiendkaart van het Utrechtse kapittel van Sint-Marie te Utrecht, met bovenaan het kasteel van Varik met de windmolen, en zuidelijk daarvan een deel van het dorp met de kerk (bron: Het Utrechts Archief).

Kerken

Veel middeleeuwse dorpen in het onderzoeksgebied hadden al vroeg een kerk. Enkele hiervan zijn in eerste instantie gesticht als kapel. Zo waren de gebedshuizen van Neerijnen en Opijnen in 1287 een kapel van de kerk te Hiern (Waardenburg). Van een kerk in Heesselt was in 1250 sprake, toen deze in het bezit is van het kapittel van St. Marie te Utrecht. De kerk van Varik was in deze tijd een kapel van Heesselt.¹³⁵ In Ophemert bestonden sinds het einde van de Vroege Middeleeuwen twee kerken. De St. Maartenskerk wordt genoemd in het jaar 1006 en de St. Lambertuskerk in 1007. De St. Maartenskerk werd door de Utrechtse bisschop Ansfried geschonken aan het door hem gestichte klooster De Hohorst

¹³⁵ Vermeulen 1946

bij Amersfoort. De St. Lambertuskerk werd door bisschop Notger van Luik geschonken aan het klooster van Thorn.¹³⁶ De St. Maartenskerk, waarvan de oudste bestaande delen uit de 14e eeuw stammen, is de huidige N.H. parochiekerk aan de Molenstraat. De St. Lambertuskerk is afgebroken in of kort na 1682.

Figuur 48. De kerk van Tuil, 1984 (foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

Funderingen en skeletten die zijn blootgelegd bij de zogenaamde St. Lambertusstoeep (kruising Waalbandijk en Goossen Jansensstraat) zijn de archeologische overblijfselen van dit oude godshuis. De bestaande Waalbandijk loopt over de middeleeuwse kerkresten, hetgeen een gevolg moet zijn van het opgeven van een deel van de nederzetting na een dijkdoorbraak in de 13e eeuw. Van een derde gebedshuis in Ophemert, de St. Nicolaaskapel, wordt gewag gemaakt in 1406 en 1538. Deze hoorde

¹³⁶ Maris 1971

zeer waarschijnlijk bij de commanderij van de Duitse Orde,¹³⁷ die van voor 1260 tot 1328 in Ophemert gevestigd was, en zich bevond bij de kruising van de Kapelstraat en de Waalbandijk.¹³⁸ De kerk in Est is van alle dorpskerken qua oorsprong de jongste, deze werd pas gebouwd na de afsplitsing van Meteren, in 1744.¹³⁹

Figuur 49. Zicht op de Sint-Maartenskerk van Ophemert vanaf de Waalbandijk (foto: RAAP, 14 november 2019).

De vroegste vermelding van de kerk of *capella* van Haaften dateert uit 1031, toen deze samen met die van Tuil voorkwam in een schenkingsoorkonde van bisschop Meinwerk aan het klooster Abdinghof. Deze en die van Hellouw werden in een bevestiging van de bezittingen in 1183 nogmaals genoemd als onderhorige kapellen van de moederkerk Tuil.¹⁴⁰ Van de kerk in Tuil staat nu nog de 14e-eeuwse toren. In 1810 werd de huidige zaalkerk ter vervanging van een oudere kerk gebouwd en de toren verhoogd.¹⁴¹ De kerk van Haaften werd vóór 1399 toch parochiekerk en zelfs een collegiale kerk met kapittel van acht kanunniken verheven. De kerken van Haaften en Hellouw werden in de 19e eeuw door nieuwe gebouwen vervangen.

¹³⁷ Verhelst 2002

¹³⁸ Maris 1971

¹³⁹ Vermeulen 1974-1975

¹⁴⁰ Vermeulen 1974-1975

¹⁴¹ Stenvert e.a. 2000

3.5.6 Waterstaat

Zijkaden, achterkaden en de eerste rivierdijken

Nadat in een eerdere periode de meeste hoge oeverwallen ontgonnen waren en geschikt waren gemaakt voor de landbouw, volgden vanaf de 10e eeuw de lagere delen van de oeverwallen en de komgronden. De komgronden werden ontgonnen en ontwaterd door evenwijdig aan elkaar sloten te graven. Om te voorkomen dat het land weer onder liep door de toevoer van water uit stroomopwaarts gelegen komgebieden, werden zijkades of zijdwendes aangelegd aan de oostzijde van de dorpspolder (vaak aangeduid als Zeedijk in de betekenis van zijdijk).¹⁴² Ook werden laagten in de oeverwallen afgesloten door middel van dijken of kades. De volgende stap was de aanleg van achterkaden, die voorkwam dat water uit de kom de polder in stroomde. De hooi- en weilanden die op de overgang van oeverwal naar komgebied lagen waren nu vrij van overstromingsgevaar en konden worden omgezet in akkerland.¹⁴³ Deze ontwikkeling voltrok zich waarschijnlijk in de loop van de 11e en 12e eeuw.

De 11e en 12e eeuw was ook de periode waarin ook de eerste rivierdijken werden aangelegd.¹⁴⁴ De noodzaak tot bedijking hing samen met de ontginningen van grote stukken veengebieden in West-Nederland in deze periode (buiten het plangebied). Door inklinking van het veen werd hier bedijking noodzakelijk. Samen met de geleidelijke inpoldering van de komgebieden en de toegenomen stroomsnelheid van de Waal als gevolg van klimaatverandering zorgde dit er voor dat ook in de Tielerwaard rivierdijken moesten worden opgeworpen, al zijn de schriftelijke bewijzen daarvoor beperkt.¹⁴⁵ Hoe oud de meeste stukken van de Waaldijk zijn is tot op heden onduidelijk. Wel is bekend dat er al in 1258 sprake is van een 'Uterdich' bij Ophemert.¹⁴⁶ Moorman van Kappen e.a. gaan op basis van een groot aantal indirecte bewijzen er vanuit, dat er in de tweede helft van de 13e eeuw al sprake van een bedijking van de Tielerwaard geweest lijkt te zijn. In die tijd was weliswaar een goede wering van het rivierwater mogelijk, maar een efficiënte lozing van een teveel aan water was veel complexer. Zijkaden voorkwamen een goede afwateringsmogelijkheid naar lager gelegen dorpspolders.¹⁴⁷

Tot in de 14e eeuw was een gebrek aan een eenduidig landsheerlijk gezag een sta-in-de-weg voor het behartigen van overkoepelende belangen. In de eerste decennia van die eeuw kreeg de graaf van Gelre steeds meer voet aan de grond om landsheerlijk, en niet alleen grondheerlijk, de zaken naar zijn hand te zetten.

In 1327 werd het dijkrecht van de Tielerwaard door graaf Reinoud II uitgevaardigd, vermoedelijk na voorafgaand overleg met de inwoners.¹⁴⁸ Feitelijk betekende dit, dat de van onderaf gegroeide dijkstoelen werden omgezet in de landsheerlijke bestuursstructuur. Daarmee was dit het bovenste van nu drie niveaus geworden: de lokale waterstaatszorg, de interlokale en dus de regionale. Er kan worden aangenomen dat toen de dijkkring rondom de Tielerwaard toen reeds was gesloten. Het dijkrecht werd in 1399 vernieuwd en in 1409 aangevuld. Bestuurlijk werden er enkele wijzigingen doorgevoerd. Tevens werden er nieuwe afspraken over het dijkonderhoud gemaakt, naar aanleiding van de overstromingen van februari 1409.¹⁴⁹

¹⁴² Verhelst 2002

¹⁴³ Harten 1997: 14

¹⁴⁴ Rondags 2019

¹⁴⁵ Moorman van Kappen e.a. 1977: 11

¹⁴⁶ Van der Velden e.a. 1991: 63

¹⁴⁷ Moorman van Kappen e.a. 1977: 15

¹⁴⁸ Kuys 1987: 123-129; Moorman van Kappen e.a. 1977: 44

¹⁴⁹ Moorman van Kappen e.a. 1977: 53-57

Figuur 50. De oude Waalbandijk in Haaften, nu tweezijdig bebouwd (foto: RAAP, 14 november 2019).

Ontwateringszorg

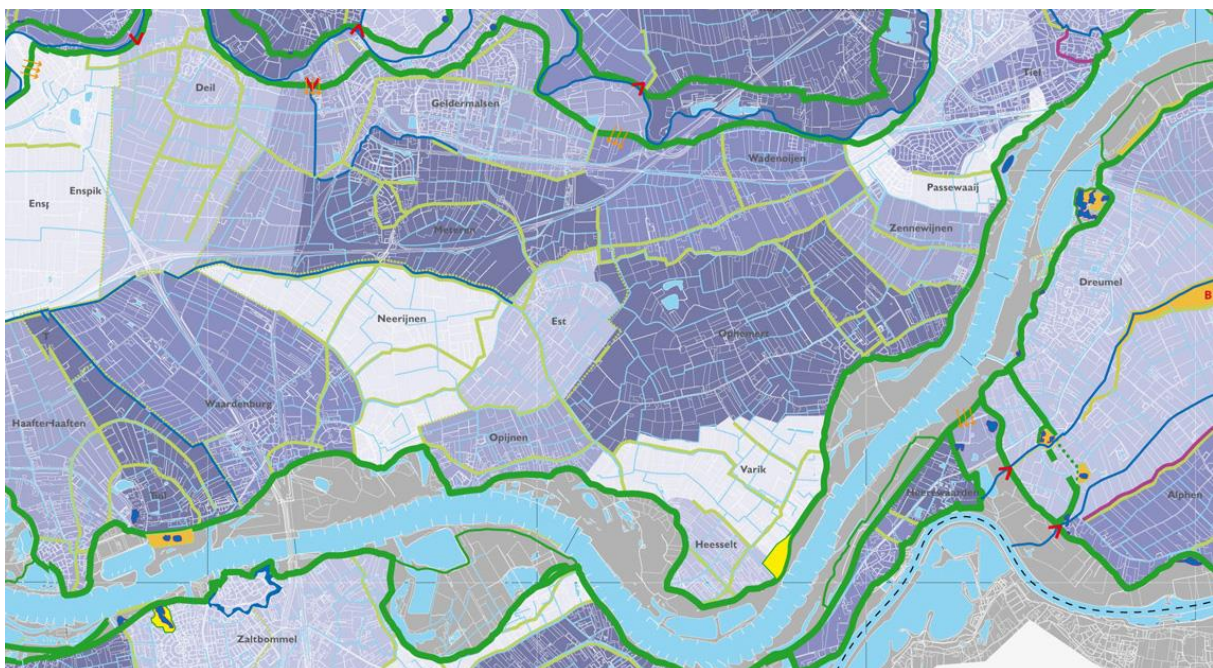
Tót de volledige omkading van de dorpspolders waterden grondeigenaren het water af op de kom of de rivier. Dit gebeurde via een stelsel van grote en kleinere weteringen. Het omkaden van de dorpspolders en de afdamming van de Linge bij Tiel tussen 1259 en 1304 brachten hier verandering in. Door deze ingreep werd de waterstand in de toen al niet meer actieve Waaltak beter beheersbaar.¹⁵⁰ Door de volledige omkading van de dorpspolders kon het water niet meer op de kom worden afgevoerd en werd het noodzakelijk de afwatering collectief te gaan regelen. De samenwerking, die door een toenemend gezag van de graaf van Gelre mogelijk was geworden, leidde er toe dat de meeste dorpen één hoofdwatering kregen die naar een zo laag mogelijk punt in de dorpspolder liep waar deze via een sluis uitwaterde op de rivier. Een belangrijk deel van deze weteringen is tot op heden nog aanwezig in het landschap. Veel zijn echter in de loop der eeuwen verbreed, plaatselijk verlegd en/of samengevoegd. Met name in de tweede helft van de 20e eeuw is dit op grootschalige wijze gebeurd.

Door geleidelijke stijging van de rivierstanden werd afwateren op de rivier onmogelijk. Dit leidde in de eerste decennia van de 14e eeuw tot een grootschalige reorganisatie van het afwateringssysteem. De graaf van Gelre vaardigde hiertoe in 1316, 1320 en 1321 zogenaamde waterleidingbrieven uit. De eerste daarvan gaat over de Tielerwaard, de andere twee over de Bommelerwaard.¹⁵¹ De afdamming

¹⁵⁰ Verhoeven & Brinkkemper 2001

¹⁵¹ Moorman van Kappen e.a. 1977: 25

van de Linge maakte deze rivier geschikt voor de afwatering van de naastgelegen dorpspolders. De bestaande weteringen van de verschillende dorpspolders werden aaneengeknoopt en via een nieuw gegraven weteringen op de Linge uitgewaterd. De meeste dorpen in het zuidoostelijk deel van de Tielervaard werden aangesloten op de Boutensteine Wetering die in 1316 werd gegraven. De dorpen Haaften, Tuil, Waardenburg, Neerijnen, Est, Opijnen en Heesselt die voorheen nog afwaterden op de Waal of de kom waterden nu af op de Linge. Voor de aanleg van de Boutensteine Wetering werd in het oosten de Mark (identiek aan de Heesseltse Wetering en de Meterense en Estse watergang) gegraven, die tussen Enspijk en Rump naar het noorden afboog en via de nu nog bestaande Boutensteine Sluis uitwaterde op de Linge. Hoe het dorp Ophemert zijn afwatering had geregeld is niet geheel duidelijk. Vermoedelijk had dit al voor de 14e eeuw zijn wetering aangesloten op de Linge.¹⁵²

Figuur 51. De lappendeken van dorpspolders in de oostelijke Tielervaard (bron: Wieg van het Waterschap).

In 1474 kwamen verschillende dorpen overeen de Boutensteine Wetering geschikt te maken voor de scheepvaart. Er moest een scheepvaartverbinding komen tussen Culemborg en Zaltbommel. Daartoe moest de Boutensteine sluis in de Lingedijk worden aangepast. Tevens moest er een nieuwe wetering vanaf de Mark worden gegraven richting Waardenburg, de *nye wetering*, die vermoedelijk via de latere Meerwetering tot aan het dorp Hiern liep.¹⁵³ Daar werden de goederen op wagens geladen en naar de Waaldijk gebracht. De Nieuwe Vliet werd in 1598 doorgetrokken tot aan de dijk bij het Tuilse Wiel, en het stuk werd wel de Tuilse Vliet genoemd.¹⁵⁴ De totale vaarroute werd de Oude Kuilenburgse Vaart genoemd. Pas in 1558 besloot Culemborg het deel ten noorden van de Linge (de Bisschopsgraaf) geschikt te maken voor scheepvaartverkeer.

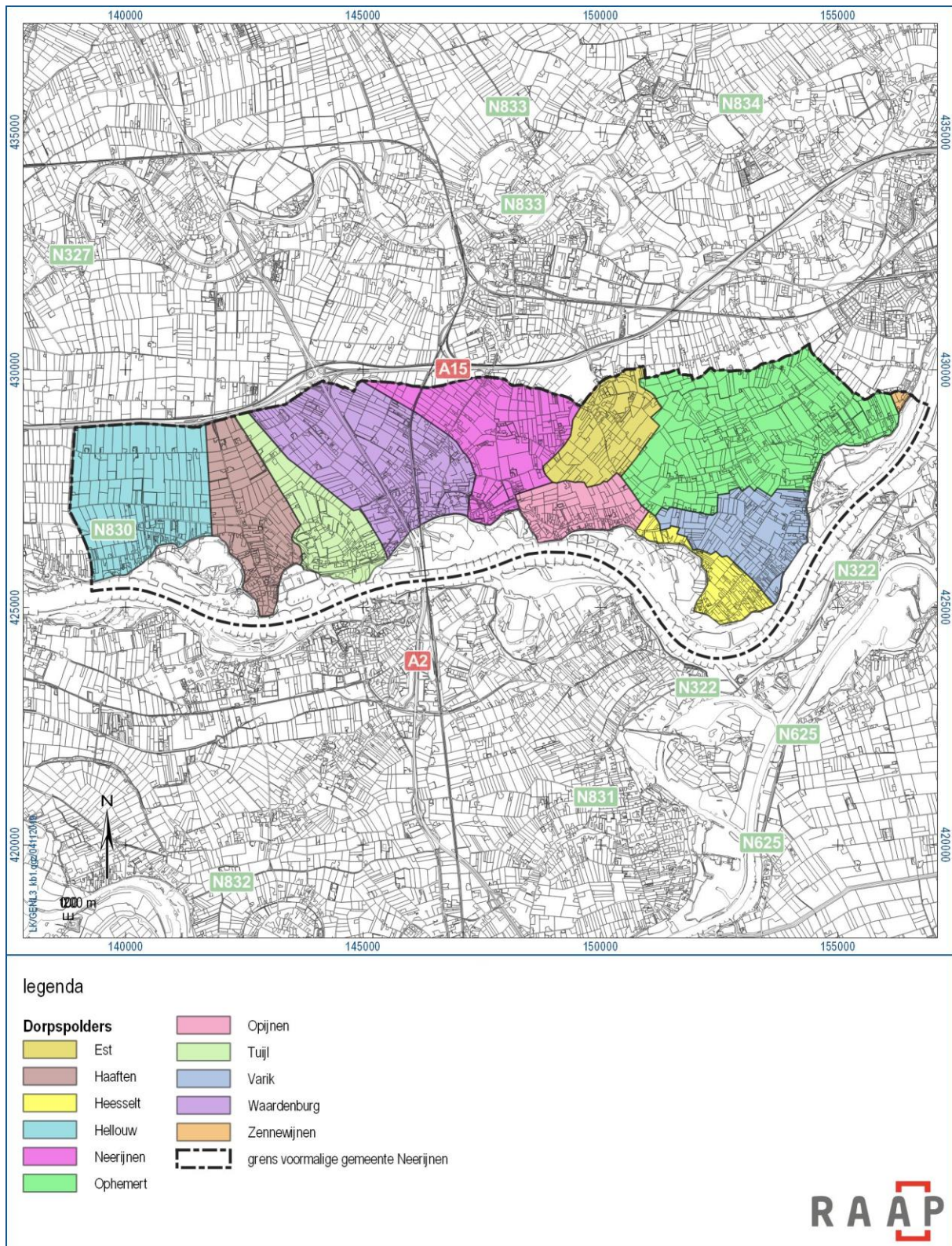
¹⁵² Harten 1997: 169

¹⁵³ Moorman van Kappen e.a. 1977: 150-152

¹⁵⁴ Moorman van Kappen e.a. 1977: 152

Door de teruglegging van de Waaldijk in de 19e eeuw is de loskade aan het eind van het kanaal verdwenen. Waar de zorg voor de bandijk vooral op het niveau van de dijkstoel lagen, zorgden dorpen, later dorpspolders, vooral voor de ontwatering.¹⁵⁵

¹⁵⁵ Moorman van Kappen e.a. 1977: 146-147

Figuur 52. De vroegere dorpspolders in de voormalige gemeente Neerijnen.

3.6 Nieuwe tijd (1500-1850)

3.6.1 Nederzettingsontwikkeling

De nieuwe tijd werd gekenmerkt door tal van economische veranderingen in het agrarisch systeem. De veehouderij werd steeds belangrijker, en werd onderdeel van een internationaal marktsysteem. Ook de fruitteelt nam aan betekenis toe, wat in het landschap direct zichtbaar moet zijn geweest.¹⁵⁶

De dorpskernen behielden echter hun middeleeuwse structuur in hoofdlijnen en ook trad er weinig verdichting op. Wel hebben dijkdoorbraken en de dreiging daarvan invloed gehad op de bewoningskernen. In Opijnen verdween in de eerste helft van de 17e eeuw een groot deel van het dorp, inclusief de kerk, in de Waal.¹⁵⁷ Het stratenpatroon met de voor- en achterstraat eindigt nu dan ook abrupt op de huidige schaaldijk. In dezelfde periode verdween ook een deel van Varik in de Waal. Hier bleef de kerk echter gespaard. Op een tiendkaart uit 1714 is te zien dat er in Varik bebouwing stond aan de binnenzijde en ook buitenzijde van de dijk (figuur 2.6).¹⁵⁸ Daarentegen concentreerde de bebouwing in Heesselt zich meer aan de huidige Kerklaan.

De adellijke huizen in het buitengebied kregen vanaf de 16e eeuw steeds meer een woon- en verblijfsfunctie. Grachten en omwallingen werden geslecht en op sommige plaatsen vervangen door vijverpartijen en parken, zoals Kasteel Waardenburg. Dit kasteel en de kastelen Neerijnen (Klingelenberg) en Ophemert zijn behouden gebleven, inclusief bijgebouwen, omgrachtingen en tuinen. Alle drie hebben zij dan ook de status van rijksbeschermd buitenplaats. Kasteel Opijnen, Kasteel Varik en de voorganger van kasteel Neerijnen werden evenals de kastelen van Tuil, Est, Hellouw en Haaften (op een toren na) gesloopt. Van Neerijnen resteert nog een deel van de gracht.

3.6.2 Landbouw

Aan het eind van de Middeleeuwen, rond 1570, nam de fruitteelt in het westelijk deel van het Gelderse rivierengebied een hoge vlucht. Instellingen en heren begonnen op grote schaal boomgaarden aan te leggen. Deze werden door middel van een pachtsysteem geëxploiteerd.¹⁵⁹ Vooral rondom grote pachtboerderijen werden deze boomgaarden aangelegd. Deze ontwikkeling vond vrijwel alleen plaats op de oeverwallen en binnen de eigendommen van heren en instellingen. Door deze transformatie werd het midden-Nederlandse rivierengebied het grootste fruitcentrum van de Noordelijke Nederlanden.

Tot in de 17e en 18e eeuw werd er op grote schaal haver in de komgebieden verbouwd. De mineralen gingen met de gewassen mee naar de stroomruggen. Kwel zorgde op de oeverwallen voor grote hoeveelheden (akker)onkruiden op de akkers. Op de akkers verbouwde men tarwe, gerst, haver en rogge in wisselbouw met bonen en erwten. Tevens werd er op de beste delen koolzaad, soms ook raapzaad, geteeld.¹⁶⁰

¹⁵⁶ Van Bavel 1999: 665

¹⁵⁷ Gelders Archief, archief Hof van Gelre en Zutphen (0012), inventarisnummer 668

¹⁵⁸ Het Utrechts Archief, toegang 221, inventarisnummer 899

¹⁵⁹ Van Bavel 1999: 607; Bieleman 2008: 189

¹⁶⁰ Bieleman 2008: 187-188

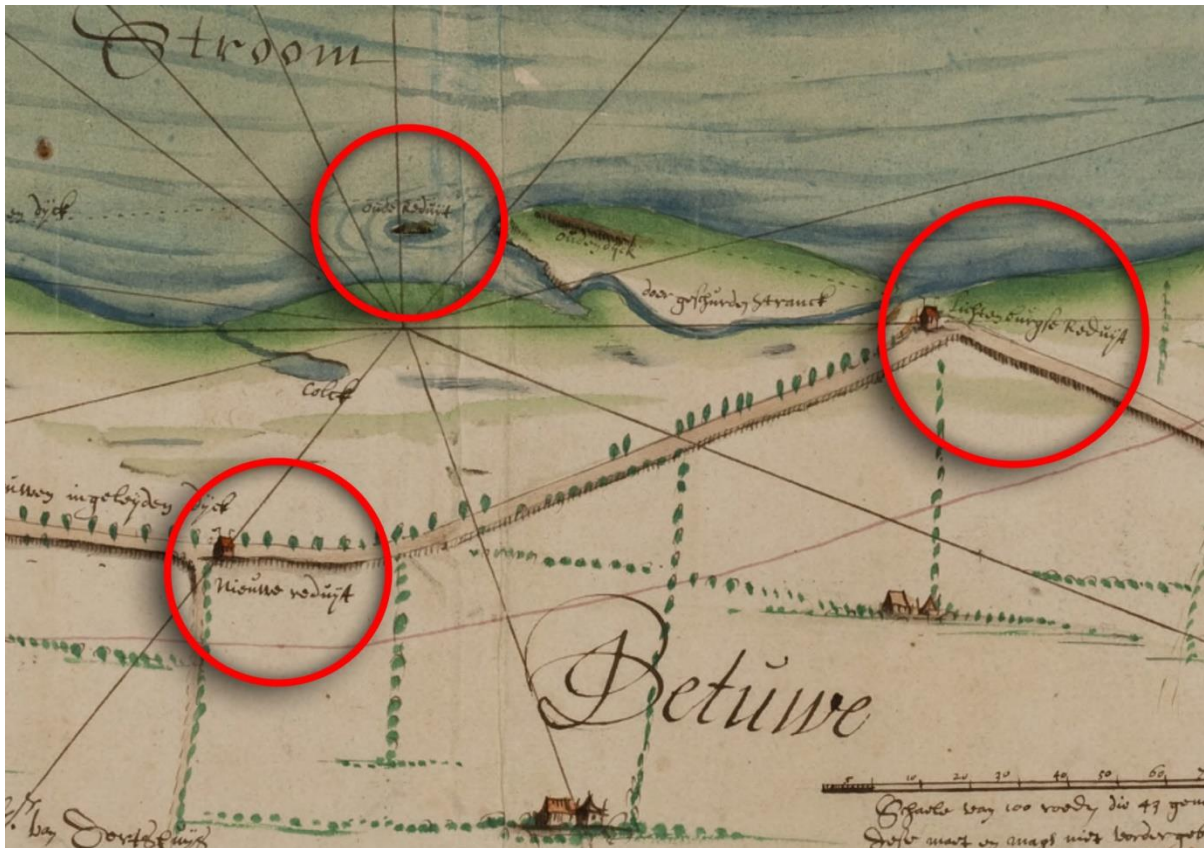
3.6.3 Oorlog en defensie

Beleg van Zaltbommel

Gedurende de Tachtigjarige Oorlog (1568-1548) vormden de grote rivieren een belangrijke strategische factor. Ze dienden voor troepenverplaatsing en als natuurlijke defensielijn. Bij de verovering van grondgebied speelden de steden een cruciale rol. Ten zuiden van het onderzoeksgebied ligt Zaltbommel, dat aan het eind van de 16e eeuw een grensvesting was die in Staatse (Nederlandse) handen was. Als grensvesting was deze stad van strategisch belang voor beide partijen. Daarom werd in 1599 door de Spanjaarden gepoogd de stad te veroveren.¹⁶¹ Terwijl er door de Staatse troepen nog aan de vestingwerken werd gegraven, verscheen aan de horizon het Spaanse leger. In allerijl werden de belangrijkste onderdelen van de vesting versterkt. Via een pontonbrug over de Waal konden voorraden de belegerde stad worden binnengebracht.

De Spanjaarden naderden de stad vanuit het zuiden en namen Rossum het fort Cèvoeur in. Aan de noordoever van de Waal verzamelde zich de Staatse troepenmacht. Deze troepen sloegen hun kampen op in de uiterwaarden van Ophemert, Heesselt, Opijnen en Neerijnen. In de uiterwaarden en op de Waaldijk werden verscheidene militaire werken gebouwd. Bij Ophemert werd een schipbrug gebouwd, tussen Varik en Heesselt werden batterijen op de dijk geplaatst en werden redoutes (kleine vierkante wachttorens) gebouwd. In de uiterwaarden van Heesselt werd een serie lunetten en redoutes aangelegd van waaruit de Spanjaarden op de zuidoever werden bestookt. Direct ten oosten van Heesselt, tussen de Donkerstraat en de kerk van Heesselt werd tegen het binnentalud van de dijk een schans met vier bastions en gracht opgetrokken. Door de versterkingen kon de stad niet worden ingenomen en trokken de Spaanse troepen zich terug. Van de belegeringswerken op de noordoever van de Waal zijn geen vondsten bekend. Het valt voornamelijk niet uit te sluiten dat zich resten van deze werken nog in de grond bevinden.

¹⁶¹ Rijksmuseum, objectnr. RP-T-1889-A-1919

Figuur 53. Op een kaart van Nicolaes van Geelkercken uit 1630 staan drie redoutes afgebeeld. Eén redoute is door het water verzwoegen en vervangen door een 'Nieuwe reduyt' aan de teruggelegde dijk (bron: Gelders Archief, archief Hof van Gelre en Zutphen (0124), inventarisnummer 5123).

Wachttorens

Tot in het midden van de 17e eeuw werd midden-Nederland geregeld bedreigd door Spaanse troepen. Om deze dreiging te verminderen werden aan de oevers van de Waal en IJssel reduits, later redoutes, gebouwd. Door de wachtposten op regelmatige afstand van elkaar te leggen ontstond een keten waarmee bij een dreigende aanval een signaal kon worden verstuurd naar verderop geleerde troepen. In eerste instantie zal gebruik zijn gemaakt van bestaande hoogtes, zoals kerktorens en molens.¹⁶² Vanaf de jaren '30 van de 17e eeuw verschijnt een standaard model redoute op de kaarten: een vierkante wachttoren, met spits dak en twee of vier torentjes op de hoek, vermoedelijk uitgevoerd in baksteen. De benaming redoute doet vermoeden dat ze tevens voorzien waren van een omgrachting en wal. Vanuit deze torens kon de overzijde van de rivier worden geïnspecteerd op vijandelijke troepen. Om die reden treffen we deze redoutes dan ook voornamelijk aan op punten die zo dicht mogelijk bij de rivier lagen, zoals op de schaaldijken (figuur 53).

¹⁶² Van Hemmen 2015

Figuur 54. Op de kaart van Joan Blaeu van het rivierengebied (1662) zijn met kleine blokjes (hier deels in de roze zone) de redoutes aangegeven.

Figuur 55. Op de plek van deze boerderij tussen Opijnen en Heesselt stond een redoute (foto: RAAP, 14 november 2019).

3.6.4 Waterstaat

Door de volledige bedijking van de Waal kon het rivierwater niet meer via de kommen afvloeien en werd het rivierwater in de winter flink opgestuwd. Ook ging de rivier steeds meer materiaal afzetten binnen zijn eigen bedding. Door bodemdaling in met name de kommen werd het verschil in hoogte

tussen rivierbedding en het bedijkte land steeds groter. Dijkdoorbraken waren het gevolg. Uit de periode vóór 1600 zijn weinig bronnen bekend waarin dijkdoorbraken in de Tielerwaard worden vermeld. Aan het verloop van de Waaldijk, kan worden afgeleid dat deze wel moeten hebben plaatsgevonden. Op verscheidene plaatsen vormt de dijk een inlaag: een teruggelegde dijk. Tussen Opijnen en Heesselt lijkt de dijk op meerdere plaatsen te zijn teruggelegd als gevolg van een dijkdoorbraak. Ook ten noordoosten van Ophemert is dit het geval. Hier zijn buitendijks archeologische vondsten gedaan die dateren uit de Volle en Late Middeleeuwen. Uit de periode na 1600 zijn de dijkdoorbraken beter gedocumenteerd.¹⁶³

In de eerste helft van de 17e eeuw (vóór 1632) verdween een deel van het dorp Opijnen, inclusief de kerk, in de Waal.¹⁶⁴ De nieuwe teruggelegde dijk van destijds moet op de plaats liggen van de huidige schaaldijk. In deze periode dreigde de kerk van Varik hetzelfde lot te ondergaan. Iets vóór 1630 verdween hier de dijk, inclusief een redoute, in de Waalstroom.¹⁶⁵ Om een brede uiterwaard te behouden werd de dijk zo een 300 m teruggelegd. Tussen de hoofdstroom en de nieuwe dijk bleef tot in de 18e eeuw een strook zogenaamd 'oudhoevig land' (door de dijk doorsneden akker, waarbij een deel dus buitendijks kwam te liggen) behouden. Nadat deze strook in de 19e eeuw was verdwenen is deze bij de normalisatie teruggewonnen. Het rechte verloop van de huidige Waalbandijk bij Varik is kenmerkend voor zo een teruggelegde dijk. Een halve eeuw later in 1677 sloeg een deel van de dijk tussen Waardeburg en Tuil weg.¹⁶⁶ De uitbochtende hoofdstroom verplaatste zich gestaag stroomafwaarts en schuurde de dijk hier weg. Ook hier herinnert een relatief recht stuk dijk aan de teruglegging.

¹⁶³ Een kaart in het Gelders Archief toont de dijkdoorbraken in het Nederlandse rivierengebied sinds de 15e eeuw. De kaart is na 1841 opgesteld en het is onduidelijk hoe compleet deze kaart is aangaande de 15e en 16e eeuw (bron: Gelders archief toegang 0379, inventarisnummer K40).

¹⁶⁴ Op een kaart uit het Gelders Archief is een klein deel van de oude dijk afgebeeld, alsook de nieuwe, teruggelegde dijk. Op de smalle strook oudhoevig land tussen deze beide dijken is de 'Opijnensekerk' afgebeeld (bron: Gelders Archief, toegang 0012, inventarisnummer 668).

¹⁶⁵ Gelders Archief, archief Hof van Gelre en Zutphen, inventarisnummer 5123

¹⁶⁶ Gelders Archief toegang 0379, inventarisnummer K40

Figuur 56. Locatie van een nog vrij recent gedempte kolk ten westen van Hellouw. In het kolkgat verdween de plaats van 't Spijkertje, een adellijk huis (foto: RAAP, 14 november 2019).

Overstromingen als gevolg van dijkdoorbraken elders kwamen in dit deel van de Tielerwaard betrekkelijk weinig voor of waren minder ingrijpend. Dit kwam door de relatief hoge ligging van het gebied en de aanwezigheid van een relatief omvangrijk laaggelegen gebied westelijker. De meeste overstromingen kwamen in het gebied ten noorden van de Linge voor en rondom Dalem. Dit gebied werd aan de westzijde begrensd door de Diefdijk die het naastgelegen veengebied van Holland moest beschermen tegen het water. Bij hoge waterstanden in de rivieren werd het water ten oosten van de Diefdijk opgestuwd tot soms wel meer dan 4 meter boven maaiveld.¹⁶⁷ Bij Dalem zorgde een combinatie van het ontstaan van ijsdammen bij Gorinchem en hoog water beoosten de Diefdijk voor een reeks dijkdoorbraken rond 1800. Door de relatief hoge ligging van de Tielerwaard bleef de ellende vaak beperkt tot het westelijk deel. Enkele kolken liggen bij Hellouw en Tuil. Die laatste zijn na de dijkverlegging in de 19e eeuw buitendijks komen te liggen.

¹⁶⁷ Harten 1997: 195

Figuur 57. Bestaande en verdwenen doorbraakkolken in het onderzoeksgebied.

Waar de dijk bedreigd werd zocht men soms naar mogelijkheden om preventieve maatregelen te nemen. De inwoners van Heesselt deden in 1553 een beroep op hertog Karel om een *uyterdijck* te mogen aanleggen, een ringdijk vóór de bestaande banddijk.¹⁶⁸

Bewoning op de hogere oeverwallen had dus relatief weinig te vrezen van de overstromingen. Anders was dit voor de bewoning binnen de laag gelegen komgebieden en de overgangen van de oeverwallen naar de kommen. Vanaf de 13e eeuw, na het sluiten van de dijkkring begonnen mensen in de lager gelegen komgebieden woonheuvels op te werpen. In de 17e eeuw, toen overstromingen toenamen

¹⁶⁸ Moorman van Kappen e.a. 1977: 81

groeiden deze locaties uit tot imposante heuvels. De aanleg van deze kunstmatige heuvels ging door tot in de 19e eeuw.¹⁶⁹ Een voorbeeld hiervan is De Heuvel bij Waardenburg.

Steeds dacht men ook na over het verbeteren van de afwatering. Ingenieurs bedachten in 1818 een Tielerwaards uitwateringskanaal door de kom ten zuiden van de Linge, maar dit plan was om financiële redenen niet haalbaar. Een vergelijkbaar kanaal via de Mark en de Boutenstein naar de sluis bij Sprokkelenburg, zoals voorgesteld in 1844, werd evenmin uitgevoerd.¹⁷⁰

3.7 Nieuwste tijd (1850 - heden)

3.7.1 Nederzettingsontwikkeling

De meeste dorpskernen hebben zich in de tweede helft van de 19e eeuw en eerste helft van de 20e eeuw nauwelijks uitgebreid. De bevolkingsgroei was vermoedelijk beperkt. We beperken ons in onderstaande tekst tot de bebouwde kommen van deze kernen. Onder de landschappen in deel 3 komen de omliggende landschapskenmerken aan de orde.

Est

Lange tijd ontwikkelde Est zich uitsluitend langs de oude uitvalswegen van het dorp: de Dorpsstraat, Dreef, Esterweg, Karnheuvelsestraat en Molenstraat / Mark. De eerste grote verandering was de doorsnijding van de Dorpsstraat ten noorden van het dorp bij de aanleg van de A15. Pas zeer recent, in de jaren '90, kwam aan de noordoostzijde van het dorp een uitbreidingsplan tot stand. Daar tegenover vond enige tijd later een inbreiding van de bebouwing plaats. De belangrijkste wijzigingen met invloed op het dorp is echter de ontwikkeling van het kassengebied op de oude akker oostelijk van het dorp.

¹⁶⁹ Willemse & Verhelst 2012; Bosschaart & Driessen 1989

¹⁷⁰ Bijl 1997: 106-109

Figuur 58. De kassencomplexen hebben de omgeving van Est sterk doen veranderen (foto: RAAP, 14 november 2019).

Ophemert

Tot voor de Tweede Wereldoorlog hebben zich weinig veranderingen voorgedaan in de dorpsstructuur van Ophemert, met de Molenstraat, Dorpsstraat en Goossen Janssenstraat als belangrijkste assen, en de Dreef en Kapelstraat haaks daarop. In de jaren '60 vond een kleine uitbreiding plaats aan de noordostrand van het dorp. In de jaren '60 werd een nieuw buurtje gerealiseerd aan weerszijden van de Groenestraat, en in de jaren '90 breidt het dorp verder uit aan de oostzijde van de Kapelstraat. Bij dijkversterking in de jaren '60 zijn ten zuiden en ten noordoosten van Ophemert veel dijkwoningen gesloopt. Enkele hiervan zijn teruggebouwd op enige afstand van de dijk.

Figuur 59. De oude dorpskern van Ophemert (foto: RAAP, 14 november 2019).

Varik

Varik ontwikkelde zich behalve langs de dijk met name langs de Kerkstraat, Molenstraat en Grotestraat. In Varik verrees in 1877-'79 een neogotische kerk met school en huis aan de Grote Straat. Samen met de lindebomen en het begrinde voetpad langs de Grote Straat vormt dit een fraai ensemble. Tot in de tweede helft van de 20e eeuw ontwikkelde Varik zich binnen zijn historisch nederzettingspatroon, waarbij nauwelijks nieuwe kavels werden uitgegeven. Ten zuiden van de historische kern vond in de jaren '50 en '60 wel een verdichting plaats van de bebouwing aan de Walgtsestraat, ten zuiden van Varik. Hierbij werden de aangrenzende percelen omgezet van bouwland naar boomgaard. Bij dijkverhoging in de jaren '60 is de bebouwing op een tiental erven die op of tegen de dijk aanlagen, gesloopt en in enkele gevallen herbouwd. Deze sloop vond met name plaats ten zuiden van de bebouwde kom van Varik. Binnen de kern van Varik heeft in de jaren '80 en '90 heeft een kleinschalige inbreiding plaatsgevonden met woningbouw tussen de Grote Straat en Molenstraat. De meest recente uitbreidingen vonden in het Molenblok plaats.

Figuur 60. De historische kern van Varik (foto: RAAP, 14 november 2019).

Heesselt

De oudste kern van Heesselt ligt met name langs de Gerestraat en Kerklaan. Heesselt heeft met uitzondering van de steenfabriek buitendijks een zeer beperkte uitbreiding ondergaan. Net als rondom Varik is in de jaren '50 en '60 van de 20 eeuw als gevolg van de economische omstandigheden veel akkerland omgezet in laagstamboomgaarden. Aan de noordwestrand van het dorp aan de Geerestraat heeft een uitbreiding met woningbouw plaatsgevonden in de jaren '70.

Figuur 61. Kerk en kerkhof van Heesselt liggen nog relatief landelijk (foto: RAAP, 14 november 2019).

Opijnen

Opijnen heeft een relatief grote, maar wel geleidelijke transformatie doorgemaakt. Rond 1850 concentreerde de bebouwing zich rond de huidige Pastoriestraat, Repensestraat en langs het luie gedeelte van de Waaldijk. Hier lag een steenfabrieksterrein met haven en was het veerhuis met veerstoep gelegen. Tussen deze twee bewoningskernen lag een laagte die tot in de jaren '30 als weidegrond dienst deed. Al vóór de oorlog vond hier een uitbreiding plaats in de vorm van woningbouw langs de Stoepstraat. Vanaf de jaren '50 tot aan heden is de ruimte tussen de twee kernen stapsgewijs bebouwd met woningbouw. Ten oosten van de kern van Opijnen lag langs de Waaldijk een bijna aaneengesloten lint van (dijk)bebouwing. Tijdens de dijkverbetering van de jaren '60 is deze bebouwing vrijwel geheel gesloopt.

Figuur 62. Dijkbebouwing aan de rand van Opijnen (foto: RAAP, 14 november 2019).

Neerijnen

De kern van het oude Neerijnen bestaat uit de Voorstraat, Achterstraat en Van Pallandtweg. Het dorp Neerijnen kent tot op heden een nauwelijks gewijzigde structuur ten opzichte van die 19e-eeuwse (en oudere) situatie. Beeldbepalend is de Hervormde kerk die in 1865 verrees in de vorm van Willem II-gotiek. De dorpskern is relatief klein.

Figuur 63. De entree van Neerijnen vanaf de dijk, met een blik in de Voorstraat (foto: RAAP, 14 november 2019).

Waardenburg

Waardenburg is het meest verstedelijkte dorp van de voormalige gemeente Neerijnen. De oude dorpsstructuur bestaat uit de Dorpsstraat-Steenweg en de parallel daaraan lopende Kerkstraat-Gasthuisstraat. De Steenweg werd in de 19e eeuw opgenomen in een nieuwe straatweg, waarbij men deze naar westen en noordoosten doortrok. Het dorp kwam in 1869 aan de spoorlijn Utrecht- Boxtel te liggen (met de daarbij behorende Dr. W. Hupkesbrug), die bovengenoemd dubbellint doorsneed, en in 1932 volgde de aanleg van de rijksweg 26 (nu A2). Na de Tweede Wereldoorlog werd Waardenburg stapsgewijs uitgebreid tussen spoorweg en snelweg richting het noorden. Aanvankelijk gebeurde dat langs bestaande wegen, vanaf de jaren '60 aan nieuw aangelegde wegen. In de jaren '70 kwam ook het sportcomplex tot stand. Midden jaren '90 was de uitbreiding voltooid. Tegelijk werd een groot bedrijventerrein, Slimwei, westelijk van de A2 aangelegd, aan weerszijden van de Achterweg.

Bepalend voor Waardenburg was ook de aanleg van de Martinus Nijhoffbrug in 1995, de verbreding van de A2 en de daarmee samenhangende aanleg van een geluidswal. In 2007/2008 werd ten slotte de oude brug gesloopt.

Figuur 64. Een historische blik op het landgoed Waardenburg, ten oosten van het dorp (foto: RAAP, 14 november 2019).

Tuil

De kernstructuur van Tuil bestaat net als Waardenburg en Neerijnen uit een voor- en achterstraat. Ze heten hier Langstraat en Sint Antoniestraat-Kortestraat. Het dorp Tuil kreeg een zware klap te verwerken toen in de late 19e eeuw, in verband met de aanleg van de spoorbrug over de Waal, een fors deel van het dorp buitendijks kwam te liggen en opgegeven werd. Het gehalveerde dorp zou zich lange tijd nauwelijks ontwikkelen. Tot na de Tweede Wereldoorlog was dat vooral langs bestaande wegen, zoals de Haarstraat. Vanaf de jaren '50 kwam de eerste uitbreiding tot stand, langs de Wilhelminaweg. Ook kwam een camping tot stand, ten oosten van het dorp. In de jaren '90 werd het gebied tussen Wilhelminastraat, Haarstraat en Sint Antoniestraat grotendeels met bebouwing ingevuld door de aanleg van de straten Bleijenburg en Appelenburg. Vóór 2011 verdween de camping en werd het vrijkomende terrein ook voor woningbouw gebruikt. Daardoor zijn Tuil en Waardenburg min of meer aan elkaar gegroeid.

Figuur 65. Na het buitendijken van een deel van het oude dorp Tuil bleef de Langstraat als pad in de uiterwaarden bestaan. Alle bebouwing werd opgeruimd (foto: RAAP, 14 november 2019).

Haaften

Het compacte dorp Haaften, met het net van Molenstraat, Koningsstraat, Herenstraat, Steenweg en Dreef als oude wegen, ligt aan drie zijden ingeklemd tussen dijken. Die beklemmende situatie zorgde ervoor, dat het dorp ten zuiden van de Molenstraat al in de 19e eeuw opmerkelijk dicht bebouwd was. Daarbuiten lag een bewoningslint langs de Dreef, de dijkbebouwing en het voormalige kasteelterrein.

Interessant aan Haaften is, dat men er voor koos om op ruime afstand van het oude dorp de eerste uitbreidingen tot stand te brengen, vóór 1957. Het gaat om enkele straten langs de Graskamp, Emmastraat en Burgemeester M.P. van Willigenweg. Langs de Schoolstraat verrees bovendien een schoolgebouw. Door daaropvolgende bouwplannen (Dutry van Haaftenstraat, Walravenstraat/Landrestraat) werden deze straatjes geleidelijk aan het oude dorp vastgebreed. Alleen het gebied ten oosten van de Dreef bleef vooralsnog landelijk. Daar werd in de jaren '70 alsnog gestart met bouwen, en ook werden plannen ontwikkeld voor het bouwen in de Kerkewaard. Het gebied tussen Engweg en Hertog Karelweg kwam vóór de eeuwwisseling aan snee. Het meest recente bouwplan is voor het eerst áchter de eerste uitbreidingslintjes, namelijk ten noorden van de Burgemeester M.P. van Willigenweg.

Figuur 66. Een klassiek plaatje van voorzieningen op een dorpsplein: een pomp, een 'muziektent' en daarachter een transformatorhuisje (foto: RAAP, 14 november 2019).

Hellouw

Het dorp Hellouw was in de 19e eeuw vooral een lang lint langs de dijk. De oeverwal was hier zo smal dat het onaantrekkelijk was om ver achter de dijk te wonen. Dat deed men alleen aan de Korfgraaf. De eerste dorpsuitbreiding ontstond al vóór 1923 langs de Middelste steeg, de huidige Irenestraat. Vermoedelijk ging het om een lint van arbeiderswoningen, wellicht voor de steenfabriek. Vóór 1957 groeide het aantal huizen langs de Korfgraaf flink, en kort daarna kwamen de huizen langs de Karel Doormanstraat en Julianastraat tot stand. Dit buurtje werd enkele decennia later naar het zuiden uitgebreid, en ten noorden van de Korfgraaf werden sportvelden aangelegd. In de laatste decennia is vooral gebouwd tussen de Graaf Reinaldweg en de Korfgraaf in een nieuwe buurt. De dijkverzwaring van 1989 zorgde voor het verdwijnen van het karakteristieke dijklint langs de Waaldijk.

Figuur 67. Het oude dorpshart van Hellouw, met op de voorgrond het monumentje ter nagedachtenis aan de dijkversterking van 1989 (foto: RAAP, 14 november 2019).

3.7.2 Industrie en nijverheid

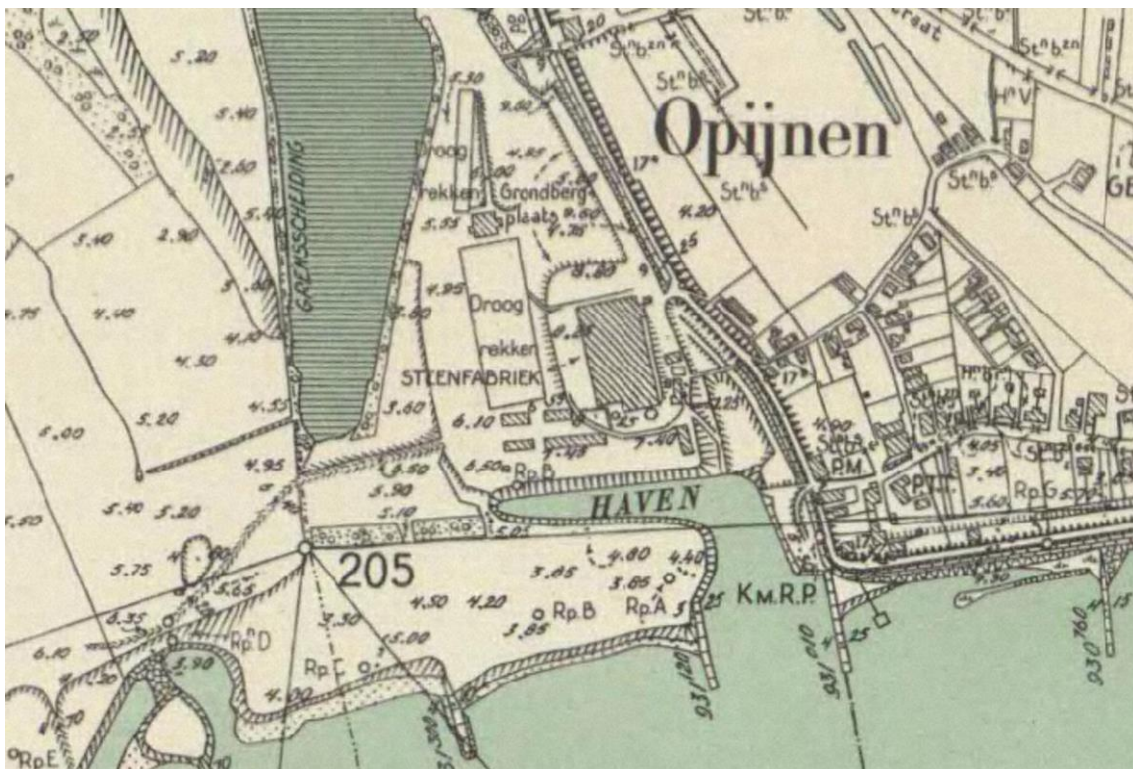
Binnen de nijverheid was steenfabricage in het midden van de 19e eeuw de belangrijkste bedrijfstak, waarvan de omvang tot in de 20e eeuw zou toenemen.¹⁷¹ Door de normalisatie van de Waal die vanaf het midden van de 19e eeuw ter hand werd genomen, werd het beter mogelijk klei te winnen in de uiterwaarden. De aanleg van kribben, langsdammen en zomerkaden zorgde er voor dat er een bredere

¹⁷¹ Van der Woud 1998

uiterwaard ontstond, waarbij de kans op afkalving sterk verminderde. De nieuwe uiterwaarden boden een zeer geschikte plaats voor steenfabricage: binnen korte afstand was een grote hoeveelheid klei voorhanden en de Waal bood de mogelijkheid voor transport.

Vanouds waren hier al steenovens aanwezig, zoals een baksteenoven in Ophemert (gebouwd vóór 1767¹⁷²), maar in de 19e eeuw kwam er een proces van schaalvergroting op gang. Op deze plaatsen ontstond een soort fabrieksbiotoop (figuur 68) rond de steenfabrieken, waarin een soort ensemble van fabrieksgerelateerde structuren ontstond. Op korte afstand van de Waal en dijk werden tegen de zomerkade steenovens en droogrekken gebouwd. Vanaf de Waal werd vaak tot aan het fabrieksterrein een haven gegraven, waaraan een laad- en losplaats werd ingericht. In enkele gevallen, zoals bij Heesselt en Hellouw, werden smalspoorlijnen aangelegd om klei vanuit de uiterwaarden naar de steenfabriek te kunnen transporteren.

Steenfabrieken werden opgericht bij Heesselt, Opijnen (Den Ouden) en Haaften (Crobsche Waard). De Heesseltse steenfabriek bestond al vóór 1874 en werd in 1974 gesaneerd en vervolgens gesloopt.¹⁷³ In 1874 wordt de Opijnense steenfabriek ook al genoemd. In 1967 werd de fabriek stilgelegd, en in de periode 1971-1974 gesloopt.¹⁷⁴ Die van Haaften, opgericht in 1863, kwam ter plaatse van oude veldovens in diezelfde waard die in 1702 al bestonden. Ook kende Haaften in de vroege 19e eeuw al een steenoven van de kerkvoogdij.¹⁷⁵ De Haaftense steenfabriek is de enige die nog in bedrijf is.

Figuur 68. De steenfabriek bij Opijnen, midden 20e eeuw.

¹⁷² Schurmans 2004

¹⁷³ Janssen 2008: 442

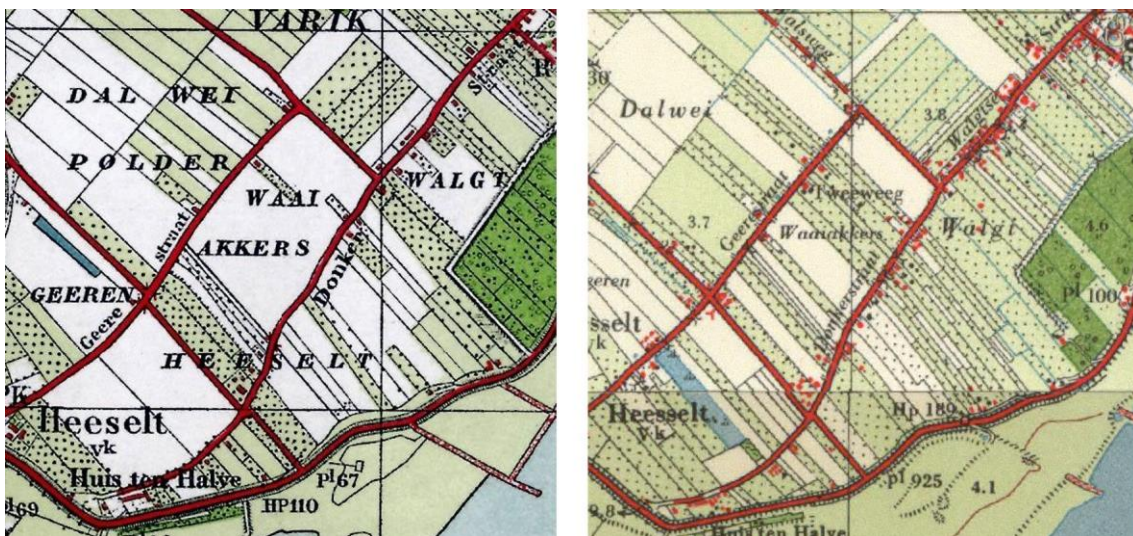
¹⁷⁴ Janssen 2008: 418

¹⁷⁵ Janssen 2008: 422-423

Vanaf de jaren '70 nam het belang van de steenfabricage af en werden binnen sommige kleiputten het dieper gelegen zand gewonnen ten behoeve van de aanleg van infrastructuur en woningbouw.

3.7.3 Fruitteelt

Aan het begin van de 19e eeuw vormden akkerbouw, melkveehouderij en de fruitteelt de drie belangrijkste agrarische bedrijfsonderdelen in de Tielervaard. Dit gebied was nog steeds hét centrum van de fruitteelt waar het ruim 10% van het totale landbouwareaal in beslag nam.¹⁷⁶ In de tweede helft van de 19e eeuw (en dan met name na 1865) kwam verandering in de verhouding akkerbouw, melkveehouderij en fruitteelt. Veeveelt in de vorm van vetmesterij en weiderij kwam op ten koste van de melkveehouderij. Ook de fruitteelt maakte in deze periode een groei door; het areaal nam toe van circa 500 ha in het midden van de 19e eeuw tot 670 ha rond de eeuwwisseling.¹⁷⁷ Dit ging ten koste van het areaal akkerbouwgrond. De oorzaak van deze verschuivingen lag deels buiten Nederland. Na de beëindiging van de Amerikaanse Burgeroorlog in 1865 begonnen de Verenigde Staten een belangrijke graanexporteur te worden. Hierdoor daalden de graanprijzen in Nederland. De prijs voor fruit en veehouderijproducten (met name vlees) bleef redelijk op peil, waardoor het voor boeren interessant werd hun zwaartepunt naar deze producten te verleggen.¹⁷⁸ Ook technologische ontwikkelingen (onder andere kunstmest), de stichting van de eerste coöperaties en de mechanisatie stimuleerden de veranderingen in de landbouw.

Figuur 69. Toegenomen fruitteelt tussen Varik en Heeselt gedurende het tweede kwart van de 20e eeuw (bron: Topografische Dienst).

Aan het begin van de 20e eeuw waren de meeste boomgaarden nog beplant met hoogstammen die voor het grootste deel in grasland stonden. Laagstamfruit, waarmee sinds het begin van de 20e eeuw geëxperimenteerd werd, had een marginaal aandeel in dit geheel. Bemesting vond plaats door het vee dat eronder graasde. Sinds de jaren tachtig van de 19e eeuw hadden zich weinig veranderingen voorgedaan. Dit veranderde tijdens de crisisjaren, waarin de graanprijs sterk daalde. Veel boeren vergrootten hun areaal aan fruitbomen. De toename tussen 1921 en 1950 was zeer omvangrijk: het

¹⁷⁶ Brusse 2002: 18-36. Deze cijfers zijn van toepassing op de Lingestreek. Binnen de voormalige gemeenten die binnen het onderzoeksgebied vallen zal het percentage circa 10% zijn geweest. Zie ook Brusse 2002: 29.

¹⁷⁷ Brusse 2002: 11

¹⁷⁸ Brusse 2002

areaal fruitbomen verdubbelde of verdriedubbelde.¹⁷⁹ Vooral tussen Varik en Heesselt en ten oosten van Opijnen is deze ontwikkeling goed waar te nemen (figuur 69). Na de jaren '60 werden veel hoogstamboomgaarden vervangen door laagstamboomgaarden, wat als voordeel had dat het plukken gemakkelijker ging. Ook werden boomgaarden steeds minder beweid, omdat koeien de bomen beschadigden. Fruittelers hielden de grond zwart of plantten aardbeien. In Opijnen treffen we aan de Waalstraat 1 nog een fruitkoelhuis uit 1917 aan dat als gemeentelijk monument is aangewezen. Ook op Waaldijk 3 staat nog z'n fruitkoelhuis.

3.7.4 Oorlog en defensie: Tweede Wereldoorlog

Inleiding

Om de in het onderzoeksgebied te verwachten sporen uit de oorlogsjaren in een historisch kader te kunnen plaatsen, zijn de volgende drie thema's relevant:

- Meidagen 1940;
- Luchtoorlog, 1940-1945.
- Frontgebied, oktober 1944-mei 1945.

Deze thema's worden hieronder kort besproken.

Meidagen 1940

Met het toenemen van de internationale spanningen in de jaren 30 van de 20e eeuw werden ook in Nederland maatregelen genomen door de aanleg van verdedigingswerken en de bescherming van de bevolking. In de verdedigingsplannen werd de Grebbelinie in februari 1940 aangewezen als hoofdverdedigingslijn. De Nieuwe Hollandse Waterlinie vormde het oostfront van de Vesting Holland. Aangezien het onderzoeksgebied tussen beide linies ligt, zijn er tijdens de mobilisatieperiode in 1939-1940 geen verdedigingswerken aangelegd in dit gebied.

In de plannen van het opperbevel zou het IIIe Legerkorps zich bij een Duitse inval terugtrekken over de Maas en de Waal.¹⁸⁰ Het IIIe Legerkorps lag sinds 10 april 1940 in de omgeving van Den Bosch. Voor de terugtocht over de Waal waren twee pontonbruggen aangelegd bij Tiel en stroomafwaarts bij Zennewijnen. In verband hiermee kreeg Ophemert op 10 april 1940 inkwartiering van de IIe Ponton Afdeling (II P.A.) bij particulieren en in schoolgebouwen.¹⁸¹

Bij de Duitse inval in de vroege ochtend van 10 mei werden de bruggen bij Zaltbommel vernield en werd de voorgenomen terugtocht van het IIIe Legerkorps naar de Vesting Holland volgens plan uitgevoerd. De lokale geschiedschrijving geeft een beeld van de gevolgen van deze terugtocht voor de noordoever van de Waal.¹⁸² Er werd luchtafweer opgesteld ter bescherming van de schipbrug waarover diverse onderdelen van het IIIe Legerkorps op hun terugtocht de Waal overstaken; in ieder geval staken over: staf en twee bataljons van het 3^e Regiment Infanterie (II-3 R.I., III-3 R.I. Staf 3 R.I.) het 6^e Regiment Infanterie (6 R.I.) en de 2^e afdeling van het 7^e Regiment Artillerie (II-7 R.A.), toegevoegd aan 3 R.I. Op 11 mei waren ongeveer 1000 militairen aanwezig in Ophemert. Soldaat A. den Ouden van 3 R.I. noteert hierover in zijn dagboek: '[...] vanaf Alphen naar Dreumel daar zijn wij de Waal overgestoken naar Ophemert. Zaterdag 11 Mei hebben wij stellingen gemaakt in de dijk. Op de waard

¹⁷⁹ Brusse 2002:101

¹⁸⁰ Sectie Krijgsgeschiedenis van den generalen staf, 1947

¹⁸¹ Van Ooyen e.a. 1985: 49

¹⁸² Van Ooyen e.a. 1985: 62-65

stonden afweerstukken opgesteld. Zij hebben 7 vliegtuigen neergeschoten.' Na de oversteek van het IIIe Legerkorps werden beide pontonbruggen weggevoerd. De noordoever van de Waal werd bezet gehouden tot het bevel voor de terugtocht op de Vesting Holland. Er werden stellingen aangelegd. Soldaten van 3 R.I. brachten Ophemert en Zennewijnen in staat van verdediging: 'Langs de dijken en bij het kerkhof werden loopgraven gemaakt. Hier en der waren schuttersputjes, de kanonnen van het artillerieregiment werden opgesteld, er werden bunkers gemaakt, weliswaar van hout, met zakken erover en daar-overheen grond', aldus de lokale geschiedschrijving. De Waaldijk tussen Varik en Opijnen was vanaf 10 mei eind van de dag bezet door het 17e Regiment Infanterie (17 R.I.). Eén eenheid heeft zich in Varik ingegraven, zo blijkt uit het verhaal van een ooggetuige¹⁸³:

'Terwijl Duitse jagers over hun hoofden vliegen, gaat de tocht verder over het smalle land van het Land van Maas en Waal, tot een noodbrug over de Waal. Het was een 'shipkesbrug' zegt Janus, speciaal aangelegd voor de soldaten. Dan komt de groep in Varik aan en wordt gelegerd in schuttersputjes, gegraven putten, ongeveer twee meter lang, een meter breed en een manslengte diep. In de kuil lag stro, je lag uit de wind en het was niet nat, omdat de putten achter een hoge dijk lagen. Toen de groep daar was ingegraven werd onder elkaar verteld, dat zij als reservetroepen waren uitgekozen voor de Grebbelinie, maar dat is gelukkig niet uitgekomen. Na twee nachten slapen in de schuttersput wordt de compagnie in de nacht afgemarcheerd naar Leerdam.'

De locatie bevond zich kennelijk binnendijs, maar is helaas niet bekend. Op 13 mei kregen de eenheden bevel zich terug te trekken richting Leerdam, gelegen direct achter de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Begin juli 1940 zijn de stellingen opgeruimd en de gaten in de dijk gedicht.

Luchtoorlog, 1940-1945

Tijdens de Duitse inval werd de verkeersbrug over de Waal op 11 mei 1940 gebombardeerd.

Terwijl de strijd op de grond zich in Nederland beperkte tot de meidagen van 1940 en de bevrijdingsoperaties vanaf september 1944, vond de strijd in de lucht gedurende alle oorlogsjaren dag en nacht plaats. In de loop van de oorlog namen de Duitsers steeds meer maatregelen om de geallieerde bommenwerpers te onderscheppen die dag en nacht onderweg waren naar Duitse industriegebieden, verkeersknooppunten en in de loop van de oorlog ook steeds vaker steden. Het Nederlandse grondgebied speelde hierin een belangrijke rol en vormde feitelijk de drempel van Duitsland.

Als gevolg van de luchtoorlog zijn vele Duitse en geallieerde vliegtuigen boven ons land verongelukt en neergestort (figuur 70). Voor zover bekend zijn er in (de omgeving van) het onderzoeksgebied minstens 4 vliegtuigen gecrasht:.

¹⁸³ Van den Bersselaar e.a. 1994

datum (nacht)	locatie	vliegtuigtype	serienr	verliesregister-nr.	vliegtuig geborgen?
10 mei 1940	Opijnen (in de Waal)	Messerschmidt Bf 109 E-1	-	T0371	?
11 mei 1940	Waardenburg	Junkers 52 3m	6609	T0492	?
30 juli 1943	2 km ten noorden van Opijnen	B17-F	41-24399	T2741	?
20 nov 1944	bij Haaften	P-51	44-14535	T4700	?

Tabel 1. Overzicht van neergestorte toestellen in de omgeving van het onderzoeksgebied (bron: Verliesregister Studiegroep Luchtoorlog).

Figuur 70. Mitrailleur uit cockpit van de bij Opijnen neergestorte B17, in 1980 teruggevonden bij graafwerkzaamheden in een tuin. Links zien we toenmalig burgemeester Van Hedel, tegenwoordig burgemeester van Brummen, rechts Hans van Arkel (bron: De Gelderlander).

Vanaf september 1944 konden neergeschoten vliegtuigen door het verzet over de Waal naar bevrijd gebied worden geroeid. Om strategische objecten, zoals bruggen, te beschermen tegen geallieerde luchtaanvallen werden in de omgeving van deze objecten vaak batterijen met luchtafweergeschut geplaatst.

Frontgebied, september 1944 - mei 1945

Na de Slag om Arnhem in september 1944 kwam de frontlijn in het rivierengebied te liggen.¹⁸⁴ Op 17 september 1944 werd Est gebombardeerd, en ook de spoorbrug werd getroffen.

De Duitsers groeven zich in op de noordoever van de Waal, de geallieerden lagen - in deze omgeving - in het Land van Maas en Waal. Aan beide zijden lagen weinig troepen aan het front. De aandacht van de geallieerden was gericht op de voorbereidingen voor het offensief richting Duitsland en de Duitsers verplaatsten eenheden naar meer bedreigde delen van het front. Van beide zijden probeerde men echter de vijand te misleiden en te binden.

Op de noordoever van de Waal lieten de Duitsers uitgebreide stelsels van loopgraven, stellingen en mangaten aanleggen, zowel op en langs de dijken als in de uiterwaarden. Luchtfoto's geven een beeld van de ligging en inrichting van deze verdedigingswerken. De stellingen werden aangelegd door opgeroepen mannen. Zo werden op 16 oktober 1944 in Ophemert mannen opgeroepen voor graafwerkzaamheden en moesten een dag later de bewoners in de onmiddellijke nabijheid van de dijk evacueren in verband met de stellingbouw.¹⁸⁵ Dit werk was niet zonder gevaar, zo beschrijft Johannes Boeschoten op 27 oktober 1944: 'Op den Ophemertschen dijk begaan enkele gravers de onvoorzichtigheid boven over den dijk te lopen. Onmiddellijk wordt het vuur uit Wamel geopend en worden 13 inslagen in en om het huis van Vissers geteld.' De stellingen werden ook geregeld vanuit de lucht beschoten, zoals op 15 oktober: '[...] omstreeks 4 uur komen vliegtuigen, die met boordwapens de stellingen op den Ophemertschen dijk bestoken.'

De dijken werden veranderd in versterkingen: er werden loopgraven gegraven, bunkers gebouwd en om de 200 meter werd een Duits mitrailleurnest geplaatst.¹⁸⁶ Bij de genoemde bunkers gaat het naar alle waarschijnlijkheid om ingegraven onderkomens met een dekking van aarde en hout. Er is geen informatie bekend over aanleg van betonnen verdedigingswerken voor dit gebied. De omvang van de graafwerkzaamheden is zodanig, dat de Waaldijk erdoor verzwakt raakte. Vanaf 19 november 1944 was het water in de Waal zo ver gestegen dat het van dijk tot dijk stond. De lokale geschiedschrijving bericht over 1 december '44 dat de Duitsers bij Zennewijnen 'zoveel bunkers in de dijk [hebben] gemaakt, dat het water begint door te sijpelen'.¹⁸⁷ De aanleg van veldversterkingen gaat door tot de laatste oorlogsdagen, gezien berichten dat op 7 februari en zelfs nog op 1 mei 1945 mannen werden opgepakt voor graafwerkzaamheden.¹⁸⁸ Behalve in de uiterwaarden en op de dijk moeten ook in het achterland versterkingen zijn aangelegd, als rugdekking voor de verdedigingslinie langs de Waal. Doorgaande wegen die vanuit het achterland toegang gaven tot de dijk werden gecontroleerd en waarschijnlijk ook voorzien van veldversterkingen. Zo is op 18 oktober 1944 sprake van Duitsers die zijn ingekwartierd om het kruispunt Bommelsestraat-Kapelstraat in Ophemert te controleren.¹⁸⁹

Aan het rivierenfront vonden regelmatig schermutselingen plaats. Beide partijen organiseerden patrouilles in vijandelijk gebied, bijvoorbeeld om krijgsgevangenen te nemen en zo inlichtingen te kunnen verzamelen. De Duitsers ondernamen dergelijke patrouilles vaak vanuit Varik, mogelijk gebruik makend van het (herstelde) voetveer dat hier lag, zo blijkt uit het verslag 'Niemandslan':

¹⁸⁴ Klep & Schoenmaker 1995: 238

¹⁸⁵ Van Ooyen e.a. 1985: 119-120

¹⁸⁶ Van Ooyen e.a. 1985: 147

¹⁸⁷ Van Ooyen e.a. 1985: 128

¹⁸⁸ Van Ooyen e.a. 1985: 133, 145

¹⁸⁹ Van Ooyen e.a. 1985:121

2 October, 1944. Dagelijks Duitse patrouilles vanuit Varik langs de Waalkant. Thans hebben ze waarschijnlijk hun lijfspreuk als wachtwoord meegekregen: "Bescheidenheit ist eine Sier, doch weiter kommt man ohne Ihr". Op den Ouden Oven, de Nek, de Kop, en Bato's Erf grijpen ze wat ze maar kunnen. Enige varkens, een paar kippen en konijnen, een stuk of zeven fietsen, en zelfs nog hamers, zagen en een fietswagentje (dit laatste van G.Lam) worden buitgemaakt.

20 October, 1944. Duitse patrouille op "de Veluwe" [buurtschap tussen Heerewaarden en Dreumel] slaags met Engelsen. De Duitsers laten 5 doden achter, terwijl 6 hunner werden gewond. Deze laatsten zagen nog kans tezamen met hun nog ongeschonden kameraden te ontsnappen en gingen via het dorp weer de Waal over naar Varik.

In Dreumel herinnert een monument aan de drie Canadezen die omkwamen bij een Duitse patrouille in de nacht van 18 december 1944.¹⁹⁰ Ook de geallieerden laten zich niet onbetuigd, zo blijkt uit het dagboek van Boeschoten: 'Vrijdag 24 Nov. De geallieerden zijn tusschen Zennewijnen en Ophemert de Waal overgestoken met een kleine groep en hebben, naar de mededeelingen luiden, 20 Duitschers gevangen genomen.'

Vrijwel dagelijks waren er artilleriebeschietingen over en weer. 'Niemandslan' geeft een beeld van deze beschietingen:

24 Febr. 1945: 's Morgens grote brand in Tiel waargenomen. Rookwolken drijven tot over Heerewaarden. Hevig artillerie uur in de richting van Heesselt en Opijnen.

23 Maart 1945: Een wandeling door Niemandslan. We kijken hier recht op Varik en Ophemert. Vooral deze laatste plaats moet wel ontzettend hebben geleden door de granaten. Bijna dagelijks beukt het Engelse artillerievuur hier op los.

De historische binnenstad van Tiel is bij deze beschietingen zwaar beschadigd.¹⁹¹ De beschietingen op Tiel zijn zo hevig dat dagboekschrijver Boeschoten op 8 november 1944 opmerkt: 'De geallieerden geleken wel het plan te hebben de stad Tiel uit te roeien.' De beschietingen hebben tot gevolg dat 'de bevolking met niet al te vriendelijke gedachten ten opzichte van de bevrijders beziel' zo noteerde hij eerder al op 21 oktober. Over enkele locaties van Duits geschut in de omgeving van Ophemert zijn we geïnformeerd door de lokale geschiedschrijving. Zo stond er op 29 november 1944 Duits geschut bij herberg De Roode Moolen te Zennewijnen (bij de hoek van de Bredestraat en de Waalbandijk) dat verborgen werd op het kerkhof [aan de Hermoesestraat?] en er werd Duits geschut verborgen in het koetshuis van kasteel Ophemert dat schoot vanaf het kerkhof [van de N.H. kerk in Ophemert?].¹⁹² Hieruit blijkt dat het geschut telkens werd verplaatst en de vraag is of sprake is van vaste, ingegraven stellingen.

Aan weerszijden van het front werd de bevolking in de wintermaanden geëvacueerd. Boeschoten meldt op 17 november 1944: 'des middags worden biljetten opgehangen, dat Tiel binnen 14 dagen ontruimd moet zijn.' Dit werd op 2 januari gevolgd door het bevel 'dat van Woensdag 3 januari af niemand het terrein, op 200 Meter breedte langs de Waal en loopende van het Amsterdam Rijnkanaal tot Heesselt mag betreden.' Voor de omgeving van Ophemert werden andere data gehanteerd. Hier werd de bevolking half december geëvacueerd en volgde op 20 januari het bevel dat iedereen moest

¹⁹⁰ <http://www.4en5mei.nl>

¹⁹¹ Zie voor foto's van de schade: <http://udowa.home.xs4all.nl/Tiel/Tiel%20Oorlog.htm>

¹⁹² Van Ooyen e.a. 1985: 126

vertrekken; alleen onmisbare personen mochten achterblijven.¹⁹³ Ondanks de evacuatie vielen er door de beschietingen toch slachtoffers in Ophemert. Op 21 februari 1945 werd een huis aan de Crobdijk in Haaften getroffen, waarbij zes slachtoffers vielen.¹⁹⁴

Een bijzonder aspect van de frontperiode is het overzetten van verzetsmensen en van geallieerde vliegers over de Waal, de zogenaamde *crossings*.¹⁹⁵ Deze *crossings* gingen ook tijdens de periode van evacuatie nog door. Het aantal mensen dat tussen Tiel en Waardenburg is overgezet, wordt geschat op 300. Ter herinnering aan deze gevaarlijke acties is bij Zennewijnen het monument 'De Roeier' opgericht op de plaats van de woning van verzetsman Leendert Papo.

Op 5 mei 1945 kon hier pas de bevrijding worden gevierd. Veelzeggend is de notitie in het verslag 'Niemandslan': '5 mei 1945: Sinds bijna acht maanden ziet men thans voor het eerst weer mensen op de dijk aan de overzijde der rivier.' Na de bevrijding begon het herstellen van de schade, het opruimen van de verdedigingswerken en het ruimen van explosieven. 'Niemandslan' vermeldt hierover bijvoorbeeld: 'Op de 2e Pinksterdag [1945] moesten Duitsers onder toezicht van 3 Canadezen op "den Bol" te Varik, mijnen opruimen.'

3.7.5 Waterstaat

De toestand van de grote rivieren begon aan het begin van de 18e eeuw zo te verslechteren dat deze aan het eind van de 18e eeuw onhoudbaar werd. Elk decennium waren er meerdere grote overstromingen in het riviergebied: 1784, 1795, 1799, 1803, 1809 en 1820 waren rampjaren voor de bewoners van het rivierengebied.¹⁹⁶ Een van de oorzaken van deze overstromingen was de verzanding van de rivieren, waardoor uitgestrekte ondiepten ontstonden, en zandbanken die zomers droogvielen. Dit leidde tot problemen voor de scheepvaart, maar ook voor de afwatering van de polders. Door de verzanding nam de stroomsnelheid van de rivier af en begonnen de uiterwaarden op te slibben. Hierdoor nam de waterbergende capaciteit van de uiterwaarden af, waarop men reageerde met het ophogen van de dijken en het aanpassen van uitwateringssluizen. Toen de rivier zich met bedding en al boven het omringende land begon te verheffen, leidde dit tot een toename van kwelwater langs de binnenteen van de dijken.

¹⁹³ Van Ooyen e.a. 1985: 129, 133

¹⁹⁴ De Gelderlander, 23 maart 2011

¹⁹⁵ Van Ooyen e.a. 1985: 147-149

¹⁹⁶ Van der Woud 2004: 95

Figuur 71. Een gevaarlijke locatie: de rivier loopt direct langs de dijk (foto: RAAP, 14 november 2019).

De grootste gevaren deden zich voor aan het einde van de winter. Vanuit huidig perspectief waren deze winters zeer streng en was het niet uitzonderlijk dat complete rivieren dichtvroren. Wanneer na de vorstperiode de dooi intrad moest men er voor waken dat het drijfijis in beweging bleef. Wanneer de schotsen vastliepen vingten ze aandrijvend ijs op waardoor een gevaarlijke ijsmassa ontstond die over de dijk kon worden gestuwd. Zelfs het harde bevroren dijklichaam kon hierdoor beschadigd raken, hetgeen tot grote catastrofes leidde.

In de jaren '20 van de 19e eeuw werd een tijdelijke oplossing gevonden door het aanleggen van overlaten: een verlaagde dijk waar bij extreem hoge rivierstanden het water over kon stromen naar een serie onbewoonde polders die dienden als tijdelijk reservoir.¹⁹⁷ Het mocht niet baten, in 1820, 1827, 1843 en 1841 braken de dijken van de Waal door en overstroonden de Tielerwaard en Bommelerwaard. In 1855 hielden de dijken het maar net, maar door hoge rivierstanden kon het vele regenwater en water van bovenstroomse dijkdoorbraken ¹⁹⁸ moeilijk worden geloost. Ook in 1861 bleef de Tielerwaard voor onheil bewaard.¹⁹⁹

In 1838 werd een nieuw rivierpolderreglement ingevoerd en ontstond het Polderdistrict Tielerwaard. Pas in de tweede helft van de 19e eeuw werd een meer blijvende oplossing gevonden gebaseerd op de waterbeweegkunde.²⁰⁰ Deze theorie was in het midden van de 18e eeuw ontwikkeld, maar nooit op

¹⁹⁷ Van der Woud 2004: 101

¹⁹⁸ Bijl 1997: 145

¹⁹⁹ Moorman van Kappen e.a. 1977: 297

²⁰⁰ Van der Woud 2004: 101

grote schaal toegepast. De waterbewegkunde ging er van uit dat door de hoofdstroom te geleiden de rivier zelf diepten kon uitschuren en daarna de bedding op diepte houden. De rivier werd bijgestuurd door de aanleg van kribben. Waar ernstige obstakels voorkwamen, bijvoorbeeld in de vorm van meanders of ondiepten, werden deze doorgraven. Uiteindelijk moest de rivier worden ingesloten met een korset van kribben met aan beide zijden voldoende uiterwaard die de onveilige schaaldijken verleden tijd maakten. In de eerste fase werd een streefbeloop uitgemeten. Om de rivier hier heen te leiden werden strangen afgedamd en kribben aangelegd op plaatsen waar de rivier te dicht langs de dijk liep. Door kribben te verlengen, of nieuwe aan te leggen werd de rivier langzaam richting zijn streefbeloop gedirigeerd. Toen de rivier zijn streefbeloop had gekregen brak de tweede fase aan. De rivier kreeg zijn korset van kribben die hem op zijn plaats zouden houden en voor voldoende diepgang zou zorgen.

Ook aan de dijken werd aandacht besteed. Enige commotie was er bij de bouw van de spoorbrug vanaf 1859, omdat die bruggen ijsverstopping zouden bevorderen. Bij Tuil werd in dat kader uiteindelijk de dijk in 1866 teruggelegd en een deel van het dorp opgegeven. Het winterbed kon daardoor worden verbreed. De dijken werden uiteindelijk tussen 1899 en 1904 integraal verhoogd.²⁰¹ Een tweede ronde volgde na 1926, waartegen overigens protest van onder meer Opijnen ontstond.²⁰²

²⁰¹ Moorman van Kappen e.a. 1977: 320-321 en 332

²⁰² Bijl 1997: 217

4 Landschapontwikkeling en bewoningsgeschiedenis – Lingewaal

Adriaan Haartsen & Ben Olde Meierink

4.1 Natuurlijke wordingsgeschiedenis van het landschap

Na afloop de laatste ijstijd, zo'n 10.000 jaar geleden, veranderde het landschap van het huidige Nederland geleidelijk van een poolwoestijn in een gesloten bosgebied. De grote rivieren veranderden ook: van smeltwaterrivieren die hun beddingen voortdurend verlegden en vrijwel alleen maar zand en grind vervoerden werden het grote meanderende stromen die zand en klei meenamen. Tussen Rhenen en Oss stromen de Nederrijn/Lek, de Waal en de Maas door een tamelijk smal dal tussen de hogere gronden van de Utrechtse Heuvelrug en de Brabantse Peelhorst. Hier begint in feite de Nederlandse delta.²⁰³ Voorbij dit punt 'waaiert' het stroomgebied van de rivieren uit in een brede zone waarin we de afzettingen van de grote rivieren tegenkomen.

Voordat de mens zich nadrukkelijk met het landschap ging bemoeien bestond de Tielerwaard uit een ongerept gebied van bossen en moerassen, omgeven door grote rivieren. In dit rivierenlandschap lagen grote komgebieden waar het zo nat was dat er een laag veen kon ontstaan. Verder naar het westen en noorden ging het rivierenlandschap over in het veengebied dat een groot deel van West-Nederland bedekte.

De verschillen in natuurlijke omstandigheden hebben een grote invloed gehad op de manier waarop de mens met het gebied is omgegaan. Hoe is dit landschap ontstaan? In de ontstaansgeschiedenis van het rivierengebied, waar de gemeente Lingewaal deel van uitmaakt, zijn twee tijdvakken van groot belang, namelijk het pleistoceen en het holoceen.

4.1.1 Het Pleistoceen

Het pleistoceen begon ongeveer twee miljoen jaar geleden. In dit tijdvak hebben warme en koude perioden elkaar afgewisseld. De koude perioden, waarvan er meer dan twintig zijn geweest, noemen we ijstijden. Tussen de ijstijden in kwamen warmere perioden voor waarin het klimaat te vergelijken was met het huidige. In de ijstijden is er door de Rijn en de Maas ontzettend veel zand en grind vanuit de bergen naar onze streken getransporteerd. En tijdens één van de vele koude perioden, de voorlaatste, bereikte het landijs uit Scandinavië ons land. Het ijs bedekte het noordelijke deel van Nederland, ongeveer tot de lijn Haarlem-Utrecht-Nijmegen. Het gebied van de huidige Tielerwaard werd niet bereikt door het landijs. De dikke ijsmassa's schoven langzaam naar het zuiden en werkten als enorme bulldozers. De zand- en grindlagen waaruit de bodem toen bestond werden opgedrukt en er ontstonden stuwwallen: langgerekte heuvelreeksen zoals de Utrechtse Heuvelrug en het Gooi.

Door de landijsbedekking en de vorming van de stuwwallen waren de grote rivieren gedwongen naar het westen af te buigen. Voor die tijd stroomden ze naar het noorden. Doordat de zee in de ijstijden

²⁰³ Sommige onderzoekers beschouwen de splitsing van de Rijn in Waal, Nederrijn en IJssel als het meest oostelijke punt van de delta.

ruim honderd meter lager stond dan nu konden de rivieren zich insnijden en ontstond er een breed dal tussen de hogere gronden van de Noord-Brabantse Peelhorst en de Utrechtse Heuvelrug.

Tijdens de laatste ijstijd was Nederland niet met ijs bedekt, maar er heerste destijds wel een zeer koud toendraklimaat. Vanwege de lage temperatuur was er nauwelijks plantengroei mogelijk. Bomen groeiden er al helemaal niet. In deze koude periode huisden hier dieren als de mammoet en de wolharige neushoorn.

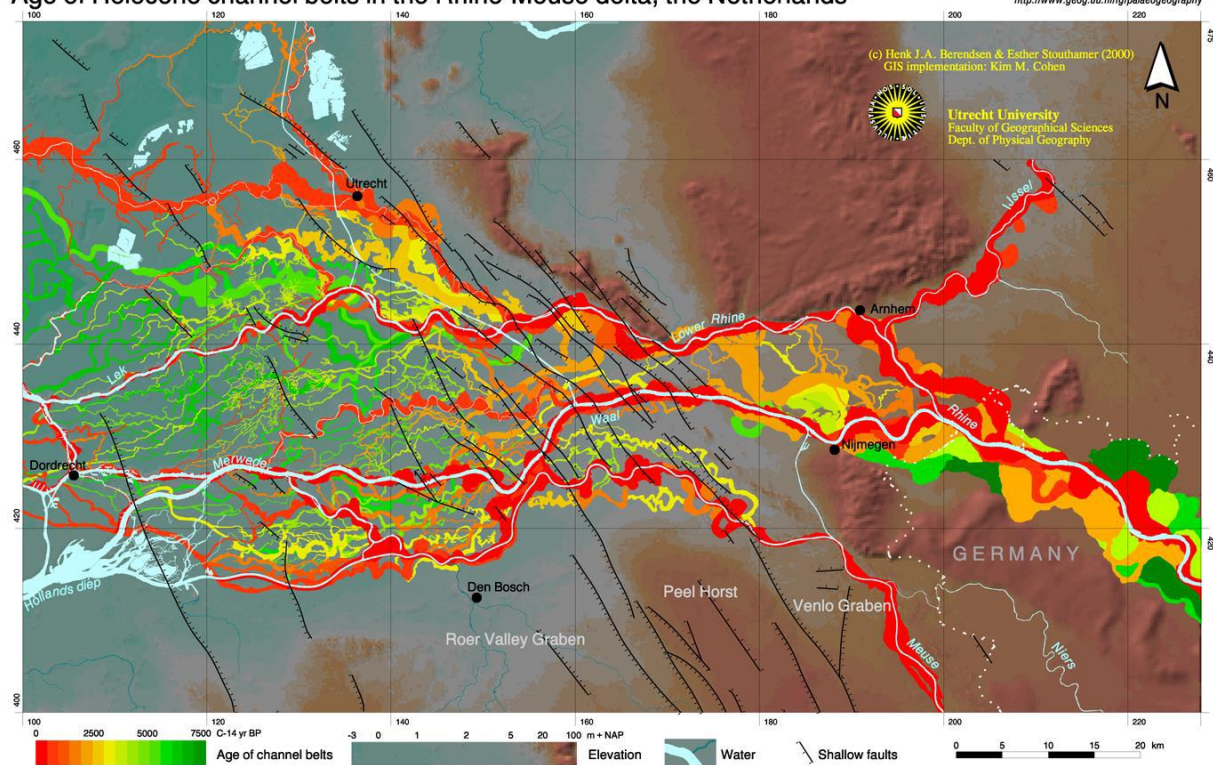
4.1.2 Het Holoceen

Circa 10.000 jaar geleden kwam er een eind aan de laatste ijstijd en begon het holoceen. Het klimaat werd warmer en vochtiger en ons land veranderde geleidelijk in een gesloten bosgebied. Als gevolg van het smelten van de enorme landijsmassa's steeg de zeespiegel snel. Na afloop van de ijstijd veranderde het karakter van de rivieren. In plaats van vlechtende rivieren, die 's winters droogvielen en in het voorjaar enorme hoeveelheden smeltwater transporteerden, werden het meanderende rivieren.²⁰⁴ De rivieren gingen behalve zand ook klei aanvoeren en afzetten, waardoor het brede, in het pleistoceen ontstane dal tussen de Utrechtse Heuvelrug en de Brabantse zandgronden geleidelijk werd opgevuld. In het westen, waar geen grote heuvelruggen aanwezig zijn, hadden de rivieren gelegenheid om zich te gaan vertakken, zoals rivieren dat in elk deltagebied doen. Dat vertakken zien we ook in het landschap van vandaag: de Rijn komt het land binnen en splitst zich in drie takken: Nederrijn, IJssel en Waal. De Waal splitst bij Tiel in Waal en Linge.²⁰⁵

²⁰⁴ Deze naam komt van de (vroeger) sterk kronkelende rivier de Meander in West-Turkije.

²⁰⁵ Hierbij moeten we opmerken dat de Linge vroeger de hoofdstroom was en dat de huidige, zuidelijkere loop van de Waal pas vanaf de Romeinse tijd actief is. Geleidelijk werd de Waal belangrijker en nam de functie als hoofdstroom over. In 1304 is de Linge bij Tiel afgedamd.

Age of Holocene channel belts in the Rhine-Meuse delta, the Netherlands

Figuur 72. Huidige en fossiele rivieren in het centrale Rivierengebied (Berendsen en Stouthamer 2001).

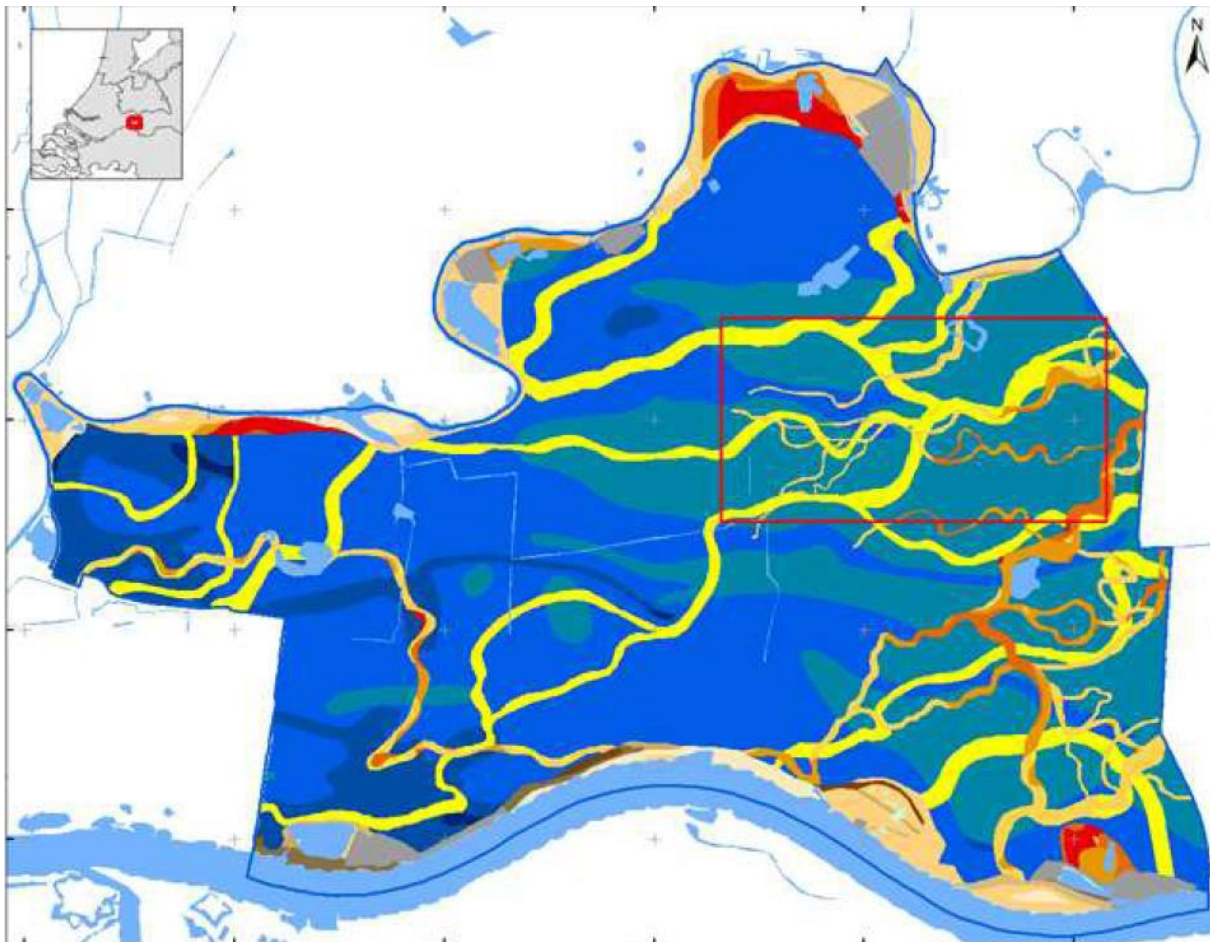
4.1.3 Oeverwallen en fossiele rivieren

In de natuurlijke toestand hebben meanderende rivieren een tamelijk smalle bedding. Bij een grote aanvoer van water treedt de rivier al snel buiten haar oevers. Daar verliest het water snelheid waardoor de grootste en zwaarste korrels het eerst worden neergelegd. Hierdoor ontstaan er direct langs de rivier twee lage, zandige ruggen: de oeverwallen. Verder bij de bedding van de stroom vandaan, in de komgebieden, blijft het water langere tijd staan en komen de fijnere deeltjes tot bezinking: hier vinden we kleilagen in de bodem. Beide oeverwallen en de bedding van een rivier worden samen een stroomrug genoemd.

Door het voortdurend afzetten van klei en zand heeft de rivier de neiging om zijn stroomrug steeds verder op te hogen. We zien dat verschijnsel tegenwoordig ook in de uiterwaarden. De uiterwaarden komen hoger te liggen, de bedding van de rivier ook, en na verloop van tijd zijn de dijken weer te laag om een dreigende overstroming te kunnen voorkomen. Dit ophogen van de stroomrug gebeurde ook al in de natuurlijke toestand van de rivieren. In de tijd dat de rivieren nog niet bedijkt waren kon het gebeuren dat de rivier zo hoog kwam te liggen ten opzichte van het omringende land dat zij op een gegeven moment haar bedding verliet en een nieuwe koers ging volgen. De oude stroomrug bleef dan als een fossiele rivierloop in het landschap liggen. De bedding groeide dicht en de oeverwallen bleven als ruggen in het landschap achter. In de westelijke Tielerwaard liggen de resten van verschillende kleinere stroompjes. De smalle rug waarop vroeger de boerderijen van Leuven stonden is een voorbeeld van zo'n verlaten stroomrug. De rivier die hier stroomde, de Spijkse stroom, was 2600 tot 2100 jaar geleden actief en was waarschijnlijk de voorganger van de Linge.²⁰⁶ Leuven was ook de enige

²⁰⁶ Berendsen en Stouthamer 2001

plek in het komgebied van de huidige gemeente waar bewoning heeft plaatsgehad, voor het overige verkoos men de hogere ligging van de oeverwallen van de Linge en de Waal. De Linge kwam omstreeks 2200 jaar geleden tot ontwikkeling en bleef actief tot de afdamming bij Tiel in 1304. Aanvankelijk was de Linge een belangrijke tak van het Rijnsysteem, maar na 300 na Chr. ontstond er bij Tiel een aftakking van de Linge die steeds meer water ging afvoeren: de Waal/Merwede. Geologisch gezien is de Waal, en zeker het gedeelte stroomafwaarts van Tiel, nog maar een jonge rivier.

Figuur 73. Fossiele rivierlopen in de bodem van de gemeente Lingewaal, zoals weergegeven op de zanddieptekaart uit 2009 (bron: Vestigia 2011: 12).

De oeverwallen van de Linge hebben bij Asperen en Heukelum een flinke breedte en worden stroomafwaarts steeds smaller. Bij Spijk is het nog maar een smalle strook langs de dijk. Ook langs de Waal is de oeverwal niet bijzonder breed, maar toch voldoende om akkerbouw en fruitteelt te bedrijven. De veldnaam 'eng' in Vuren duidt op een aaneengesloten complex akkers. Ook bij Asperen komen we de naam 'eng' tegen, namelijk aan de westkant van de stad. De rivier maakt bij Asperen een grote bocht en is steeds verder naar het noorden opgeschoven, waardoor er een brede oeverwal is ontstaan. In Asperen zelf is een opeenvolging van ruggen en lagere delen te zien (dit noemen we een kronkelwaard), parallel aan de huidige loop van de Linge. Hier is de rivier in enkele fasen naar het noorden verschoven.

Figuur 74. Gorinchem en de monding van de Linge in de Merwede. Kaart uit 1553 (bron: Nationaal Archief, nr. 00013001227).

4.1.4 Moerassen en veenvorming

Voordat de boeren het gebied ontgonnen waren grote delen van de huidige gemeente bedekt met bos. Langs de rivieren stonden ondoordringbare vloedbossen met wilgen, populieren en elzen. Op de wat hoger gelegen delen van de oeverwallen bestond het bos uit essen, iepen, grauwe abelen en elzen. Op de randen van de oeverwallen en de laaggelegen kommen lagen natte gebieden met broekbossen, riet- en zeggeland. Deze gebieden stonden onder invloed van de rivieren, die af en toe overstromden en slib achterlieten. De bodem bestaat hier uit een afwisseling van veenlagen en humeuze zware komklei.

De veenlagen zijn ontstaan in moerassen waar niet alle afgestorven planten vergingen. Hierdoor ontstond er een laag organisch materiaal. Bodemkundigen onderscheiden verschillende soorten veen, zoals bosveen, rietveen, zeggeveen en veenmosveen. Veenmosveen, de meest gewilde veensoort om turf van te maken, treffen we in de kom van de westelijke Tielerwaard niet aan. Veenmos groeit alleen in zeer voedselarme omstandigheden, die deden zich in ons gebied niet voor omdat de invloed van de rivieren te groot was. Door overstromingen is op het veen een laag rivierklei afgezet. Het veen ligt dus niet aan de oppervlakte, behalve langs de Nieuwe Zuiderlingedijk. De kleilaag die het veen bedekte is

hier weggegraven om de dijk op te werpen. Deze gronden waren voor de landbouw niet meer geschikt en werden als griend of rietland gebruikt.

Figuur 75. Natte natuurterreinen langs de Nieuwe Zuiderlingedijk.

Figuur 76. Het wiel van Vuren.

4.1.5 Overslaggrond

Bij dijkdoorbraken stroomde het rivierwater met veel geweld het land in. Net achter de doorgebroken dijk ontstond door het kolkende water een gat (wiel) dat soms wel meer dan tien meter diep kon worden. De grond uit dit gat werd binnendijks in een brede waaier afgezet. Dit worden overslaggronden genoemd. Omdat deze grond veel zand bevat zijn ze heel geschikt voor de fruitteelt. De grootste oppervlaktes overslaggrond in Lingewaal liggen bij Vuren (doorbraak 1587), Herwijnen (doorbraak 1624), ten zuiden van Asperen (doorbraken 1607 en 1609) en ten westen van Asperen (doorbraken 1658 en 1820).²⁰⁷ De stille getuigen van deze doorbraken zijn nog te vinden in de vorm van de wielen en bochten in de dijk.

In de periode voor de bedijking gebeurde het wel eens dat een oeverwal doorbrak. Achter de doorbraak werd sediment afgezet in een waaier of een smalle rug. Dergelijke sedimenten worden crevasse-afzettingen genoemd.

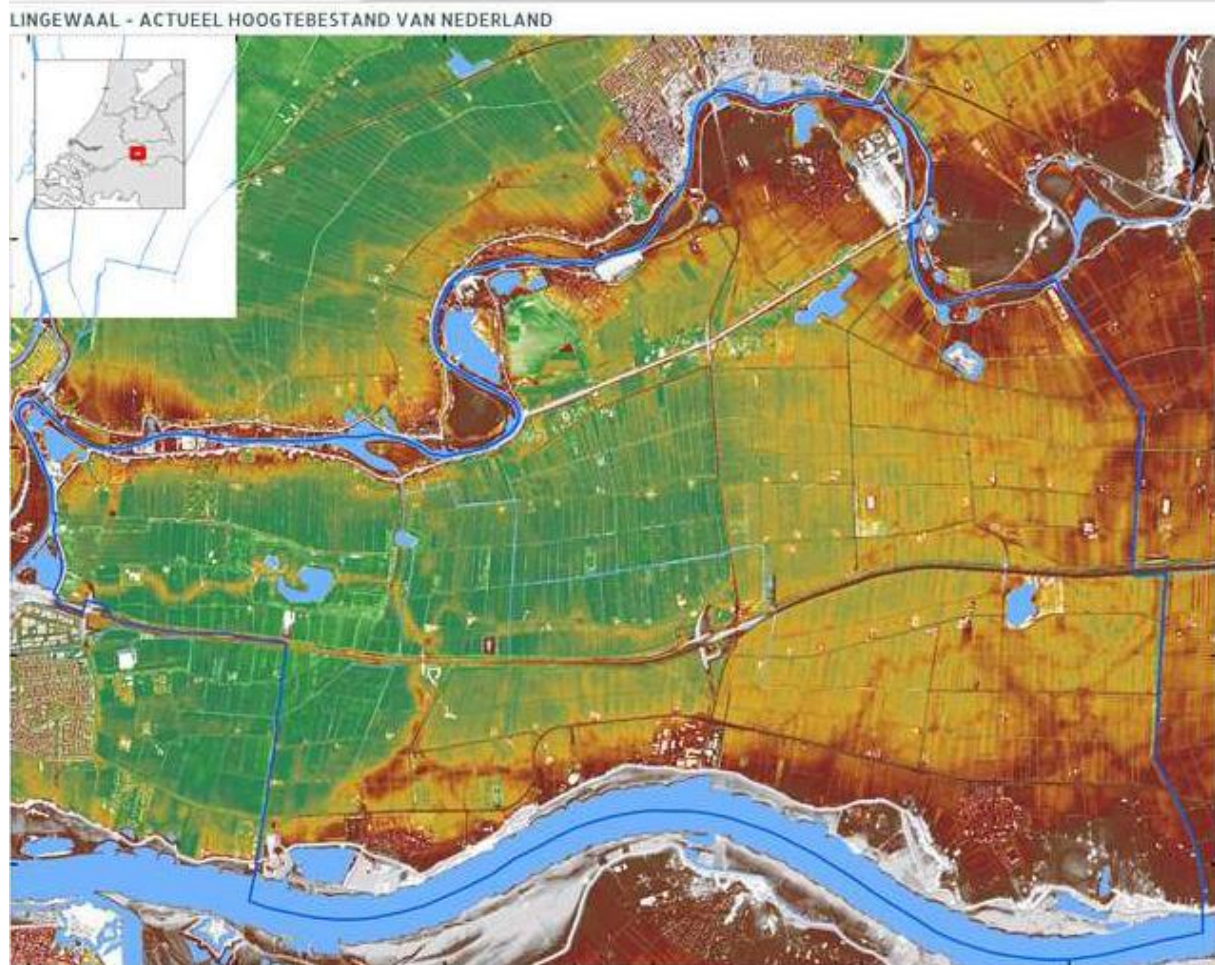
²⁰⁷ Harbers 1981: 35

Figuur 77. Het Galgenwiel bij Asperen op een kaart van W. Leempoel, 1707. Kaart van zekere landen, grienden en wielen, gelegen aan de Zuider Lingedijk tussen Asperen en Leerdam (bron: Nationaal Archief, 4.VTHR, inventarisnummer 4208).

4.1.6 Hoogteverschillen

In het vlakke land van Lingewaal zijn de natuurlijke hoogteverschillen gering. Toch waren die kleine verschillen bepalend voor de inrichting van het land: voor de keuze van de woonplaatsen en voor het bodemgebruik. De oeverwallen van Linge en Waal en de fossiele stroomruggen, zoals die van de Spijkse stroom, liggen iets hoger dan de komgebieden. Bovendien helt het gebied af van oost naar west: bij de Zeek, op de grens met de gemeente Neerijnen, ligt het land gemiddeld bijna één meter hoger dan bij het Lingebos.

Figuur 78. De kaart van het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN) laat zien dat Lingewaal van oost naar west afhelt (de bruine kleur is het hoogst, de groene kleur het laagst). Tevens is te zien dat de oeverwallen en de fossiele stromen iets hoger liggen dan de komgebieden (bron: Vestigia 2011: 12).

4.2 Bewoningsgeschiedenis

4.2.1 Prehistorie en Romeinse tijd

Over de vroegste bewoning van het gebied zijn nog maar weinig gegevens bekend. Mogelijk aanwezige bodemsporen en gebruiksvoorwerpen uit de prehistorie zijn bedekt met jongere rivierafzettingen of veenlagen. Er zijn slechts twee vindplaatsen bekend van vóór de Romeinse tijd. Het betreft toevallsvondsten die aangetroffen werden tijdens grondwerkzaamheden. De eerste vondsten die relatie hebben met het landschap van nu stammen uit de Romeinse tijd. Uit deze tijd zijn op vier plaatsen vondsten gedaan. Drie daarvan liggen op de oeverwal van de Linge, één op de fossiele stroomrug van de Spijkse Stroom.²⁰⁸ Ten oosten van Heukelum zijn aardewerkscherven uit de Romeinse tijd en de middeleeuwen aangetroffen.²⁰⁹ Op diverse plaatsen op de oeverwallen van de Linge zijn gebruiksvoorwerpen uit de Romeinse tijd aangetroffen: Arkel, Acquoy en Oosterwijk. Ook Asperen

²⁰⁸ Deze vindplaats is aangetroffen bij de aanleg van recreatieterrein 'Het Lingebos' (De Roode & Goossens 2009: 107).

²⁰⁹ De Roode & Goossens 2009: 119

bestond waarschijnlijk al in het begin van de jaartelling.²¹⁰ Uit de vroege middeleeuwen is alleen in Herwijnen een vindplaats bekend.

Het geringe aantal vindplaatsen wil niet zeggen dat er weinig of geen bewoning was. Er is eenvoudig te weinig archeologisch onderzoek gedaan om een goed beeld van de oude bewoning te krijgen. Ook in de prehistorie waren de oeverwallen van de rivieren interessant voor bewoning. Omdat de rivieren niet in dezelfde tijd actief waren verschilt de archeologische verwachting (de verwachting dat er gebruiksvoorwerpen of bewoningssporen in de bodem aanwezig kunnen zijn). Voor de stroomruggen ten noorden van Herwijnen geldt bijvoorbeeld een hoge verwachting voor de ijzertijd en de Romeinse tijd, voor de Spijkse stroom een hoge verwachting voor de late steentijd, de bronstijd en de ijzertijd.²¹¹

In de loop van de vierde eeuw van onze jaartelling nam de betekenis van het Romeinse rijk af. In het grensgebied was het gedaan met de rust en veiligheid die hier meer dan tweehonderd jaar hadden geheerst. Het aantal bewoners nam af.

4.2.2 Middeleeuwse ontginningen

Na de Romeinse tijd was het gebied van de huidige gemeente geheel of grotendeels verlaten. Dat veranderde in de Merovingische en Karolingische tijd. In de periode tussen 600 en 900 na Chr. is de basis gelegd voor het huidige landschap. Uit deze tijd stammen ook de oudste vermeldingen in de geschreven bronnen: Leuven (789), Herwijnen (850), Asperen (ca 893), en Heukelum (996).²¹² Vuren en Spijk worden pas later genoemd, respectievelijk in 1166²¹³ en 1254²¹⁴, maar dat wil niet zeggen dat de dorpen niet veel ouder kunnen zijn.

De ontginning van het gebied is in drie etappes gegaan. In de eerste fase werden alleen de hoogste delen van de oeverwallen gebruikt als bouwland. Dijkjes en kaden waren in deze fase nog niet aanwezig. Overtollig water van de oeverwallen stroomde naar de rivier of liep de kom in. De kommen werden extensief gebruikt als hooiland of als gemeenschappelijke weide. De percelen van deze oudste ontginningsfase waren vrij onregelmatig blokvormig.

Gaandeweg, samenhangend met de bevolkingsgroei, ging men over tot intensiever grondgebruik. Ook de flanken van de oeverwallen werden nu als bouwland gebruikt. Zijdwendes werden aangelegd om het water van de buurdorpen te keren. Nieuwe strookvormige percelen werden loodrecht op de oeverwallen aangelegd, zodat men een goede afwatering verkreeg. Bovendien was de introductie van de zware keerploeg van belang. Daar deze de grond diep opende en met behulp van het rister omgooide, konden zwaardere bodems worden ontgonnen en bewerkt. Bovendien ploegde men zodanig dat de akkers bol kwamen te liggen, wat eveneens gunstig voor de ontwatering was. De zware ploeg was echter moeilijk wendbaar, zodat lange percelen de voorkeur verdienden. Uit deze tijd dateren ook de zogenaamde krommakers. Dit zijn complexen langgerekte percelen, die licht gebogen of S-vormig zijn. Men vermoedt dat deze vorm ontstaan is om het keren te vergemakkelijken van de zware ploegen, die met drie of vier spannen ossen getrokken werden.

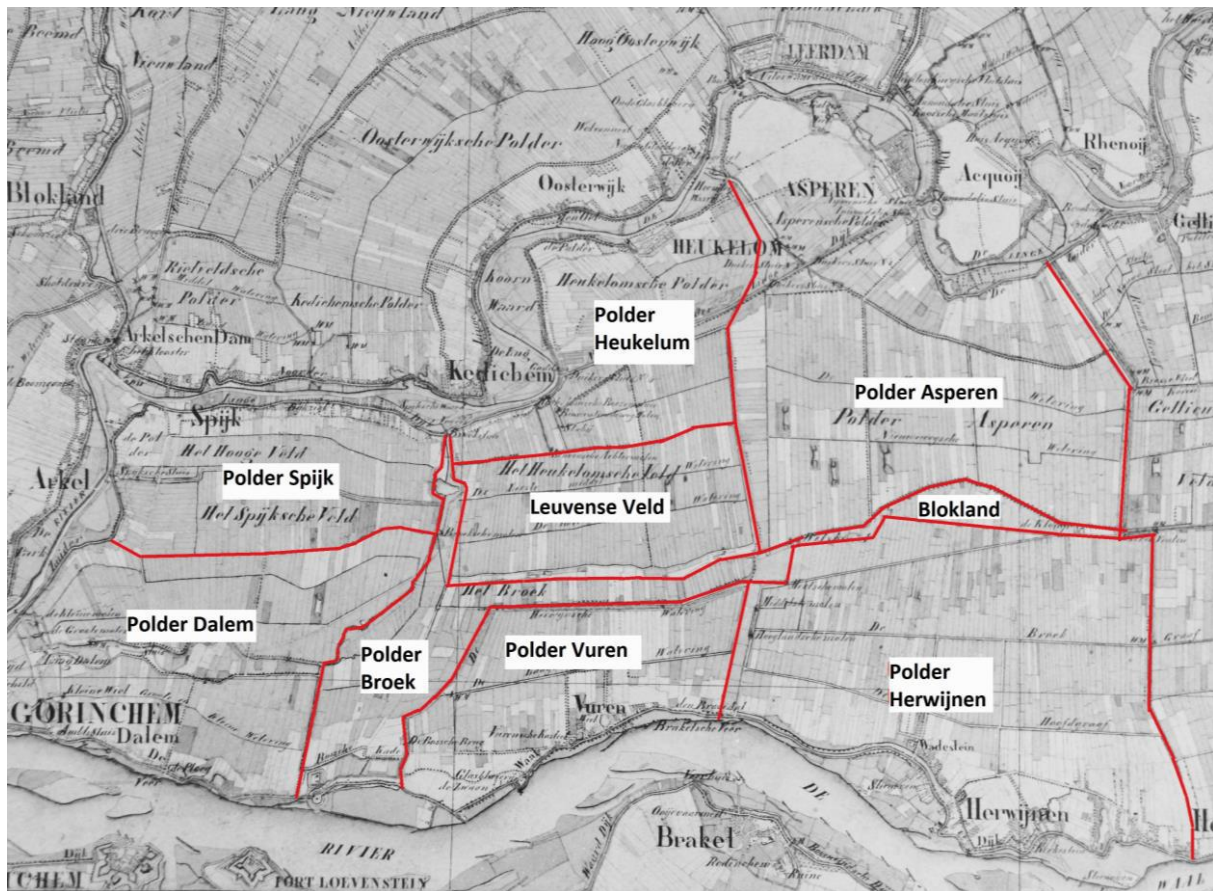
²¹⁰ De Jong 2001: 17

²¹¹ Vestigia 2011

²¹² De Jong 2001: 18. De vermelding van Heukelum heeft echter geen betrekking op ons gebied.

²¹³ Moerman 1956:253

²¹⁴ De Jong 2001: 15

Figuur 79. De ontginningsblokken met de zijdwenden en achterkaden, ingetekend op de topografische en militaire kaart van 1850.

De derde fase was het verkavelen van de laagste delen van de komgebieden. Dit kon echter pas gebeuren nadat de afwatering van deze laaggelegen gronden was verbeterd. Ook hier zijn langgerekte, strookvormige percelen aangelegd.

De ontginningen leidden tot een verdeling van het huidige Lingewaald in een aantal blokken. Aan de oostkant vormden de Zeek en de Laar de grens tussen de polders van Herwijnen en Asperen enerzijds en die van Hellouw en Gellicum anderzijds. Aan de westkant werden de polders van Herwijnen en Asperen begrensd door de Zeiving. De Zeek en de Zeiving zijn zijdwendes ²¹⁵14, de oudste dijken in het gebied (zie ook hoofdstuk 6). De ontginningen van Asperen bestaan uit het Hooge Veld in het noorden, tussen de Lingedijk en de Tiendweg, en het Lage Veld tussen de Tiendweg en de Achterdijk (nu grotendeels verdwenen door de aanleg van de A 15).²¹⁶ In Herwijnen vinden we eerst de wat onregelmatige verkaveling tussen de Waaldijk en de Achterweg, dan het blok Hoogland/Hoog Herwijnen tot aan de Hoofdgraaf (nu Graaf Reinaldweg), en ten noorden hiervan het Herwijdense Veld. Dit bestaat uit Midden-Herwijnen tussen de Hoofdgraaf en de Broekgraaf, Laag Herwijnen tussen de Broekgraaf en de Mert, en het gebied Over de Mert tussen Mert en Meerdam. Tussen de Meerdam en de Asperense Achterdijk bleef een klein poldertje achter dat pas laat ontgonnen is: het Blokland. De

²¹⁵ De naam zijdwende is vaak verbasterd tot zeiving, zeevang, zeekade etc. Ook Zeek is hier een voorbeeld van. Op de kaart van 1759 staat de Zeek aangeduid als de Hoge en Lage Zeedijk.

²¹⁶ Na de aanleg van de Nieuwe Zuiderlingedijk behoorden de Polder Asperen ten zuiden van de Lingedijk en de Nieuwe Zuiderlingedijk tot de gemeente Herwijnen. De Heukelumse Polder ten zuiden van de Nieuwe Zuiderlingedijk en de polder Spijk werden toen deel van de gemeente Vuren.

naam is afgeleid van 'beloken land', een restgebiedje tussen grotere ontginningsblokken gelegen. Aan de westkant van dit smalle poldertje lag kasteel Leyenburg. Mogelijk is er een relatie tussen de bouw van het kasteel en de ontginning van Blokland. Blokland behoorde tot het grondgebied van Asperen.

Figuur 80. Het Blokland van Asperen tussen de Asperense Achterdijk en de Meerdam. De Platte Mark of Mert loopt door het laagste deel van het Herwijns Veld. Bij de aanleg van de A15 is de polder Blokland onherkenbaar veranderd, in de ruilverkaveling zijn de laatste resten ervan opgenomen in de nieuwe verkaveling. De Bloklandweg is de enige herinnering aan het poldertje. Links op de kaart is de heuvel te zien waarop kasteel Leyenburg heeft gestaan.

Tussen de (Vurense en Heukelumse) Zeiving en de Dalemse/Spijkse Zeiving ligt de Heukelumse Polder die aan de noordkant door de Lingedijk en aan de zuidkant door de Landscheiding wordt begrensd. De polder had een hoog en een laag deel, respectievelijk 'Binnen de Tiendweg' en 'Buiten de Tiendweg'. Deze polder is in 1809 doorsneden door de Nieuwe Zuiderlingedijk. Ten zuiden van de Landscheiding ligt het Leuvense Veld, een regelmatig gevormd ontginningsblok waarvan de boerderijen op een lange rij in Leuven stonden, op de fossiele stroomrug van de Spijkse stroom. De polder Vuren is ontgonnen vanaf de oeverwal van de Waal en wordt in het noorden begrensd door de Herwijnsse Wetering, die is aangelegd langs de oude achterkade van Vuren. Ook in de Vurense polder liggen verschillende blokken die qua hoogteligging en bodem van elkaar verschillen. Tussen de Waaldijk en de Laaglandse Wetering (langs de Achterdijk) ligt het hoge land van Vuren. Het lage gebied ten noorden van de Laaglandse Wetering stond bekend als het Strooy Broek. Tussen de ontginningsblokken van Vuren en Leuven lag een smalle strook grond, ongeveer in het verlengde van de polder Blokland. Deze strook sloot aan op een onregelmatig verkaveld gebied tussen de polder Vuren en de Dalemse Zeiving. Deze polder met zijn onregelmatige vorm, Het Broek, is net als het Blokland een restgebied dat als laatste door de boeren is ontgonnen en in gebruik genomen. De polder hoorde vanouds bij Heukelum en werd in het zuiden begrensd door de Bossche Kade.

Ten westen van de Dalemse en Spijkse Zeiving ligt het grondgebied van Dalem (nu onderdeel van de gemeente Gorinchem) en de polders van Spijk. Het Spijkse Veld lag tussen de Achterdijk en de Tiendweg, het Hooge Veld tussen de Tiendweg en de Zuiderlingedijk.

Figuur 81. Kadastrale minuut van Vuren (ca. 1825, het noorden is onder), met de percelering van de Enk tussen de Waaldijk en de Mildijk, en de Kools tussen de Mildijk en de Groeneweg. De hogere delen van de oeverwal zijn het eerst in cultuur gebracht, van daaruit zijn de lager gelegen delen van het dorpsgebied ontgonnen.

4.2.3 Dorpen en steden

Figuur 82. Spijk en Vogelwerf op de 'Landkaart van de Tielerwaard naar een tekening in het groot ontworpen'. 1787 (bron: Gelders Archief).

De dorpen in het rivierengebied kunnen in drie typen verdeeld worden: ronde dorpen, gestrekte dorpen en dijkdorpen. Bij ronde dorpen vormen de boerderijen een losse groep, met soms een brink en een brandkuil in het midden. Dit type dorp komt in Lingewaal niet voor. Bij gestrekte dorpen staan de huizen langs twee, soms ook drie parallelle wegen (Voorstraat/Dorpsdijk, Middenstraat, Achterstraat), die aan weerskanten gaffelvormig op elkaar aansluiten. In Lingewaal zijn Herwijnen en Heukelum voorbeelden van dit type. Het dijkdorp Spijk wijkt hiervan af. Samen met Vogelwerf vormt Spijk een langgerekt dorp met bebouwing langs de Zuiderlingedijk. Er is wel een parallelweg aanwezig (de Spijkse Kweldijk), maar daar was tot diep in de 20e eeuw geen bebouwing. De vorm van het dorp is bepaald door de smalle oeverwal en de dijk langs de Linge. Ook Vuren is een dijkdorp, althans voor zover dat na te gaan is op de oudste kaarten waarop het dorp is afgebeeld. De middeleeuwse kerk van Vuren heeft echter zuidelijker gelegen, dus wellicht is de vorm van het dorp beïnvloed doordat de Waal zijn loop heeft verlegd. Voor Spijk en Vuren kan de concentratie van bebouwing aan de dijk een secundair verschijnsel zijn.

Figuur 83. Asperen en Heukelum en omgeving in het midden van de 16e eeuw. Jasper Adriaansz., 1549. Kaart van de limietscheiding tussen de Grafelijkheid van Holland en den heer van half Asperen met gezigten: vol d'oiseau van de steden Asperen, Heukelum en Leerdam (bron: Nationaal Archief, toegang 4.VTH, inventarisnr. 2452).

Asperen heeft een Voorstraat, Middelweg en Achterstraat. Bijzonder is dat overal in het rivierengebied de voorstraat aan de rivier ligt en de achterstraat verder bij het water vandaan. In Asperen is dat net andersom. De verklaring hiervoor is dat de Voorstaat vroeger langs de Linge lag. De Min, die in de vorige eeuw is gedempt, zou een restant kunnen zijn van de vroegmiddeleeuwse Lingebedding. Daarna is de rivier naar het noorden verschoven en ontstond er ten noorden van de Voorstraat een kronkelwaard met hoge ruggen en tussengelegen laagten. Dit gedeelte is geleidelijk of in één keer, maar in elk geval voor de bouw van de stadsmuur in de vijftiende eeuw, gedeeltelijk opgehoogd en bij de stad getrokken. De Min werd een stadsgracht die door twee waterpoorten met de Linge verbonden was. In het nieuw bedijkte gedeelte werd de Achterstraat evenwijdig aan de Voorstraat aangelegd. De Broeksteeg (de huidige Middelweg) ontsloot de erven van de boerderijen en huizen langs de Min en aan de Achterstraat. De Middelweg werd pas later bebouwd. De tussenruimte is in even grote strookvormige percelen verkaveld. Het reliëf van de kronkelwaard is nog herkenbaar aanwezig in de stad.

Kronkelwaard

In de tijd dat de rivieren nog niet bedijkt waren werden de oevers van de buitenbochten ondergraven en verlegde de rivier haar bedding. In de binnenbochten werden oeverwallen gevormd. Als dit proces in een aantal etappes verliep, ontstond er in zo'n binnenbocht een afwisseling van evenwijdig liggende ruggen en tussenliggende geulen. Dat is wat we in het noordoostelijke deel van Asperen zien.

4.3 De landbouw

Figuur 84. Voormalige boerderij aan de Zuiderlingedijk in Spijk.

4.3.1 Bodemgebruik

Vanouds waren de boerenbedrijven gemengde bedrijven. Op de oeverwallen lagen de akkers en de boomgaarden (en de boerderijen!) in de kommen was slecht grasland te vinden dat als hooiland en soms als weiland werd gebruikt. Verder waren hier grienden en eendenkooien te vinden. Het goede gras van de uiterwaarden werd 's zomers beweid en gehoid. De veeteelt bestond voornamelijk uit vetweiderij. Jongvee en paarden werden vooral in de uiterwaarden geweid en in het najaar verkocht. De paardenfokkerij was een belangrijke bron van inkomsten voor de boeren. De melkveehouderij is pas na de ruilverkaveling belangrijk geworden. Waar in veel gebieden in Nederland rond 1900 coöperatieve melkfabrieken zijn opgericht gebeurde dit in de Tielerwaard niet.

Figuur 85. Dit hekje bij Minstraat 20 in Asperen geeft het belang van de paardenfokkerij aan.

Akkerbouw en fruitteelt

De oeverwallen en stroomruggen waren door hun hogere ligging en door hun goede bodemkundige eigenschappen vanouds de meest intensief benutte delen van het land. Hier lagen de akkers, vaak in grotere clusters bij elkaar. Zo'n complex bouwlanden wordt hier, net als in sommige delen van het Nederlandse zandgebied, eng of enk genoemd. Vuren had een eng, net als Asperen. Ook de boomgaarden liggen op de oeverwallen en stroomruggen. Al in de middeleeuwen was de Betuwe befaamd om zijn appels, pruimen en kersen, en ook nu is het gebied de grootste fruitschuur van Nederland. Veel van de karakteristieke, uit landschappelijk oogpunt fraaie hoogstamboomgaarden zijn verdwenen om plaats te maken voor laagstammen, die een hogere opbrengst geven en veel makkelijker te bewerken zijn.

Figuur 86. Fruitboerderij aan de Minstraat in het centrum van Asperen.

Figuur 87. Ondanks het feit dat er drainage is aangelegd hebben veel percelen greppels om het overtollige regenwater af te voeren. Perceel grasland ten westen van Heukelum.

Figuur 88. Luchtfoto van het gebied aan weerskanten van de N848 met een deel van de Zoislagen (bron: Google Maps).

Kromme akkers

Een voor het rivierengebied kenmerkende perceelsvorm is de kromme of S-vormige akker. Deze vorm is ontstaan door een bepaalde manier van ploegen.

Een kromakker is een smalle, gebogen en door greppels of sloten begrensd perceel bouwland (tegenwoordig vaak in gebruik als boomgaard). Het meest bekend zijn de zogenaamde langgerekte S-vormige en omgekeerd S-vormige akkers: verder treft men C-vormige en omgekeerd C-vormige akkers aan. De kenmerkende vorm zou ontstaan zijn door de manier van ploegen. Vroeger bewerkte men het land met een zware keerploeg, getrokken door soms wel acht ossen. Om het keren te vergemakkelijken zou men voor het eind van het perceel al de bocht voorbereiden: zo zou de kromming aan de uiteinden van de percelen te verklaren zijn. Afgezien van de opmerkelijke vorm hadden de kromakkers vanouds een bolle ligging: het hoogteverschil tussen het midden van het perceel en de randen bedroeg zo'n 20-25 cm. Kromakkers liggen vooral op de flanken van de oeverwallen en markeren de tweede fase van de ontginningsgeschiedenis. De ouderdom van de kromakkers is niet precies bekend: sommige onderzoekers veronderstellen dat de percelen zijn ontstaan in de Karolingische tijd, toen de zware keerploeg in onze streken werd geïntroduceerd.

Figuur 89. Kromakker in Herwijnen.

Het grasland

Grasland trof men vanouds aan in komgebieden en in de uiterwaarden. De slecht ontwaterde, uit zware klei bestaande komgronden werden vroeger niet bemest en leverden slechts één ‘snee’ schraal hooi op. Als het land te lang nat was geweest, bijvoorbeeld na overstromingen, was de grasmat sterk aangetast en groeide er vooral bies en zegge. Vaak was het niet mogelijk of niet de moeite waard om hooi te winnen in de laaggelegen delen van de komgebieden.

De graslanden in de uiterwaarden waren voor de boeren veel interessanter. Vrijwel elk jaar overstromen de uiterwaarden in het voorjaar en het slib, dat daarbij afgezet wordt, vormt een natuurlijke bemesting. In de delen waar zomerdijken liggen liet men het water vaak een tijd staan, zodat alle slib tot bezinking kon komen. De grazige weiden van de uiterwaarden waren uitstekend geschikt voor de vetweiderij en het fokken van paarden. Tot in de eerste helft van de twintigste eeuw was de paardenfokkerij een lucratieve bezigheid. Veel paarden werden verkocht aan het leger. Op tal van plaatsen in het rivierengebied worden vanouds paardenmarkten gehouden. In de zeventiende eeuw waren er in Asperen zelfs vier jaarlijkse paardenmarkten. In 1745 was er nog maar één paardenmarkt over, maar die duurde wel elf dagen.²¹⁷ Andere marktplaatsen waren Heukelum, Beusichem, Brakel en Gorinchem.

²¹⁷ Van Maanen 1995

Eendenkooien

In Lingewaal liggen twee eendenkooien: in het Leuvense Veld en aan de Bloklandweg in de Polder Asperen. In 1850 waren er nog zeven kooien en als we nog verder in de tijd teruggaan zijn er nog meer geweest. Onlangs is nog een bosje met het relict van een kooiplas in het Leuvense Veld verwijderd. De kooien lagen in de laagste delen van de kom.

Figuur 90. Aanduiding van afpaling.

Eendenkooien zijn aangelegd om wilde eenden en andere eendachtigen, zoals talingen en pijlstaarten, te vangen. Een eendenkooi bestaat uit een plas water met bos er omheen, aangelegd op een rustige plek in een water(vogel)rijk gebied. De oppervlakte is gemiddeld 1 à 2 ha. Het meest gangbare type bestaat uit een rechthoekige kooiplas met 4 vangpijpen. Het geheel is omgeven door een aarden wal. Vanouds is aan eendenkooien het zogeheten recht van afpaling verbonden. Dit houdt in dat er binnen een cirkel met een bepaalde straal – vaak zo'n 600 à 700 meter, soms meer – geen handelingen mogen worden verricht die de rust in de kooi kunnen verstoren. Om het recht van afpaling te behouden moeten de kooien 'vangklaar' zijn: ze moeten in een zodanige onderhoudstoestand verkeren dat het mogelijk is om eenden of eendachtigen te vangen.

Het vangen van de eenden is een vorm van lokjacht, het is een uniek samenspel van de kooiker met zijn tamme staleenden, de kooikerhond, een smeulende turf en wat voer. Naast het vangen omvat het kooibedrijf het beheer en onderhoud van de eendenkooi, kooiplas, kooibos, vangpijpen, de zorg voor de tamme eenden en de kooihond. De kooi in het Leuvense Veld en de 'Herwijnsche' Kooi in de Polder Asperen zijn 'geregistreerde' kooien. Dat wil zeggen dat ze geregistreerd zijn als vangmiddel en dat het recht van afpaling van kracht is.²¹⁸

²¹⁸ Er zijn in heel Nederland 118 geregistreerde kooien. Deze moeten 'vangklaar' zijn: ze moeten zodanig zijn ingericht, dat het vangen van eendachtigen mogelijk is. Het recht van afpaling betreft een cirkel rondom het midden van de kooiplas waar versturende activiteiten verboden zijn.

Grienden

Grienden zijn stukken land, beplant met verschillende soorten wilgen, die periodiek worden afgezet. We kennen twee soorten grienden: de snijgrienden, waar de uitlopers (wilgentenen) jaarlijks worden afgesneden, en de hakgrienden, die om de drie á vier jaar worden afgezet.

Figuur 91. Griend in de uiterwaard bij Spijk.

Voor zover bekend zijn de eerste grienden aangelegd in de Biesbosch (16e eeuw) en in de uiterwaarden langs de grote rivieren. Ze waren nuttig voor het vangen en vasthouden van slib, maar het belangrijkste was toch de productie van wilgentenen-en takken. Op het hoogtepunt van de griendcultuur werden ook binnendijks grienden aangelegd in de natste delen van de polders. De tenen gebruikte men om manden te maken, de takken hadden diverse toepassingen: voor een deel werden ze gebruikt als boerengeriefhout, bijvoorbeeld om hekken of wanden van schuurtjes te vlechten. Ook de 'koven', schuilplaatsen voor het vee, en de horden die gebruikt werden als brug om sloten over te steken, waren van dit soort vlechtwerk gemaakt. Verder werden ze gebruikt voor tonnen en in de dijkenbouw (onder meer ter vervanging van de wierdijken aan de kust, waarvan de palen door de paalworm na 1730 aangevreten werden). Bij de aanleg van glooiende dijken werd het talud van de dijk dat onder water lag beschermd door matten van wilgenhout, waar een laag klei of stenen op gestort werd.

Grienden bestaan uit dicht op elkaar staande wilgenstoven, ook wel stobben, stommels of struiken genoemd. De uitlopers van deze stoven worden ieder jaar of om de paar jaar afgesneden of gehakt. Het uiterlijk van de griend is dus afhankelijk van de omloopsnelheid en het tijdstip waarop de griend het laatst is afgezet. Doordat ze hun functie verloren hebben zijn tal van grienden na de oorlog niet meer onderhouden, waardoor sommigen zijn uitgegroeid tot ondoordringbare wilgenbossen, of doorplant met populieren. In Lingewaal zijn grienden aangelegd in de meest drassige delen van de komgebieden en op plaatsen waar de bovengrond was afgegraven voor de aanleg of het onderhoud van dijken. Dit afgraven wordt ook wel 'aardhalen' genoemd. Vandaar dat er nog veel grienden liggen langs de Nieuwe Zuiderlingedijk, waar de klei voor de dijk is gewonnen. Ook aan de westkant van Herwijnen, tussen het Hooglandse Pad en de Waaldijk is vroeger klei gewonnen voor dijkversterking. De grienden die hier lagen zijn verdwenen.

4.3.2 De boerderijen

Figuur 92. Stadsboerderijen aan de Voorstraat in Asperen.

De meest voorkomende boerderijvorm in Lingewaal is de T-boerderij, ook wel de dwarshuisboerderij genoemd. Dit type boerderij is echter nog maar enkele eeuwen oud. Vroeger was het hallenhuis in deze streek gebruikelijk. Aanvankelijk ondersteunde de gebintconstructie het hele gebouw, inclusief het woongedeelte. In de loop van de vijftiende eeuw ging men een stenen muur (de brandmuur) tussen het woongedeelte en het bedrijfsgedeelte plaatsen, met rookkanalen voor de schouw in de keuken en soms ook in het achterhuis. Ook de muren van het woongedeelte werden in steen opgetrokken zodat een balkenlaag kon worden aangebracht en de gebinten in het woongedeelte niet meer nodig waren.

Figuur 93. Het hallenhuis is een rechthoekig gebouw dat door de ankerbalkgebinten in drie beuken wordt verdeeld. Woongedeelte en bedrijfs gedeelte zaten onder één dak. Waaldijk 120 is een voorbeeld van een hallenhuis.

Figuur 94. In de loop van de zeventiende eeuw ging men het woongedeelte naar één kant uitbouwen. Hierdoor ontstond een asymmetrisch gebouw dat de bouwhistorici een krukhuis noemen. In de uitbouw werden vaak een kelder met daarboven een opkamer ondergebracht. Krukhuisen zijn zeldzaam in Lingewaal, maar de boerderij Den Ouden Dijk (1651) aan de Katerdam in Herwijnen is een mooi voorbeeld. Den Ouden Dijk in Herwijnen.

Figuur 95. Een volgende fase in de ontwikkeling was dat het woonhuis aan beide kanten werd uitgebreid, zodat de karakteristieke T-boerderij ontstond, waarbij de nokken van woongedeelte en bedrijfs gedeelte loodrecht op elkaar staan en van boven de hoofdletter T vormen. Waaldijk 215, Herwijnen.

Figuur 96. In de tweede helft van de 18e eeuw ging men de gevels van de voorhuizen verhogen om meer ruimte op de zaadzolder te krijgen. De zolder werd verlicht door vensters onder de dakrand aan te brengen. In de negentiende eeuw zien we een tendens om de voorgevel steeds meer symmetrisch te bouwen. Opkamers verdwijnen. Onderweg 9, Herwijnen.

Figuur 97. Het achterhuis was over het algemeen uitgevoerd als midden-langdeel, dat wil zeggen met de deel in het midden van het bedrijfsgedeelte over de hele lengte. Aan weerskanten bevonden zich de stallen. Soms werd een zogeheten hoekschild aangebracht in het achterhuis voor een hoge deeldeer. Veel boerderijen hebben een overstek, waarbij het dak van het achterhuis een stuk uitsteekt over de gevel. Als het ging regenen kon de boer zijn wagen met hooi onder de overstek zetten en het hooi via het hooiluik op de hooizolder steken. Boerderij met hoekschild, Waaldijk 168 Herwijnen.

Figuur 98. Aan het eind van de 19e en het begin van de 20e eeuw worden de schuren steeds meer van een hoge zijgevel voorzien om een hoge inrijpoort te verkrijgen. Vaak zit hierboven nog een hooiluik. Zuiderlingedijk 93, Spijk.

4.4 Waterbeheersing

De strijd tegen het water heeft een belangrijk stempel op de landschappelijke geschiedenis en de ruimtelijke inrichting van Lingewaal gedrukt. Dit zien we niet alleen terug in de huidige rivierdijken langs de Waal en de Linge, maar ook in de dwarsdijken (zijdwendes), de weteringen, de verschillen in bodemgebruik en in de huizen. Veel oudere huizen en boerderijen liggen op opgeworpen heuvels (woerden, pollen of werven genoemd). Soms zijn de voordeur en de woonvertrekken van de boerderij hoog gelegen om wateroverlast zoveel mogelijk tegen te gaan. Dergelijke woningen worden 'hooghuis' genoemd. Het hele landschap stond vroeger in het teken van het water, in de zekerheid dat er elke generatie wel overlast zou ontstaan door dijkdoorbraken of overvloedig neerslagwater dat niet onmiddellijk weggemalen kon worden. Deze aanpassing aan de terugkerende wateroverlast is één van de belangrijkste cultuurhistorische kenmerken van Lingewaal.²¹⁹

Figuur 99. Voorbeeld van een hooghuis aan de Onderweg in Herwijnen: stenen trappen bij de voor- en zijdeur en hooggelegen woonvertrekken in het voorhuis.

Het grote gevaar voor overstromingen en de overlast van stagnerend oppervlaktewater heeft te maken met de ligging van het gebied. Lingewaal is het westelijkste en laagstgelegen punt van het Gelderse rivierengebied. Dit betekende dat niet alleen de 'eigen' dijkdoorbraken, maar ook calamiteiten elders tot overlast konden leiden. Als er ergens stroomopwaarts (in de Over-Betuwe, Neder-Betuwe, Land van Culemborg of de Tielerwaard) een dijk van de Lek, de Linge of de Waal doorbrak dan liep dit overstromingswater over de binnendijkse gronden met de helling van het terrein mee naar het westen.

²¹⁹ Dit hoofdstuk is voor een deel ontleend aan de dissertatie van Aart Bijl, 1997. Het Gelderse Water. Waterstaatkundige en sociaal-economische ontwikkelingen in de polders van de westelijke Tielerwaard (1809-1940).

In Vuren, Dalem en Spijk stond het water dan metershoog tegen de binnenkant van de dijk, terwijl het land in de buurt van de dijkdoorbraak al weer droog kon zijn.

Een andere oorzaak van de wateroverlast was de ligging op de grens van Gelderland en Holland. Holland wilde zijn gebied koste wat kost verdedigen tegen Gelders water. Ten noorden van de Linge lag de Diefdijk die moest voorkomen dat overstromingswater uit de Betuwe via het Land van Culemborg de Vijfherenlanden en de Alblasserwaard zou binnendringen. In noodgevallen werd de dijk door gewapende milities bewaakt zodat de Geldersen de dijk niet konden doorsteken om het water kwijt te raken. Aanvankelijk was de Noorderlingedijk tussen Asperen en Gorinchem ook onderdeel van deze 'hoofdwaterkering'. In 1660 werd een overeenkomst tussen Holland en de Tielerwaard gesloten dat bij hoog water op de Linge het water via de westelijke Tielerwaard werd afgevoerd. Als het water in de Linge een bepaald niveau had bereikt werden de overlaten in de zuidelijke Lingedijk in werking gesteld en stroomde het water het gebied van de huidige gemeente in. In ruil hiervoor financierde Holland de Ambtssluis in Dalem, waardoor het water kon worden afgevoerd naar de Merwede. Toen in 1809 echter de dijken bij Kedichem het begaven en delen van Holland toch onderliepen besloot men de Nieuwe Zuiderlingedijk aan te leggen. Hiermee werd de hoofdwaterkering een stukje zuidelijker gelegd. Dit betekende een verdere verslechtering van de waterstaatkundige situatie in ons gebied. Ook de inrichting van de Nieuwe Hollandse Waterlinie (vanaf 1815) pakte gunstig uit voor de Hollandse gebieden. Bij de Oude Hollandse Waterlinie waren de Vijfherenlanden en delen van de Alblasserwaard inundatiegebieden die in geval van oorlogsdreiging onder water gezet konden worden. Bij de Nieuwe Hollandse Waterlinie werden het Land van Culemborg en het westelijke deel van de Tielerwaard (ten zuiden van de Nieuwe Zuiderlingedijk) als inundatiegebied ingericht. De Alblasserwaard en de Vijfherenlanden, met de Hollandse steden Asperen en Heukelum, behoorden hier niet meer bij.

Een derde oorzaak van de slechte waterhuishouding waren de steeds hoger oplopende waterstanden op de Waal en de gebrekkige afvoer van de Linge. Bij hoog water op de Waal/Merwede konden de polders Herwijnen en Vuren hun overtollige neerslagwater niet kwijt. De uitwateringssluizen moesten gesloten worden en de bewoners moesten wachten totdat het water op de rivier was gezakt voordat de bemaling weer kon worden hervat. De Linge, die via de vestinggracht van Gorinchem uitwaterde op de Merwede, ondervond grote problemen om haar water te lozen doordat de schutsluis in Gorinchem bij hoog water gesloten werd. In dergelijke gevallen moest de bemaling van de polders van Asperen, Heukelum en Spijk worden gestaakt en stonden de laagste delen van het gebied soms lange tijd onder water. Door de aanleg van het Kanaal van Steenenhoek (vanaf de Linge naar de Merwede) verbeterde de situatie enigszins, maar ook hier werd de sluis bij hoog water op de Linge gesloten. Het Kanaal was in eerste instantie gegraven ten behoeve van de scheepvaart, niet voor de afwatering.

4.4.1 Dijken en kades

De ontginning van het gebied heeft grotendeels plaatsgehad vanaf de oeverwallen van de Linge en de Waal. Aanvankelijk, voor de bedijking, werden alleen de hogere gronden gebruikt. Op de hoge delen van de oeverwallen langs de rivieren lagen de akkers en werden de boerderijen gebouwd. Sloten en greppels voerden het overtollige neerslagwater af naar de rivier of naar de lager gelegen komgebieden.

Zijdwendes en achterkaden

Toen men ook de lager gelegen delen van het terrein intensiever ging benutten moesten de dorpsgebieden tegen overstromingswater worden beschermd. De eerste kaden lagen dwars op de

rivier, aan de oostkant van ieder dorpsgebied. Deze zogenaamde zijdwenden²²⁰ beletten de toestroming van water uit de aangrenzende, stroomopwaarts gelegen dorpen en maakten intensiever gebruik van de flanken van de oeverwallen mogelijk. Vaak werd het daarop liggende grasland in bouwland omgezet. De Zeek en de Laar vormden de grens tussen de polders van Hellouw en Gellicum enerzijds en de polders van Herwijnen en Asperen aan de westkant. De Zeiving scheidde de dorpspolders van Asperen/Herwijnen met die van Heukelum en Vuren. De meest westelijke zijdwende, de Dalemse Zeiving die overgaat in de Spijkse Zeiving, is de oostelijke begrenzing van de dorpsgebieden van Dalem en Spijk.

Figuur 100. De Dalemse Zeiving bij fort Vuren.

Een volgende stap vormde de aanleg van een achterkade aan de achterkant van het ontginningsblok, dwars op de zijdwende. Deze bood bescherming tegen het overstromingswater dat door de kommen zijn weg zocht. Hoewel verschillende wegen in Lingewaal 'Achterdijk' heten zijn dit geen van alle echte achterdijken. De enige overgebleven complete achterdijk is de Landscheiding tussen de ontginningsblokken Heukelum en Leuven.²²¹ De laatste fase van de bedijking was de aanleg van dijken langs de rivieren.

Doorgaande rivierdijken

De eerste dijkjes langs de rivieren dateren waarschijnlijk uit de elfde eeuw. Men begon verder stroomafwaarts met de eerste dijken langs de grote rivieren. Naarmate er meer dijken kwamen werd het rivierwater er sterker door opgestuwd. Hierdoor moest men ook verder stroomopwaarts tot het

²²⁰ We komen verschillende benamingen voor zijdwenden tegen: zeiving, zeevang, zijve, zijving en zeek.

²²¹ Een deel van de Bloklandweg en de Nieuwe Steeg maken deel uit van de Achterdijk tussen de Polder Asperen en de Polder Blokland. In het Lingebos is een klein deel van de Spijkse Achterdijk bewaard gebleven.

opwerpen van kaden langs de rivier overgaan. Elk dorp legde aanvankelijk zijn eigen rivierkade aan. Soms sloten die niet goed op elkaar aan waardoor er toch nog rivierwater de komgebieden kon binnendringen.²²² Mogelijk waren de latere Herwijnsense Boezem en het zuidelijke deel van de polder Het Broek dergelijke plekken.

De noodzaak van doorgaande rivierdijken had te maken met het intensievere bodemgebruik. De bevolking in ons gebied nam snel toe in de periode tussen 1000 en 1300, dus moest er meer voedsel geproduceerd worden. Ook de lager gelegen gronden werden door de boeren in gebruik genomen, met name de flanken van de oeverwallen die als akker zijn ingericht. Het risico van overstromingen werd groter en het verloren gaan van de oogst moest zoveel mogelijk worden vermeden.

In de 12e en 13e eeuw werden grootscheepse werken uitgevoerd om de dorpsdijkjes tot een doorlopende rivierdijk om te vormen. De afsluiting van de Kromme Rijn in 1122 maakte deel uit van de bedijking van de Lek. Op dezelfde wijze heeft de afdamming van de Linge bij Tiel in 1304 ongetwijfeld een rol gespeeld in het voltooiën of verbeteren van de dijkkring van de Tielerwaard. De dijkbrief van 1327 geeft aan dat er vanaf die tijd in ieder geval sprake was van een waterstaatkundige eenheid.²²³

Figuur 101. De Zuiderlingedijk tussen kasteel Heukelum en de stad Heukelum.

Polderkaden

De andere categorie van waterkeringen zijn de polderkaden. Ze zijn aangelegd om verschillende bemalingseenheden van elkaar te scheiden (zoals de Achterdijk in Vuren en de Spijkse Tiendweg ²²⁴) of

²²² Harten 1997: 15

²²³ Zie Moorman van Kappen e.a. 1977: 43 e.v.

²²⁴ De meeste Tiendwegen stammen uit de middeleeuwen. De Tiendweg in Spijk is echter pas aangelegd in 1770.

liggen op de grens van hogere en lagere gronden (zoals de Tiendwegen van Heukelum en Asperen). Door duikerssluisjes konden bemalingseenheden afgesloten worden en konden meer molens worden ingezet om andere delen het eerst droog te malen. Voor de meeste polders gold dat het water van 'hoog' over 'laag' mocht worden uitgemaal: de hogere gronden waren economisch belangrijker (akkerbouw en fruitteelt) en werden het eerst bemalen.²²⁵ In ruil hiervoor betaalden de eigenaren van de lager gelegen gronden minder waterschapslasten.

Kwelkaden en kwelsloten

Niet alleen rondom wielen, maar ook op andere plaatsen treffen we voorzieningen aan om kwelwater te keren en af te voeren. Bij Spijk en Vogelswerf ligt de kweldijk vlak achter de boerderijstrook. In Herwijnen lag een kwelkade met kwelsloot van de Achterweg tot vlak bij de dijk, langs de Peperweg en de Rij- en Uitweg.

Bijzondere kaden zijn de Kweldam van Leuven en de Kweldijk in de polder Dalem. Van deze laatste ligt een klein stukje in de huidige gemeente. Deze kaden zijn aangelegd in de 15e eeuw, toen de Herwijdense Wetering tot stand was gekomen. Uit deze wetering sijpelde veel water weg. Dat was prettig voor de ingelanden van Herwijnen (die hoefden hierdoor minder water uit te slaan op de Waal), maar veroorzaakte overlast bij de aanliggende gronden. De kaden van Leuven en Dalem zijn aangelegd om dit kwelwater te keren.²²⁶

Zomerkaden

Met het oog op het winterwater legde men de dijken op enige afstand van het zomerbed van de rivier. Hiertussen liggen de uiterwaarden. De uiterwaarden waren belangrijke gronden voor de boeren. Het gras was er van veel betere kwaliteit dan de wei- en hooilanden in de kommen, dankzij het water van de rivier dat bij overstroming vruchtbare slib achterliet. De grotere uiterwaarden werden van een zomerkade voorzien. Enerzijds om de graslanden te beschermen tegen hoog water in de zomer, anderzijds om in het voorjaar het water langer vast te houden zodat er nog meer slib kon neerslaan. Later, in de negentiende eeuw, dienden de zomerkaden ook als bescherming van de steenfabrieken.

4.4.2 Het buitenwater

Het rivierwater, dat door de rivierdijken niet meer via de kommen kon afvloeien, werd 's winters sterk opgestuwd. Bovendien moesten de rivieren het meegevoerde sediment in de eigen bedding afzetten, zodat de bedding en de uiterwaarden geleidelijk opgehoogd werden. Tal van eilandjes ontstonden en bemoeilijkten de scheepvaart en de doorstroming. In strenge winters waren dit de plekken waar zich ijssdammen vormden. Veelvuldige dijkbreuken waren het gevolg²²⁷26, terwijl de overstromingen veel meer schade veroorzaakten dan vroeger. Hiertegen verweerde men zich door de dijken te versterken en op te hogen. Het resultaat was echter dat een volgende overstroming een grotere catastrofe betekende omdat het water binnendijks nog hoger kwam te staan. Soms kon men zien aankomen dat een dijkgedeelte gevaar liep. In zo'n geval legde men landinwaarts een zogeheten inlaagdijk aan. Ten zuiden van Vuren ligt zo'n inlaagdijk (de Nieuwe Dijk), die in 1771 de functie van de oude Waaldijk overnam.

²²⁵ Bijl 1997: 98-99

²²⁶ Er waren voortdurend ruzies tussen Herwijnen en de aanliggende polders. Op een gegeven moment is afgesproken dat de achtermolens aan de Herwijdense boezem alleen maar mochten draaien als de voormolens ook uitsloegen.

²²⁷ Tot 1850 gemiddeld eens in de 25 jaar.

Figuur 102. De Nieuwe Dijk in Vuren, een inlaagdijk die in 1771 bandijk werd.

Overlaten of hulpgaten

Om Holland tegen het Gelderse overstromingswater te beschermen is in 1285 de Diefdijk aangelegd tussen de Linge en de Lek. Samen met de Noorderlingedijk van Leerdam naar Gorinchem was dit lange tijd de hoofdwaterkering van Holland. De toestand van de Lingedijken was echter een voortdurende bron van zorg. Bij een doorbraak stroomopwaarts in de Betuwe werd het water bij Buren naar de Korne en de Linge geleid. De Aalsdijk en de Burense dijk vormden een soort trechter om overstromingswater naar de Korne en de Linge te geleiden. Dit leidde uiteraard tot hoog water op de Linge. Om de Vijfherenlanden en de Alblasserwaard te beschermen sloten deze gebieden in 1660 een overeenkomst met de Tielerwaard om het water van de Linge via de polders in de westelijke Tielerwaard te laten afstromen naar de Merwede. Hierbij werd bepaald dat de Zuiderlingedijk lager moest zijn dan de noordelijke dijk en dat er overlaten of hulpgaten moesten worden aangelegd. Dit waren dijkgedeelten die konden worden weggegraven en waar meestal geen weg op lag. Er lagen overlaten bij Geldermalsen, tussen Rumpt en Gellicum (beide buiten de huidige gemeente Lingewaal) en tegenover Acquoy, tussen de Zeek en de Nieuwe Steeg.²²⁸ Na de aanleg van de Nieuwe Zuiderlingedijk zijn ook bij Asperen en Heukelum overlaten of hulpgaten aangelegd (zie hieronder bij de Lingewerken).

²²⁸ Harten 1997: 184: *De overlaten bestonden uit een verlaging in de dijk met de vloer (het overlooppniveau) op twee voet beneden de kruin van de Noorderlingedijk tussen Asperen en Leerdam. Van de oorspronkelijke dijk bleef slechts een smalle kade ('duickeldam') over, die gemakkelijk weggegraven kon worden. Dit mocht echter pas gebeuren als de Linge een bepaalde stand had bereikt die door peilstenen werd aangegeven die in de sluis van Acquoy, de Waterpoort van Asperen en de Veerpoort van Leerdam waren gemetseld. Alleen de laatste is bewaard gebleven en bevindt zich thans in de stadsmuur van Leerdam.*

Figuur 103. Het hulpgat (overlaat) in de Zuiderlingedijk bij het Fort aan de Nieuwe Steeg.

Het kwam dus geregeld voor dat de laaggelegen gronden in het westelijke deel van de Tielerwaard onder water stonden. Dit moest bij Dalem op de Merwede worden geloosd. In 1660 was hiervoor een grote sluis, de Ambtssluis, gebouwd. De capaciteit hiervan was echter onvoldoende, en om het water snel kwijt te raken waren in de Waaldijk/Merwededijk drie en in de Lingsedijk ten oosten van Gorinchem twee overlaten aangelegd. Hierdoor kon het water naar de Merwede afstromen, als de waterstanden op deze rivier het tenminste toelieten. Meestal bleef het water weken tot maanden in de polders staan. In sommige jaren vielen de laagste delen van het land in het geheel niet droog.

Figuur 104. Dijkdoorbraken bij Dalem in 1729 ter plaatse van de overlaten op de kaart van de Tielerwaard uit 1787. Bij de pijl staat de Ambtssluis.

De Lingewerken

Na de dijkdoorbraken van 1809, waarbij ondanks de overlaten in de zuidelijke Lingedijk ook de Vijfherenlanden en delen van de Alblasserwaard overstromden, besloot men de hoofdwaterkering van Holland naar het zuiden te verleggen. Een belangrijk onderdeel van deze zogeheten Lingewerken was de bouw van een keersluis in de Linge bij Asperen en de aanleg van de Nieuwe Zuiderlingedijk. Vanaf de Diefdijk liep de nieuwe waterkering over de (verhoogde) Meerdijk naar de Lingesluis in Asperen, vandaar over de Nieuwe Zuiderlingedijk en bij Vogelswerf over de (oude) Zuiderlingedijk. Men hoopte

hiermee ook de Hollandse steden Heukelum en Asperen en de omringende hogere landbouwgronden te vrijwaren van wateroverlast. Het pakte echter anders uit. Al in 1820 brak de Nieuwe Zuiderlingedijk door en kwamen Asperen en Heukelum onder water te staan. Bij onderzoek bleek dat de ondergrond van de dijk weinig stabiel was door de aanwezige veenlagen en dat de dijk zelf uit ondeugdelijk materiaal was opgebouwd. Daarom werd besloten om bij Asperen en Heukelum overlaten aan te leggen. Hierdoor kon het land ten noorden van de Nieuwe Zuiderlingedijk onder water gezet worden om tegendruk te geven als het gebied ten zuiden van de dijk was ondergelopen. De Asperense overlaat lag bij het Galgenwiel, de Heukelumse in het zuidelijke deel van de Appeldijk, dicht bij de Nieuwe Zuiderlingedijk.

Rivierbeheer na 1850

Eeuwenlang zorgde de gebrekkige afvoer van de grote rivieren voor wateroverlast in het westelijke deel van de delta. In 1809 zetten overstromingen vrijwel het gehele rivierengebied onder water. Grote overstromingen waren er ook in 1820, 1855 en 1861. Rijkswaterstaat, in de Franse tijd opgericht, begreep dat er wat aan gedaan moest worden. Wat de grote rivieren betreft waren er drie majeure problemen: de verdeling van het water tussen Rijn, Waal en IJssel, de toestand van het winterbed en de verschillende punten waar rivieren samenvloeiden.

Ten behoeve van de verdeling van het water over de verschillende rivieren zijn in de achttiende eeuw bij Pannerden werken uitgevoerd, zoals het Pannerdens Kanaal en het Bijlands Kanaal, waardoor onder normale omstandigheden de Waal 6/9, de Lek 2/9 en de IJssel 1/9 van het water krijgt. Deze verdeling is nog steeds van kracht.

De beide andere problemen vergden een grondige aanpak, waar lange tijd op gestudeerd is. De toestand van de rivieren en de wijze waarop deze werden beheerd droeg bij aan de wateroverlast. Op veel plaatsen in de rivieren belemmerden zandbanken, kribben en bossen in de uiterwaarden een vlotte waterafvoer. In de winter en het vroege voorjaar konden zich ijsbarrières vormen die voor opstuwung van het rivierwater en uiteindelijk tot dijkdoorbraken konden leiden.

Daarnaast was ook de loop van de rivieren niet optimaal: op een aantal plaatsen stonden de rivieren met elkaar in verbinding, waardoor hoge waterstanden konden ontstaan waartegen de dijken niet bestand waren. Zo kon bij Heerewaarden het water van de Waal bij hoge waterstanden via een drietal overlaten in de Maas stromen. Bij Woudrichem veroorzaakte de samenvloeiing van de Maas en de Waal veel problemen. Diverse plannen werden gemaakt voor nieuwe riviermonden, afdammen van rivieren en het aanleggen van overlaatsystemen.

Men zocht de oplossing in eerste instantie in de zijwaartse afleiding van hoog rivierwater met behulp van overlaten, zoals hierboven beschreven is. Bevredigend waren deze maatregelen echter niet. In opdracht van minister-president Thorbecke zetten de waterstaatkundige ingenieurs Ferrand en Van der Kun omstreeks 1850 de noodzakelijke verbeteringen van het riviersysteem op papier. Deze behelsden onder meer normalisering van de rivieren, systematische verbetering van de rivierdijken, aanleg van de Nieuwe Merwede en scheiding van de Maas en de Waal.

In 1864 werd begonnen met werkzaamheden aan de Merwede. Door een aantal geulen in de Biesbosch te verbreden en aaneen te sluiten werd een nieuwe rivierarm gevormd die de naam Nieuwe Merwede kreeg. De loop van de oude Merwede werd verbeterd ten behoeve van de scheepvaart.

Hiermee waren de problemen van de samenvloeiing van Maas en Waal bij Woudrichem echter nog niet opgelost. De Maas kreeg een nieuwe, eigen monding door een 24 km lang kanaal te graven tussen Ammerzoden en Geertruidenberg – de Bergse Maas. Via de genormaliseerde en verbrede Amer kon het water van de Maas naar het Hollands Diep stromen. De oude loop van de Maas werd ten westen van Ammerzoden afgedamd; tegelijkertijd werden de overlaten bij Heerewaarden gedicht door de aanleg van de Heerewaardense Afsluitdijk. De werkzaamheden aan de Bergse Maas duurden van 1887 tot 1904.

Het dichten van de overlaten bij Heerewaarden (ca 1900) had tot gevolg dat er vaker hoge waterstanden van de Waal voorkwamen. Veel boerderijen in Herwijnen en Vuren zijn toen nieuw gebouwd of aangepast aan de nieuwe omstandigheden.

Figuur 105. Waaldijk 50 in Herwijnen is een buitendijks gelegen 17e-eeuwse boerderij waar omstreeks 1900 een extra, hoger voorhuis tegenaan is gebouwd, waarschijnlijk als aanpassing aan de hogere waterstanden op de Waal.

Dijkdoorbraken

Op de plaatsen waar de dijken doorbraken, vormden zich kolkaten (wielen) van soms meer dan 10 meter diep.²²⁹ Daarbij werd zand uit de ondergrond uitgespoeld en in een waaier achter het wiel afgezet.

De zogeheten overslaggronden, die op deze manier ontstonden, vormden overigens door hun hoge ligging en goede bodemkwaliteit aantrekkelijke plaatsen voor akkers of boomgaarden.

Afhankelijk van de omstandigheden werd een wiel binnen- of buitengedijkt. Vooral bij binnengedijkte wielen bleef er vaak via de zandige ondergrond water onder de dijk door binnensijpelen. Dit ging men tegen door om het wiel een kwelkade aan te leggen. Hierdoor kon het waterpeil in het wiel worden

²²⁹ Voor een beschrijving van de wielen in de gemeente wordt verwezen naar Aad Nekeman, 2000. Wielen, resten van drama's, paradijsjes van nu.

verhoogd, zodat er tegendruk tegen het buitenwater ontstond. Ook op plaatsen waar de dijk een stroomrug kruiste legde men vaak zo'n kwelkade aan. Kwel heeft als bijkomend nadeel dat de kans op een dijkbreuk er groter door wordt.²³⁰

Figuur 106. Het Munnikenwiel, een buitengedijkt wiel ten zuidoosten van Asperen.

4.4.3 Omgang met het binnenwater

Omstreeks 1300 was nagenoeg het hele riviereengebied in cultuur gebracht. De problemen met de waterbeheersing zijn in de loop van de tijden sterk toegenomen. Dit had vier oorzaken. In de eerste plaats kwam het rivierbed, vooral dat van de Waal, door opslibbing hoger te liggen. In de tweede plaats had de stijging van de zeespiegel ook hogere waterstanden op de rivieren tot gevolg. In de derde plaats waren – als gevolg van de toegenomen bevolking – de minder geschikte gronden ook in productie genomen. Deze laaggelegen gronden waren kwetsbaarder voor overstromingen en perioden met veel neerslag dan de hoger gelegen gebieden. En ten vierde had de ontginning van de komgronden bodemdaling tot gevolg. Door de ontwatering klonk de zware klei in, en daar waar veenlagen in de bodem zaten trad zowel klink als oxidatie op. Oxidatie is de langzame omzetting van plantendelen, waaruit veen bestaat, in water en CO₂. Het gevolg hiervan was dat het maaiveld van de komgronden extra ongunstig ten opzichte van de rivieren kwam te liggen. De oeverwallen en de stroomruggen van fossiele rivieren hadden geen last van deze maaiveld daling.

Om zich tegen het water te beschermen legden de laatmiddeleeuwse bewoners kaden en dijken aan in het gebied (zie hierboven, § 4.4.1). De aanleg van doorgaande dijken langs de Waal en de Linge had

²³⁰ Dit verschijnsel wordt wel 'piping' genoemd. Als de kwelstroom bij hoog water te sterk wordt kunnen bodemdeeltjes uit de dijk worden meegevoerd, wat uiteindelijk tot een dijkdoorbraak kan leiden.

echter gevolgen voor de komgronden, die steeds moeilijker hun overtollige neerslagwater kwijt konden. Er moesten weteringen en uitwateringssluizen worden aangelegd om het gebied droog te houden. De introductie van de poldermolens in de 17e eeuw was een belangrijke verbetering in de waterhuishouding.

Figuur 107. Uitloop van de vroegere Broekse Sluis (en nu van het gemaal Broekse Sluis) in de Linge. De Polder Broek had vroeger twee molens om het overtollige neerslagwater uit te malen. Via de Broekse Sluis werd het water in de Linge geloosd.

Afwatering op de Linge

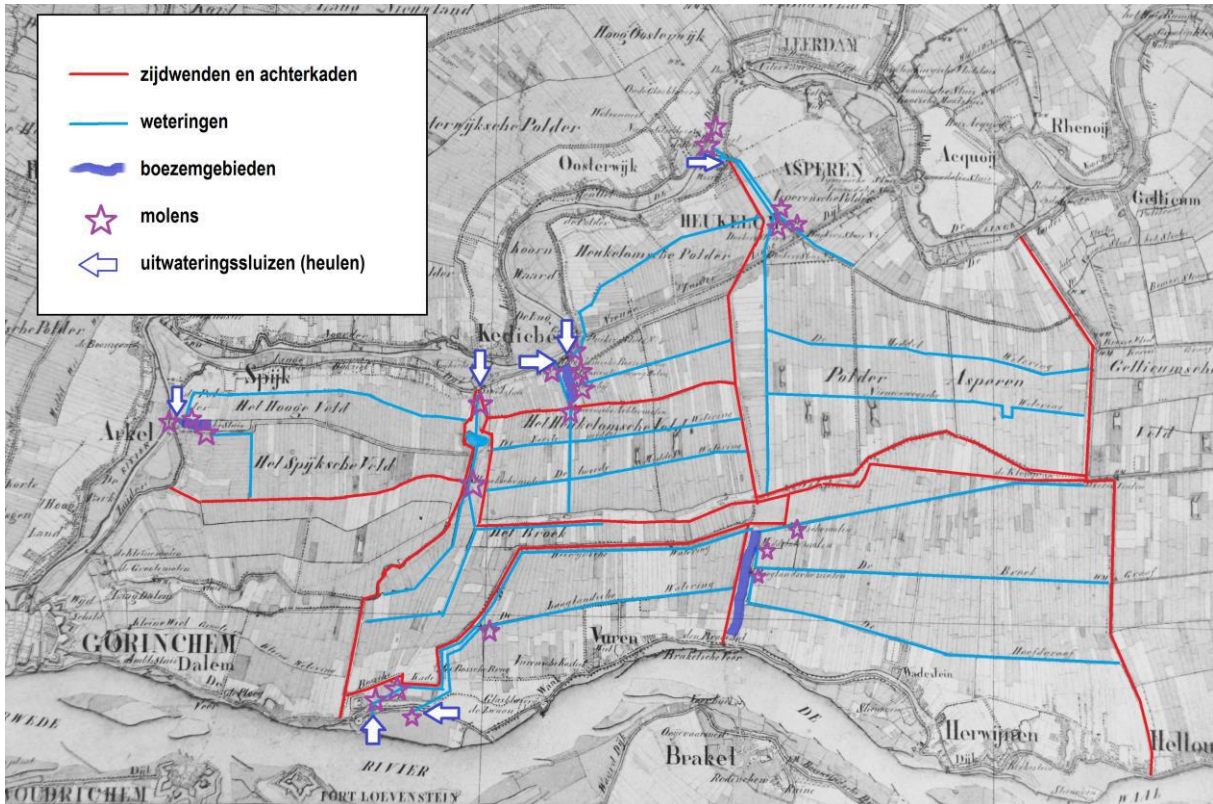
Met uitzondering van Herwijnen waterden alle polders af op de Linge.²³¹ Dit ging echter steeds problematischer door de vaak hoge waterstanden op de rivier. De Linge moest haar water op de Merwede lozen via de stadgrachten van Gorinchem, maar zodra de rivier teveel water aanvoerde sloot Gorinchem de Korenbrugsluis en was de afwatering helemaal geblokkeerd. Om de situatie te verbeteren waren er in het begin van de 19e eeuw plannen gemaakt om de Linge rond de stad te leiden en ter hoogte van Steenenhoek bij Hardinxveld in de Merwede te laten uitmonden: het Kanaal van Steenenhoek. Dit kanaal kwam in 1818 gereed en het leek erop dat de afstroming van de Linge inderdaad verbeterde. Er werd een extra uitwateringssluis in de Lingedijk gebouwd, de Sprokkelenburgse of Tielerswaardse Hulpsluis, en er waren zelfs plannen om de hele afwatering van de Tielerswaard te vervangen door een centraal uitwateringskanaal naar deze hulpsluis. Dit kanaal is er niet gekomen; ook de sluis heeft maar kort gefunctioneerd.

Ook waren de problemen van de afstroming van de Linge nog niet voorbij. Bij de aanleg van het Kanaal van Steenenhoek speelden scheepvaartbelangen een grotere rol dan het oplossen van de afwateringsproblemen. De dijken van het kanaal waren niet afgestemd op hoge waterstanden en zodra de Linge boven Gorinchem een bepaald peil had bereikt werd de Steenenhoekse Kanaalsluis gesloten. In 1866

²³¹ In 1826 heeft ook Vuren zijn afwatering verlegd naar de Linge via het Vurens Kanaal.

kwam een stoomgemaal gereed om het water uit het Kanaal van Steenenhoek op de Merwede uit te slaan. Hierdoor verbeterde de afwatering van de Linge aanmerkelijk.

4.4.4 De afwatering van de polders

Figuur 108. De waterhuishoudkundige situatie omstreeks 1850, ingetekend op de Topographische en Militaire Kaart van Nederland.

Herwijnen

De afwatering van de Polder Herwijnen vond plaats door drie vrijwel oost-west lopende weteringen: de Mert ²³², de Broekgraaf en de Hoofdgraaf. Het dorp zelf waterde af via een brede kwelsloot met kwelkade aan de voet van de Waaldijk.

²³² Niet te verwarren met de huidige weg Mert, die in het kader van de ruilverkaveling is aangelegd. De wetering de Mert lag ten noorden hiervan.

Figuur 109. De kwelsloot en kwelkade in Herwijnen. Detail van de rivierkaart uit ca 1840 (bron: pdokviewer.pdok.nl).

De kwelkade heeft in de loop van de 18e eeuw haar waterkerende betekenis verloren. Op de rivierkaart van ca 1840 is te zien dat bij het kasteelterrein van de Blauwe Toren of Drakenburg een deel van de kade ontbreekt (bij de bruine pijl). De kwelsloot behield zijn functie als opvang en afvoer van opkwellend grondwater. Bij Braadaal kwam de sloot uit in de Herwijdense Boezem.

In het westen van de polder werd het overtollige water uitgeslagen op de Herwijdense Boezem. In 1850 stonden er drie poldermolens: de Hoogelandse Molen, de Middelste Molen en de Mertse Molen. Vroeger werd het water op de Waal geloosd bij de herberg Den Braai Aal (Braadaal). Later, in de 15e eeuw is de Herwijdense Wetering aangelegd en werd het water aan de westkant van Vuren geloosd. Aan het eind van de wetering stonden twee voormolens die het water opmaalden waarna het via een uitwateringssluis naar de Waal stroomde. Het hoge water op de Herwijdense Wetering zorgde voor overlast door kwel.²³³ Om deze problemen tegen te gaan is de Leuvense Kweldijk aangelegd.

De uitwatering op de Waal was gebrekkig, zeker na de aanleg van fort Vuren, dat de wind uit de zeilen van de voormolens haalde. De uitwatering verleggen naar de Linge, wat door de aanleg van het Kanaal van Steenenhoek in 1818 aantrekkelijk zou zijn, werd tegengegaan door de Polder Heukelum, waar de waterloop doorheen moest om bij Asperen op de Linge te kunnen lozen.

De oplossing werd gevonden in de bouw van een stoomgemaal bij de uitmonding van de Herwijdense Wetering bij Vuren. Op 1 april 1857 was het gemaal klaar: het eerste stoomgemaal in de Tielerwaard. In 1929 werd een nieuw ruwoliegemaal gesticht aan de Braadaal, dus op het oude uitwateringspunt.

Vuren

De Vurense Polder waterde tot 1826 af op de Waal. Het water verzamelde zich in de Laaglandse Wetering, werd door de Vurense Veldmolen uitgeslagen op een waterloop parallel aan de Herwijdense Wetering. Door een heul (uitwateringssluis) kwam het water buitendijks. Daar stond een buitenmolen die het water – als de waterstand op de Waal dat nodig maakte - uiteindelijk op de Waal uitsloeg.

²³³ Veel problemen kwamen voor als de achtermolens het water in de boezem en de Herwijdense Wetering opmaalden en de voormolens (en later het gemaal) niet draaiden. Door het hoge water in de wetering ontstond er wateroverlast als gevolg van kwel. Het heeft tot in de twintigste eeuw geduurd voordat de problemen opgelost waren.

Figuur 110. De buitenmolen van de Polder Vuren en de beide voormolens van Herwijnen op een kaart uit 1721.

Spijk

Het dorpsgebied van Spijk bestond uit twee polders: het Hooge Veld tussen de Lingedijk en de Tiendweg, en het Spijkse Veld tussen de Tiendweg en de Achterdijk (ter plaatse van de huidige A 15). Het Spijkse Veld had geen centrale wetering, het water liep via diverse waterlopen naar het westen, ging met een duiker onder de Spijkse Steeg door en werd daar door één van de Spijkse molens in een kleine boezem gemalen. In het Hooge Veld lag de Kleine Wetering die het water eveneens naar deze boezem voerde. Via de Spijkse Sluis in de Lingedijk stroomde het water de Linge in. Een voormolen in de uiterwaard sloeg het water op de Linge uit bij hoge waterstanden.

De uiterwaard in de grote meander van de Linge, waar tussen 1850 en 1900 een steenfabriek was opgericht, had in 1900 een eigen molen om het poldertje binnen de zomerdijk droog te houden.

Figuur 111. De kaart van Spijk uit 1709 van Anthony van Weel, in 1775 bijgewerkt door zijn zoon Johannes. De afwatering van de Polder Spijk vond plaats door twee achtermolens en één voormolen in de uiterwaard van de Linge. Het noorden is onder (bron: De Jong 2001).

Polder Asperen

Het Lage Veld van Asperen (deel van de Polder Asperen) wordt doorsneden door de Middewetering en de Nieuwegse Wetering, die beide oost-west lopen. De Oudewegswetering langs de Detsteeg (vroeger Oude Weg geheten) en De Vliet of Asperense Wetering voerden het water in noordelijke richting af. Het water van de Oudewegswetering liep door een duikersluis onder de Tiendweg door en kwam daar uit in de wetering langs de Tiendweg die voor de afwatering van het Hooge Veld zorgde.

Deze waterloop had een duikersluis in de Nieuwe Zuiderlingedijk (Duikersluis nr. 1) en de Grote Watermolen sloeg het water uit op de voorboezem. Het water van de Vliet of Asperensche Wetering liep eveneens door een duikersluis (Duikersluis nr. 3)²³⁴ onder de Nieuwe Zuiderlingedijk door en werd door de Dikke Molen uitgeslagen op de voorboezem. Een derde molen (de Kleine Molen) aan de boezem ontwaterde het gebied ten westen van de stad Asperen.

Het water van de boezem kwam, via een heul of uitwateringssluis in de (oude) Zuiderlingedijk, uit in de Hoenderwaard en liep bij laag water op de Linge rechtstreeks de rivier in. Als het water op de Linge te hoog stond werd gebruik gemaakt van een buitenmolen (rond 1880 zelfs twee buitenmolens) om het water op de Linge uit te slaan. Als het water op de Linge nog hoger kwam en de kades van de voorboezem overstromden moest de heul in de Lingedijk dichtgezet worden.

Figuur 112. De uitwatering van de polder Asperen vond plaats door drie achtermolens en twee buitenmolens in de uiterwaard van de Linge.

Heukelum /Leuven

Het Heukelumse Veld of Leuvense Veld ligt tussen de Leuvense Kweldijk en de Landscheiding. Twee oost-west weteringen doorsnijden de polder: de Eerste en Tweede Middelwetering. Het water wordt afgevoerd door de haaks hierop staande Leuvense Achtervliet. Door een duiker in de Landscheiding stroomde het water naar de Leuvense Achtermolen, die het water uitsloeg op de Leuvense Voorvliet.²³⁵ Via de Leuvense voormolen belandde het water via een heul in de Linge.

Naast deze uitwatering lag de Heukelumse Boezem. In deze boezem kwam het water terecht van het land tussen de Tiendweg en de Landscheiding, waar de Dovewetering het water naar de poldermolen Stabij voerde. Tenslotte waterde ook het gebied van de Binnentiendweg (ten noorden van de Tiendweg) op de boezem af. Via de Kleine Wetering werd het water door de Nieuwe Zuiderlingedijk gevoerd (Duikersluis nr 4) en door twee molens op de boezem gemalen. Door de Heukelumse Boezemsluis kwam het water in de Linge.²³⁶

Ook de polder Het Broek behoorde tot Heukelum en waterde in noordelijke richting af. Via een oost-west lopende wetering werd het overtollige water van het smalle deel van de polder, tussen de Herwijjnense Wetering en de Leuvense Kweldijk, naar het westen afgevoerd tot bij de Spijkse Zijving. Het zuidelijke deel van de polder waterde af door een wetering die evenwijdig aan de Dalemse Zeiving

²³⁴ De tussenliggende Duikersluis nr 2 in de Nieuwe Zuiderlingedijk voerde het water af van het kleine poldertje Vijfhoeven.

²³⁵ Tegenwoordig is de Leuvense Achterwetering doorgetrokken naar het gemaal Lingewaal, dat staat op de plaats van de vroegere Broeksche Sluis.

²³⁶ In de 19e eeuw zijn de twee vlak naast elkaar gelegen uitwateringssluizen door één sluis vervangen.

naar het noordoosten stroomde. Bij de Broekse molen kwamen de beide weteringen bij elkaar. Het water werd hier opgemalen in het boezemgebied waar thans nog het Broekse Wiel ligt, tussen de Zijving en de Molenaarskade. In Vogelswerf stond de voormolen. Door de Broekse Sluis (bij het huidige gemaal) kwam het water ter hoogte van de Spijkse Waard in de Linge.

Figuur 113. Afwatering van de Heukelumse Polders. Links de achter- en voormolen van de Polder Het Broek, rechts de twee molens van het Leuvense veld en de drie molens aan de Heukelumse boezem. Landkaart van de Tielerwaard, 1787 (bron: Gelders Archief).

Het systeem van de buitenmolens

Verschillende polders maakten gebruik van voormolens in de uiterwaarden van Waal of Linge, de zogeheten buitenmolens.

Het systeem werkte als volgt. Het overtollige polderwater werd door één of meer achtermolens in een boezem of tussenwetering gemalen. Via een heul (uitwateringsslu) in de rivierdijk kwam het water in de uiterwaard in een met kaden omgeven buitenboezem. Bij laag water op de Waal of de Linge kon het water rechtstreeks de rivier in stromen. Als de waterstand op de rivier wat hoger was kon het polderwater via de buitenmolen uitgeslagen worden. Kwam het water van de rivier zo hoog dat de kaden van de buitenboezem onderliepen, dan moest de heul worden gesloten en moest men wachten tot het waterpeil van de rivier weer daalde.

4.4.5 Aanpassingen aan de wateroverlast

Het toenemende overstromingsgevaar door de dijkbouw en de problemen met het binnenwater leidden ertoe dat men kunstmatige heuvels (hier woerden genoemd, soms ook werven, pollen of huchten) ging opwerpen. Deze woerden dateren dus van na de dijkaanleg, in tegenstelling tot de terpen en wierden in het noorden van het land. De woerden op de oeverwallen werden geleidelijk opgehoogd en groeiden soms bijna of geheel aan elkaar. In Herwijnen is dat bijvoorbeeld bij de Molenstraat en het oostelijke deel van de Achterweg het geval. Bij Spijk en Vogelswerf zijn woerden opgeworpen na de aanleg van de Nieuwe Zuiderlingedijk. In de komgebieden van Lingewaal zijn alleen bij Leuven woerden opgeworpen. Ook kasteel Leyenburg stond op een heuvel.

In het rivierengebied staan middeleeuwse kerken ook vaak op een verhoging. Deze dienden kennelijk als vluchtheuvel voor mens en dier bij overstromingen. Dit is bij de kerken van Spijk, Heukelum en Asperen het geval. De kerken van Herwijnen en Vuren²³⁷ zijn in het begin van de 19e eeuw nieuw gebouwd aan de dijk. De oude kerken hadden ten gevolge van overstromingen van 1799, 1809 en 1820 grote schade opgelopen. Vermeldenswaard als voorziening bij overstromingen zijn tenslotte de schuurberg, de vloedschuur en het hoge huis of hooghuis. De schuurberg is een hooiberg waarvan het onderste deel opgemetseld is. Deze ruimte werd benut als kippenhok, varkensschuur of berging. Hierboven werd het hooi opgeslagen, dat op die manier droog bleef bij wateroverlast. Een vloedschuur is een stal die hoger staat dan het woonhuis of een verhoogde vloer heeft. De merkwaardige zijvleugel van Waaldijk 18 in Herwijnen (De Vleugelslag) is gebouwd als vloedschuur. In een hooghuis zijn de voordeur en de woonvertrekken hoog gelegen, vaak boven één of meer kelders. Met een stenen trap bereikt men de voordeur.

Figuur 114. Schuurberg bij Waaldijk 215 in Herwijnen.

²³⁷ Net als de kerk van Dalem en mogelijk ook die van Hellouw.

Figuur 115. De woerd of hucht van Achterweg 4 in Herwijnen. Vroeger stond hier de Drakenburgse toren.

4.4.6 Gemalen

De polders van Lingewaal gingen geleidelijk over tot stoombemaling. Herwijnen had de spits afgebeten in 1857, daartoe gedwongen door het feit dat de aanleg van Fort Vuren de wind uit de zeilen van de Herwijdense voormolens had gehaald. Spijk ging als laatste over op stoombemaling in 1913. De gemalen van Asperen en Spijk zijn bewaard gebleven, het oude gemaal van Herwijnen bij Fort Vuren is een ruïne. Omstreeks 1960 is de waterhuishouding in de gemeente grondig herzien in het kader van de ruilverkaveling Tielerswaard-West. Al het overtollige water wordt nu afgevoerd naar gemaal Broekse Sluis bij Vogelswerf en daar uitgeslagen op de Linge.

Figuur 116. Restanten van het Herwijdense stoombemaal bij Fort Vuren.

4.4.7 Samenvatting

In grote lijnen kunnen we de volgende fasen in de waterbeheersing onderscheiden:

- De periode van vrije afstroming (vroeg-middeleeuwen).
- Aanleg van zijkaden (zijdwenden of zuwen) en achterkaden rondom individuele dorpsgebieden (11e – 13e eeuw).
- Aanleg van doorgaande dijken langs de rivieren (13e eeuw). Bouw van uitwateringssluizen.
- Vergroting van de bergingscapaciteit van de watergangen in de polders: verbreding van bestaande en de aanleg van nieuwe weteringen.
- Toepassing van molenbemaling (vanaf de 17e eeuw). Hiervoor werd de waterstaatkundige structuur plaatselijk aangepast: molenweteringen werden gegraven, er werden molens gebouwd en boezemgebieden ingericht.
- Toepassing van gemalen (vanaf de tweede helft van de 19e eeuw).
- Herziening van de afwatering in de ruilverkaveling (tweede helft 20e eeuw).

4.5 Vestingwerken en de Nieuwe Hollandse Waterlinie

4.5.1 Asperen en Heukelum

Figuur 117. De deels gereconstrueerde Waterpoort van Asperen.

De steden Asperen en Heukelum hadden in de middeleeuwen aanvankelijk een omwalling. De omwalling werd in de veertiende en vijftiende eeuw vervangen door een stadsmuur, die later aan de binnenzijde werd voorzien van een wal. De muren werden op regelmatige afstand voorzien van halfronde muurtorens, die in Asperen nog gedeeltelijk bewaard bleven aan de oost- en zuidkant. Buiten de muren lag een brede gracht. Bij de doorgang van de belangrijkste wegen werden poorten gebouwd die aanvankelijk een eenvoudige rechthoekige vorm hadden (de Oostpoort van Heukelum en Heukelumsepoort in Asperen). Op de kaart van Blaeu (ca 1650) is te zien dat alle vier de 'steigers' van Heukelum een doorgang in de stadsmuur hadden.

De poorten werden voorzien van voorpoorten (Gorkumsepoort in Heukelum, Gellicumsepoort in Asperen). Bij de intrede van het zware kaliber geschut werden muren en torens verlaagd en zijn de muren aan de binnenzijde voorzien van een wal. Deze muur en wal hadden ook een waterkerende functie. De poorten zijn afgebroken ²³⁸ en de stadsmuren zijn in de 19e eeuw met grond bedekt. In de tweede helft van de 20e eeuw zijn de muren en torens van Asperen blootgelegd en gedeeltelijk opgemetseld. Naast de beide landpoorten had Asperen ook twee waterpoorten aan het begin en het eind van de Min. De waterpoort aan de zuidwestkant is in 1978-82 gedeeltelijk gereconstrueerd. Van de Begijnepoort, de waterpoort bij kasteel Waddestein, zijn geen zichtbare delen overgebleven. Van de stadsmuur in Asperen zijn de westkant (aan de Linge) en de zuidkant bewaard gebleven en deels gerestaureerd. Aan de oostkant is de muur waarschijnlijk nog wel aanwezig onder een aan de buitenkant van de muur opgeworpen wal. Dit is ook het geval aan de zuidzijde van Heukelum. In de tweede helft van de 19e eeuw zijn de grachten van beide steden grotendeels gedempt. De stadsgracht van Heukelum is in de jaren 1969-70 gedeeltelijk opnieuw uitgegraven.

4.5.2 De Nieuwe Hollandse Waterlinie

De Nieuwe Hollandse Waterlinie vormde een megaverdedigingswal voor West-Nederland en lag in een grote boog om de huidige Randstad heen. In de Oude Hollandse Waterlinie uit de 17e eeuw waren enorme oppervlakten aangewezen als inundatiegebieden. In onze omgeving waren dat de westelijke Tielerwaard ²³⁹38, de Vijfherenlanden en grote delen van de Alblasserwaard. De bestaande vestingsteden waren de belangrijkste militaire steunpunten. Hier en daar waren aarden versterkingen aangebracht op belangrijke toegangswegen. Zo lagen er bij Asperen aan weerskanten van de Linge de in 1794 aangelegde aardwerken Castor en Pollux. In die tijd waren er al ideeën om de inundatiegebieden te verkleinen en de verdedigingszone naar het oosten te verleggen. Toen men in 1815 begon met de aanleg van de Nieuwe Hollandse Waterlinie gebeurde dit ook. De hoofdweerstandslijn (de belangrijkste verdedigingslijn) kwam dwars door Lingewaal te liggen ²⁴⁰, waarbij men gebruik maakte van de in 1809 aangelegde Nieuwe Zuiderlingedijk. Bij de Lingesluis in Asperen zijn inundatiesluizen gebouwd om het Land van Culemborg aan de noordkant en de westelijke Tielerwaard in het zuiden blank te zetten. De Vijfherenlanden en de Alblasserwaard zouden daarmee niet meer onder water gezet hoeven te worden voor de landsverdediging. Ook Heukelum en Asperen zouden droog blijven.

²³⁸ De Heukelumse en Gellicumse Poort in Asperen zijn al in 1646 (deels?) gesloopt (bron: Van Maanen 1995: nr 472).

²³⁹ De hele huidige gemeente Lingewaal was inundatiegebied van de Oude Hollandse Waterlinie.

²⁴⁰ Will 2002

Figuur 118. De inundatiesluis in de zuidelijke Lingedijk bij Asperen.

Vanaf 1815 tot in 1940 is er aan de Nieuwe Hollandse Waterlinie gewerkt. Het Fort bij Asperen, aan de noordkant van de Linge op de plaats van de aarden verschansing Castor, is gebouwd in 1848. Op de plek van Pollux werd de 'Wapenplaats' ingericht. Dit was in feite een klein aarden fort zonder gebouwen. Rondom de Wapenplaats groef men een brede gracht. Beide verdedigingswerken waren bedoeld om de Lingesluis en de inundatiesluizen te verdedigen. Ingeval van oorlogsdreiging werd de Lingedijk voor het verkeer afgesloten en moest het verkeer de omleidingsweg ten westen ervan gebruiken. Fort aan de Nieuwe Steeg is in 1878 gebouwd om een onoverzichtelijke bocht van de Linge te bestrijken. In het zuiden werd het Fort bij Vuren gebouwd (1844) op de Waaldijk tussen Dalem en Vuren. De toren van dit fort ligt precies in het hart van de dijk, die naar het zuiden is verlegd. Ten noorden van het fort ligt nog een extra versterking in de vorm van een redoute. Samen met de versterking bij Loevestein bestreek dit fort de Waal, het diende tevens voor de verdediging van Gorinchem en van de inlaatsluis bij Dalem. Tussen de Waaldijk bij Dalem en de Wapenplaats bij Asperen vormde een stelsel van kades en dijken de hoofdweerstandslinje, die tevens de westelijke begrenzing van de inundaties was. Van zuidwest naar noordoost waren dit: de Lingsesdijk, de kade langs het Vurens Kanaal, de Spijkse Zijving, de Zuiderlingedijk bij Vogelswerf en de Nieuwe Zuiderlingedijk. In 1914 werd het zuidelijke deel van de hoofdverdedigingslijn gelegd bij de Dalemse Zeiving. Recent is een deel van deze Dalemse Zeiving, die bij de ruilverkaveling was geëgaliseerd, weer gereconstrueerd.

Ten zuiden van Asperen werd in 1845 aan de Nieuwe Zuiderlingedijk een batterij aangelegd. Ook bij de Broekse Sluis in Vogelswerf verscheen een batterij.

In de Eerste Wereldoorlog en in de jaren '30 van de twintigste eeuw zijn overal langs de linie betonnen groepsschuilplaatsen en kazematten aangelegd. Van een groepsschuilplaats in Heukelum wordt gezegd dat de bekisting in mei 1940 net was weggehaald toen de Duitse vliegtuigen naar het westen overvlogen. Van de bouw van drie andere groepsschuilplaatsen, die nog op het programma stonden, is toen maar afgezien...

Al met al is het militaire landschap in Lingewaal buitengewoon imposant en goed bewaard gebleven.

Figuur 119. Resten van een kazemat aan de Lingedijk.

Figuur 120. Fort aan de Nieuwe Steeg, thans beter bekend als het Geofort.

Figuur 121. De Nieuwe Zuiderlingedijk met twee groepsschuilplaatsen en op de voorgrond Duikersluis nr 4, die gesloten werd bij inundaties.

4.6 Kastelen en buitenplaatsen

Precies tien kastelen stonden er ooit in Lingewaal. Het is dan ook altijd een grensgebied geweest tussen Gelre en Holland. En daartussen lag ook nog eens het Land van Arkel, dat in de 14e eeuw een steeds onafhankelijker positie in ging nemen. Veel van de kastelen in de gemeente zijn door telgen van de familie Van Arkel gesticht of in hun bezit geweest.

Asperen had twee kastelen. Aan de westkant van de stad lag kasteel Waddestein of Wadeburg, gesticht door een zijtak van de familie Van Arkel. In 1204 is het kasteel door de graaf van Holland verwoest en vervolgens weer opgebouwd.

Otto van Asperen droeg het huis in 1299 op aan de graaf van Holland.²⁴¹ Hij ontving het in leen met de bepaling dat er naast Wadeburg geen versterkt huis in het gerecht Asperen zal worden gebouwd. Het kasteel is in 1672 door de Fransen opgeblazen. Bij recente graafwerkzaamheden (begin 2016) zijn delen van de fundering blootgelegd.

Aan de bepaling van de graaf van Holland heeft men zich niet gehouden, want in 1329 is sprake van kasteel Lingestein dat oorspronkelijk bezit was van de heer van Arkel. Uit de leenregisters is bekend dat het ten oosten van de stad, in de Linge heeft gelegen. In 1378 werd een voorburcht vermeld. Wat er met dit kasteel is gebeurd is niet bekend. Op de kaarten van 1549 en 1560 (Jacob van Deventer) komt het niet meer voor.

²⁴¹ Kort 1989/1990. Jas e.a. 2013: 274 geeft een andere zienswijze.

Figuur 122. Bij de aanleg van een waterberging in Asperen in 2016 kwamen de resten van kasteel Waddestein tevoorschijn.

Omstreeks 1430 brak een roerige periode aan in de geschiedenis van Asperen. Toen Elburga van Asperen overleed, die gehuwd was geweest met Dirk van Polanen, ontstond er een conflict over het eigendom van het kasteel en de heerlijkheid Asperen tussen de families Van Arkel en Van Polanen. Asperen werd in tweeën gedeeld, hetgeen tot diverse problemen leidde. Ingrijpen van hogerhand, in dit geval door de graaf van Holland, maakte hier een eind aan en in 1489 werden de twee delen van Asperen weer verenigd onder één heer.²⁴²

Raadsels omgeven het verdwenen kasteel Merenburg, later Leyenburg genoemd. Terwijl alle andere kastelen in Lingewaal aan of bij de Linge of de Waal stonden heeft men de Leyenburg midden in het land gebouwd, vlakbij de inmiddels ook verdwenen buurtschap Leuven. Het huis Merenburg is vóór 1329 gebouwd of herbouwd door een telg van de familie Van Heukelum, een zijtak van het geslacht Van Arkel. In dat jaar werd het kasteel in leen opgedragen aan de Graaf van Holland. Niet lang daarna kwam het in bezit van het geslacht Van Leyenburg, waaraan het zijn latere naam dankt. In 1448 vererfde de Leyenburg op het geslacht Van Zwieten. Het kasteel is in 1467 ingenomen door de heer van Heukelum. In 1527 kwam de heerlijkheid Leyenburg aan Gerard van Arkel, heer van Heukelum. Zo ontstond de situatie dat Leyenburg een dubbelheerlijkheid werd met Heukelum.

²⁴² Harten 1997: 54-55

Figuur 123. Luchtfoto uit 1964 van de opgraving van kasteel Leyenburg, voor de verbreding van de A15 en de aanleg van de op- en afritten bij Vuren.

Het was een imposant complex: het kasteel bestond uit een voorburch van 25 x 25 meter en een hoofdburch van 30 x 40 meter.²⁴³42. Beide gebouwen waren omgeven door een brede gracht. Het kasteel raakte geleidelijk in verval. Het laatste opgaande muurwerk zou zijn afgebroken in 1872, hoewel op de Topografische en Militaire kaart van ca 1850 hiervan al niets meer is aangegeven. De heuvel waarop het kasteel heeft gestaan is in 1910 afgegraven, waarbij men nog restanten van muren gesloopt schijnt te hebben. Bij de aanleg van de A15 is archeologisch onderzoek verricht naar de voorburch, de hoofdburch en de fundering van de houten brug die beide verbond. In het huidige landschap is niets meer dat aan het kasteel herinnert.

Blijft de vraag waarom men hier, in het drassige en vrijwel onbewoonde gebied, zo'n groot kasteel heeft gesticht. Was het als een strategisch punt in het grensgebied tussen Holland en Gelre, of had het kasteel te maken met de ontginning van het restgebied Broek?

Kasteel Tumelenborch of kasteel Vuren wordt voor het eerst genoemd in 1326. De eigenaar was Otto I van Asperen. Het kasteel werd in 1672 ernstig beschadigd door de Fransen, niet duidelijk is of het daarna nog is hersteld. De heerlijkheid Vuren werd in 1734 verenigd met de heerlijkheid Dalem.²⁴⁴ Toen werd Otto Roeleman Frederick van Bylant eigenaar. Hij liet de ruïne afbreken en een groot landhuis met park eromheen aanleggen. Deze situatie is ook te zien op de kadastrale minuut uit 1825. In 1822 kocht Jan Viruly de beide heerlijkheden en werd zo eigenaar van de complete dorpsgebieden Vuren en Dalem, meer dan 1060 hectare, de steenfabriek en de glasblazerij. Zijn kleinzoon, eveneens Jan Viruly geheten, was de schoonzoon van Jan Egbert van Gorkum, die op de oude begraafplaats van Vuren zijn laatste rustplaats kreeg (zie hiernavolgende kadertekst).

Kasteel Merkenburg in Heukelum is omstreeks 1270 gesticht door Otto I van Arkel en Heukelum. Van het middeleeuwse kasteel is alleen de poorttoren van de hoofdburch bewaard gebleven, de overige delen van de hoofdburch en de voorburch zijn in de loop van de 17e eeuw afgebroken. Het kasteel werd toen al enige tijd niet meer bewoond. In 1734 werden de heerlijkheid en de restanten van het kasteel verkocht aan Johan van der Stel, die tussen 1737 en 1740 het huidige huis liet bouwen waarin

²⁴³ Blom: tijdschrift Oud Leerdam. Jrg. 2, nr. 1

²⁴⁴ Harten 1997: 56

de oude poorttoren is opgenomen. Tevens werd een park in formele stijl aangelegd, waarbij gebruik gemaakt werd van de 16e-eeuwse laanstructuur.

Figuur 124. Twee tekeningen illustreren de verandering van Kasteel Merkenburg. Hierboven een tekening van A. Rademaker uit ca 1710 naar een ouder origineel.

Figuur 125. Tekening van De Schepper uit ca 1750 (bron: particuliere collectie).

In deze tijd zijn ook de beide bouwhuizen gerealiseerd op het voorplein. In de 19e eeuw, toen het bezit was overgegaan naar de familie Fabricius, is het park omgevormd in landschapsstijl. Freule Clara Anna Elisabeth, de laatste vrouw van Heukelum uit de familie Fabricius, heeft een belangrijk stempel op het stadje gedrukt. Zij stichtte in 1881 een christelijke bewaarschool en in 1884 een hofje voor bejaarde alleenstaande vrouwen aan de Groenewal. Dertig jaar later liet zij de School met de Bijbel aan de Torenstraat bouwen.

Figuur 126. Huis en park van Merkenburg in 2016.

Het kasteel van Spijk wordt voor het eerst vermeld in 1450. Het huis lag buitendijks in de uiterwaard van de Linge. Rondom het huis lag een brede gracht, waarvan de waterstand met een sluisje geregeld werd. Binnendijks stond het poorthuis en vanaf de Lingedijk liep een dijkje en vandaar een houten brug naar het kasteel. Oost van het dijkje bevond zich een rechthoekige vijver. Aan de overkant van de Lingedijk, binnendijks dus, lag het kasteelpark met moestuinen, siertuinen en bosschages. Grotendeels aangelegd in formele stijl, maar een deel van het park was in 1775 al in vroege landschapsstijl ingericht.

Figuur 127. De parkaanleg bij het kasteel van Spijk in de 18e eeuw. Kaart van Anthony en Johan van Weel, 1709/1775. Het noorden is beneden (bron: De Jong 2001).

Figuur 128. De Zuiderlingedijk, kerk en kasteel van Spijk vanuit het westen. Tekening van Hubert Pieter Schouten (1714-1755) met als titel 'Kasteel en dorp Spijk van agtere' (bron: Koninklijke Bibliotheek).

In 1814 werd kasteel van Spijk voor afbraak verkocht. De eigenaars, familie Sweerts de Landas, verhuisden na de verkoop van het kasteel naar herenhuis of buitenplaats Dijkzigt (ook wel 'Huis te Spijk' genoemd), dat zij in 1814 hebben laten bouwen. In 1856 bleek dit buiten te bestaan uit het grote herenhuis, koetshuis, stallen, koepel, moestuinen, boomgaarden en bouwland. In 1884 is in het huis een sigarenfabriek gesticht, die echter maar tien jaar heeft bestaan. In 1894 werd Dijkzigt afgebroken.²⁴⁵

Figuur 129. Prentbriefkaart van de toren van Wadenstein in Herwijnen, begin 20e eeuw.

Herwijnen bezat maar liefst vier kastelen. Drakenburg of de Blauwe Toren stond op de plek van de boerderij Achterweg 4, op de hoek van de Achterweg en de Molenstraat. Het was een ronde woontoren met een kelder en twee woonlagen en dateert uit het eind van de 14e eeuw. De familie Van Leyenburg liet het bouwen. In 1496 kocht Johan van Herwijnen het kasteel. Het gebouw is afgebroken in 1822 en in de plaats daarvan werd de huidige boerderij gebouwd. Een deel van de omgrachting is bewaard gebleven in de vorm van de sloten rond het erf. Bij de overige drie kastelen is de familie van Herwijnen eveneens nauw betrokken geweest. Alle drie zijn ze de zetel van de heerlijkheid Herwijnen geweest.

²⁴⁵ De Jong 2001: 139-141

Het oudste is Wadenstein of Wayenstein ²⁴⁶, in 1402 'die alde hofstat tot Herwinen' genoemd, die mogelijk rond 1300 door Gijsbert van Herwijnen is gebouwd. Het kasteel had een woontoren op de zuidwesthoek en een grote woonvleugel op de voorburcht. Het geheel is voor het grootste deel rond 1860 gesloopt. De zuidoostelijke hoektoren bleef staan, maar die werd in 1944 door de Duitsers opgeblazen. Een deel van de buitengracht is bewaard gebleven en de contouren van de binnengracht zijn op het voormalige kasteelterrein (nu weiland) nog zichtbaar.

Figuur 130. De Herwijnnense kastelen, weergegeven op de Landkaart van de Tielerwaard uit 1787. Links kasteel Wayenstein, aan de Achterweg de toren van Drakenburg en bij de toenmalige kerk de Engelenburg en buitendijks het huis Frissenstein (bron: Gelders Archief, 0509 kaartenverzameling, inventarisnr. 797).

Figuur 131. Frissestein, tekening van Jan de Bisschop uit 1680.

Het huis Frissestein is gebouwd in de tweede helft van de 14e eeuw. Het lag in de uiterwaard van de Waal en de grachten van de voorburcht en de hoofdburcht zijn nog duidelijk te herkennen.

Frissestein of het Huis te Herwijnen was een grote burcht. Archeologisch onderzoek heeft uitgewezen dat de plattegrond van het hoofdgebouw maar liefst 37x37 meter groot was, de voorburcht mat 28x40

²⁴⁶ Ook wel De Alde Hofstad genoemd (Harten 1997: 61).

meter. Het kasteel werd in de eerste helft van de 17e eeuw zetel van de heerlijkheid. In de 18e eeuw raakte het kasteel in verval ²⁴⁷, het werd in het begin van de 19e eeuw gesloopt. Behalve de grachten is ook de toegangslaan vanaf de Waaldijk bewaard gebleven. Aan de dijk staat een hek met twee pijlers met de naam Frissestein. Het kasteelterrein is archeologisch monument.

Figuur 132. Omgrachting van de voorburch van Frissestein.

De heren Van Haeften

In 1421 kwam de heerlijkheid Herwijnen in handen van de familie Van Haeften. Een tijdlang waren zij ook heren van Vuren. Dit pakte voordelig uit voor de afwatering van de gronden van Herwijnen. De Herwijnsche Wetering werd aangelegd en het lozingspunt van Herwijnen werd verlegd naar het meest westelijke punt van het dorpsgebied van Vuren. Hierdoor werd de afwatering van Herwijnen gunstiger (de uitwatering lag lager en het voordeel van eb was daar groter). Bovendien zeeg veel water vanuit de lange wetering de bodem in en veroorzaakte kwel in de aanleggende gronden. De bewoners van Leuven hebben toen de Leuvense Kweldijk aan moeten leggen.

Ook het kasteelterrein van de Engelenburg is aangewezen als archeologisch monument. Het omgrachte terrein ligt binnendijs ten oosten van de Schoutensteeg. Het kasteel is in de loop van de 15e eeuw gebouwd met een grondvlak van 16 bij 12 meter. Met een houten brug waren het

²⁴⁷ Volgens Harten 1997: 61 begon het verval al in de 17e eeuw, maar op tekeningen uit de late 17e eeuw blijkt dit niet.

hoofdgebouw en de voorburch met elkaar verbonden. Het kasteel is in 1817 gesloopt, maar funderingsresten zijn nog in de bodem aanwezig.

4.7 Kerken en begraafplaatsen

Figuur 133. De hervormde kerk met kerkhof in Heukelum.

4.7.1 Kerken

Middeleeuwse kerken vinden we in Asperen, Heukelum en Spijk. De kerk van Asperen is in de tweede helft van de 15e eeuw gebouwd en was gewijd aan St. Catharina van Alexandrië. De kerk en de in Kempische stijl gebouwde toren nemen een prominente plek in aan de Voorstraat.

De oudste delen van de hervormde kerk van Heukelum dateren van omstreeks 1350. De kerk heeft heel wat veranderingen en verbouwingen meegemaakt. Overstromingen en branden hebben het kerkgebouw en de toren diverse keren beschadigd. De zestig meter hoge toren werd door brand getroffen in 1772. Provisorisch herstel volgde, maar de overstroming van 1799 werd de toren noodlottig. In 1829 werd de toren voor de sloop verkocht. Van de kerk van Spijk is de toren het oudste deel, deze dateert uit omstreeks 1250. Deze drie oudste kerken van de gemeente zijn allemaal rijksmonumenten.²⁴⁸

²⁴⁸ Voor een uitgebreide beschrijving van de kerken en hun bouwgeschiedenis wordt verwezen naar Van Groningen 1989.

Figuur 134. De voormalige hervormde kerk in Vuren.

In het begin van de 19e eeuw zijn nieuwe kerken in Herwijnen en Vuren gebouwd, beide aan de Waaldijk. De nieuwe kerk van Herwijnen verving de oudere 15e-eeuwse kerk aan de Peperstraat, die bouwvallig was geworden tijdens de overstroming van 1809. Volgens een kaart uit 1633 heeft ook deze kerk een voorganger gehad die verloren is gegaan toen de Waal haar bedding in de 17e eeuw verlegde.²⁴⁹

In 1825 werd in Vuren, iets ten oosten van het Huis te Vuren, een nieuwe protestantse kerk gebouwd. De middeleeuwse kerk stond buitendijks en is in de 17e eeuw verplaatst naar de Waaldijk. Bij de dijkdoorbraak van 1799, waarbij het vlakbij gelegen Vurense Wiel ontstond, raakte de kerk beschadigd. Nieuwbouw volgde in 1825. De gedenksteen in de voorgevel geeft de stichtingsdatum aan: 'Den 13 february 1824 en een lag Mariea Pelgrim aan dit gebouw den eersten steen'. Het voormalige kerkje is nu in gebruik als woonhuis.

Na de Afscheiding in 1834 zijn verschillende gereformeerde kerken gebouwd. Het oudste gereformeerde kerkgebouw uit de Tielerwaard staat aan de Waaldijk in Herwijnen. In 1878 is deze zaalkerk gebouwd in de vorm van een T-boerderij. Het voorhuis was de pastorie, het achterhuis was het kerkgedeelte. Dominee J. Boss heeft de eerste steen gelegd.²⁵⁰ Met een trap kon de kerk vanaf de dijk bereikt worden. De kerk wordt niet meer als zodanig gebruikt. Het voorhuis is in het begin van de 20e eeuw vervangen.

Figuur 135. De voormalige gereformeerde kerk aan de Waaldijk in Herwijnen.

²⁴⁹ Harten 1997: 76

²⁵⁰ Harten 1997: 90

Figuur 136. De in 1912 gebouwde pastorie van de gereformeerde kerk van Asperen aan de Middelweg.

De gereformeerde kerk aan de Middelweg in Asperen is in 1892 gebouwd (gemeentelijk monument). Kennelijk was er nog geen dominee in de jonge gereformeerde gemeente, want de eerste steen is gelegd door de elf maanden (!) oude Cornelis Arie van Brunswijk, het zoontje van een ouderling.²⁵¹ De fraaie pastorie is in 1912 gebouwd.

4.7.2 Begraafplaatsen

De oude begraafplaatsen van de dorpen en stadjes in de gemeente Lingewaal lagen bij de kerk. De begravingen in de kerk laten we hier even buiten beschouwing. De aard van de grafmonumenten is van een grote verscheidenheid: van eenvoudige stenen en kleine ovale grafstenen van overleden kinderen tot chique grafkelders van adellijke families.²⁵² Op sommige begraafplaatsen zijn graftrommels aanwezig. In de gemeente liggen twee joodse begraafplaatsen: bij het Galgenwiel in Asperen en op de oude begraafplaats van Herwijnen, waar een gedeelte als Israëlitische begraafplaats is ingericht. Na de Tweede Wereldoorlog zijn in alle nederzettingen van de gemeente nieuwe algemene begraafplaatsen in gebruik genomen. Deze vallen buiten het kader van de inventarisatie voor de cultuurhistorische waardenkaart.

Figuur 137. De begraafplaats bij de kerk van Asperen aan de Voorstraat. Het kerkhof grenst aan het achterhuis en het erf van de boerderij Voorstraat 4.

²⁵¹ Harten 1997: 90

²⁵² Een uitvoerige beschrijving van de begraafplaatsen in de gemeente Lingewaal is te vinden in Walraad & Vlaar 2014.

Figuur 138. Ten zuiden en westen van de kerk van Heukelum strekt de oude begraafplaats zich uit. Hier bevindt zich het monument voor drie inwoners van Heukelum die op 31 maart 1945 zijn gefusilleerd. Tegen de kerk staat de grafkelder van de familie Fabricius.

Figuur 139. Het kerkhof bij de middeleeuwse kerk van Spijk is aangelegd op de plaats waar vroeger het park van het Huis Spijk lag. Het parkachtige karakter van de begraafplaats herinnert aan het vroegere kasteelpark.

Figuur 140. Op de sobere begraafplaats bij de voormalige Nederlands-hervormde kerk aan de Waaldijk in Vuren ligt het imposante graf van Jan Egbert van Gorkum, die in 1862 in Vuren gestorven is. Op de steen is het familiewapen afgebeeld. De tekst vermeldt de drie ridderordes van Van Gorkum.

Figuur 141. De begraafplaats van Herwijnen ligt aan de Peperstraat. Het oude gedeelte is de plek waar vroeger de hervormde kerk stond, die in 1824 vervangen is door een nieuw kerkgebouw aan de Waaldijk.

Figuur 142. Op de Herwijdense begraafplaats is een gedeelte ingeruimd als joodse begraafplaats, met een eigen metaarhuisje.

Het graf van Jan Egbert van Gorkum in Vuren

Op de oude begraafplaats achter de vroegere protestantse kerk aan de Waaldijk in Vuren ligt een opmerkelijke grafsteen. Het is het graf van generaal Jan Egbert van Gorkum, een militair die vooral naam maakte als geograaf en cartograaf. Hij is op 82-jarige leeftijd in Vuren overleden.²⁵³

Van Gorkum is in 1780 in Arnhem geboren. Hij ambieerde een militaire loopbaan, doorliep de artillerie- en genieschool en nam in 1800 dienst in het leger. Hij was betrokken bij de verovering van Bergen op Zoom door de Engelse troepen in 1814 en speelde een belangrijke rol bij de Slag bij Waterloo.

Na 'Waterloo' werd Van Gorkum vooral belast met landmeten en het maken van kaarten. Hij werd hoofd van het Bureau Militaire Verkenningen, later het Topographisch Bureau genaamd. Er werd begonnen met het gedetailleerd in kaart brengen van het hele Nederlandse grondgebied volgens een nieuwe methode. Uit diverse landen van Europa kwamen cartografen om zich van de methode van Van Gorkum op de hoogte te stellen. Vooral de manier om reliëf in beeld te brengen maakte veel indruk. Het Topografisch Bureau, aanvankelijk gevestigd in Kortrijk en Gent, is na de afscheiding van België verplaatst naar Leiden. In 1840 ging de inmiddels tot generaal-majoor opgeklimmen Van Gorkum met pensioen. Dit betekende echter niet het einde van zijn actieve leven. Hij vestigde zich op landgoed Zoomvliet, ten oosten van Bergen op Zoom, de plaats waar zijn vrouw Jacoba de Bère vandaan kwam en met wie hij sinds 1807 getrouwd was. Landgoed Zoomvliet werd uitgebreid door heidevelden te ontginnen en nieuwe boerderijen te bouwen. Hij stichtte verschillende fabrieken, waaronder een terpentijnfabriek en een steen- en pannbakkerij.

Op 9 februari 1862 overleed Jan Egbert van Gorkum op het kasteel van Vuren. Hij logeerde toen bij zijn dochter Constantina Adriana en zijn schoonzoon Jan Viruly, heer van Vuren en Dalem. Op het kerkhof naast het kasteelterrein werd hij begraven.

²⁵³ Deze tekst is mede ontleend aan: <http://andriessen.pl/verrassende-familieverbanden/jan-egbertus-van-gorkum.html>; Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1863. Levensbericht van Jan Egbert van Gorkum (http://www.dbnl.org/tekst/jaa002186301_01/jaa002186301_01_0031.php) en Van der Linden 1973.

4.8 Onderwijs en zorg

Zowel Asperen als Heukelum hebben een gasthuis gehad. Het Asperense gasthuis (uit de 16e eeuw, mogelijk nog ouder ²⁵⁴) lag aan de Molenstraat (nu Gasthuisstraat) en bestond uit een kapel en een rijtje van tien huisjes. Gasthuisstraat 6 is het enige huisje dat ervan overgebleven is. Het waren kleine optrekjes, een deur en een venster breed, en bestonden uit twee achter elkaar gelegen kamers. Het Heukelumse gasthuis wordt voor het eerst in 1496 vermeld. Het gasthuis zelf is in 1742 verkocht en afgebroken, er staat nu het in 1905 gebouwde burgemeestershuis (later dokterswoning) Gasthuisstraat 28. Op het erf staat een gebouwtje dat nu als schuur dienst doet en dat mogelijk resten van de vroegere kapel van het gasthuis bevat.

Figuur 143. Gasthuisstraat 6, Asperen.

Figuur 144. Groenewal 2-6, Heukelum.

²⁵⁴ Van Groningen 1989: 108

In 1884 liet freule Clara Anna Elisabeth Fabricius, vrouwe van Heukelum, een hofje voor bejaarde alleenstaande vrouwen bouwen, naast de drie jaar tevoren door haar gestichte christelijke bewaarschool. Het pand is inmiddels opgedeeld in vier woningen en is – met uitzondering van de oostelijke gevel – zodanig verbouwd dat van de oorspronkelijke opzet weinig meer te herkennen is.

Scholen

Het oudste schoolgebouw in de gemeente staat naast het oude raadhuis van Heukelum. Dit 16e-eeuwse pand werd in 1846 verbouwd tot school. In 1881 liet freule Fabricius de bewaarschool aan de Groenewal bouwen, in 1912 gevolgd door de School met de Bijbel in de Torenstraat. Tegelijk met de school werd de schoolmeesterswoning aan de Gasthuisstraat in Heukelum gebouwd.

Figuur 145. De vroegere bewaarschool in Heukelum.

Aan de Achterweg in Herwijnen is omstreeks 1930 een middelbare landbouwschool gesticht. Wanneer de school is gesloten is ons niet bekend. Het schoolgebouw en de directeurswoning zijn bewaard gebleven (Achterweg 6). In dezelfde tijd is aan de Achterweg ook een nieuwe basisschool gebouwd, maar die is rond 1955 gesloopt.

Figuur 146. Bijzonder zijn de rond 1884 gestichte schoolgebouwen in Vuren (boven) en Herwijnen (onder). In Vuren is de in hetzelfde jaar gebouwde schoolmeesterwoning bewaard gebleven, die in Herwijnen is verdwenen.

4.9 Ontwikkelingen na de Tweede Wereldoorlog.

Figuur 147. In Herwijnen is langs de Achterweg een pleinachtige ruimte gevormd die nu het centrum van het dorp is.

Na de Tweede Wereldoorlog is het landschap van de gemeente Lingewaal ingrijpend van karakter veranderd. Bij de steden Asperen en Heukelum zijn nieuwbouwwijken aangelegd met oppervlakten die groter zijn dan de historische kernen. Spijk kreeg een kleine uitbreiding ten zuiden van de kerk en langs de Spijksesteeg. In Herwijnen was in de jaren '30 van de 20e eeuw een bescheiden uitbreiding van de bebouwing gerealiseerd aan de Achterweg en de Geerstraat. Na de oorlog zijn ten zuiden van de Achterweg en tussen de Achterweg en de Graaf Reinaldweg nieuwe wijken verschenen. Bij het kruispunt van de Achterweg en de Nieuwe Steeg is een grote rechthoekige ruimte gecreëerd waar de winkels, de school en het (inmiddels voormalige) raadhuis een plaats kregen. Het dorp, dat eeuwenlang uit drie boerderijlinten aan de Waaldijk bestond, had een centrum gekregen.

In het kader van de cultuurhistorische waardenkaart uit 2017 is niet nader op de naoorlogse ontwikkelingen van de steden en dorpen ingegaan.

De ruilverkaveling

Ook het buitengebied heeft een gedaantewijziging ondergaan. De ruilverkaveling Tielerswaard-West heeft een einde gemaakt aan de slechte agrarische situatie. De problemen waar de boeren mee te kampen hadden waren:

- De slechte waterhuishouding
- De gebrekkige bereikbaarheid van de gronden door de slechte polderwegen

- De versnippering van eigendommen, waardoor de boeren kleine en vaak ver uit elkaar liggende percelen moesten bewerken
- De grote afstand tot de percelen, de boerderijen stonden nog allemaal in de steden en dorpen
- Het slechte grasland in de komgebieden.

De voorbereiding van de ruilverkaveling startte in 1958 en is in verschillende etappes uitgevoerd. Vooral de kommen werden drastisch aangepakt. Het stelsel van weteringen werd verbeterd en zodanig vormgegeven dat al het water naar het in 1961 gebouwde gemaal Broekse Sluis werd geleid. Met de grond die vrijkwam bij het verruimen en verdiepen van waterlopen en sloten werden de overbodige greppels en sloten gedempt. Draineermachines legden drainage aan en doordat het polderpeil werd verlaagd verbeterde de drooglegging van de percelen. De percelen zelf werden gefreesd om de oude grasmat te verwijderen en ingezaaid met speciale hoogwaardige grassoorten. Eigenlijk werden de kommen opnieuw ontgonnen.

Figuur 148. Kenmerkend voor de ruilverkavelingsperiode zijn de betonnen bruggen met groengeschilderde leuning van stalen buizen. De brug op de foto is de brug van de Tiendweg over de Laarwetering in de Polder Asperen.

De wegen die tot die tijd een slechte structuur hadden en vaak slechts met grind verhard waren, werden verbeterd. Waar de wegen belangrijke waterlopen kruisen zijn de kenmerkende vierkante betonnen duikers aangelegd of bouwde men de markante bruggen, die het huidige buitengebied een bijzonder karakter verlenen. Aan deze wegen kwamen nieuwe boerderijen zodat de boeren hun boerderijen in de dorpen en de steden konden verlaten en dicht bij hun grond gingen wonen. Door deze zogeheten boerderijverplaatsingen werd de ontmenging van het gemengde bedrijf mogelijk. In de kom

kwamen op de melkveehouderij gespecialiseerde boerenbedrijven, op de oeverwallen concentreerden zich de akkerbouw- en fruitteeltbedrijven. De ruilverkaveling werd in 1972 afgesloten.

Figuur 149. Ruilverkavelingsboerderij aan de Nieuwe Steeg in de Polder Asperen (boven). In het buitengebied van Lingewaal zijn tientallen nieuwe boerderijen gebouwd. Een van de weinige oudere gebouwen is de kooikerswoning aan de Nieuweweg uit ca 1850 (onder).

Figuur 150. De Laarwetering op de grens van de voormalige gemeenten Lingewaal en Geldermalsen. Bij de ruilverkaveling is de waterhuishouding aangepast. De gemalen De Laar en Broekse Sluis bemalen het westelijke deel van de Tielerwaard. Langs veel watergangen zijn in 2016 natuurvriendelijke oevers aangebracht.

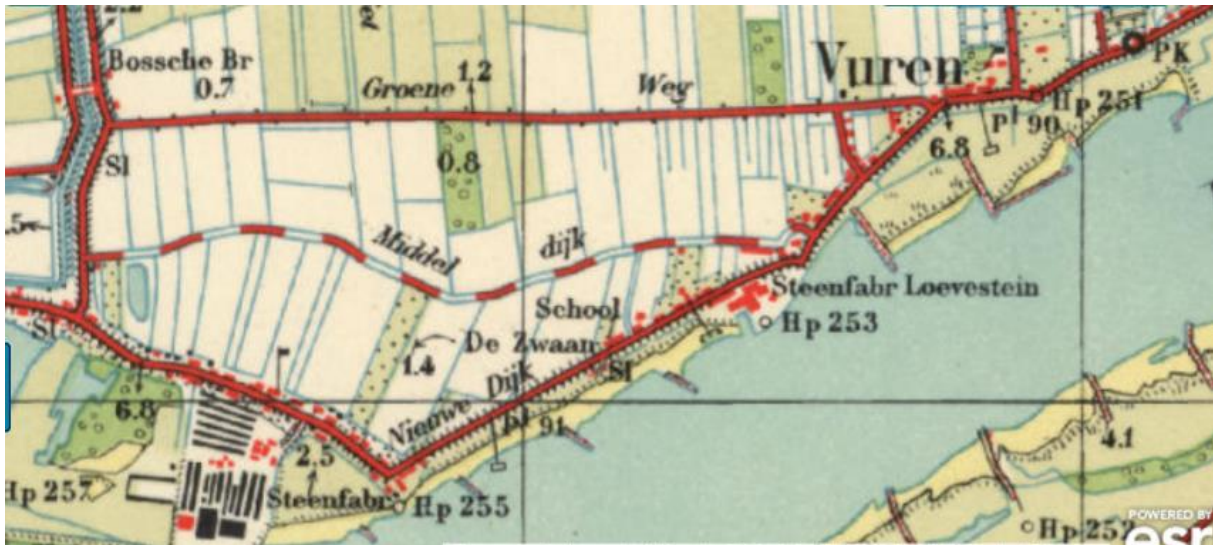
In grote delen van het gebied is het vergroten van de kavels en het dempen van sloten zo uitgevoerd, dat de percelering haar strookvormige karakter heeft behouden en dat ook de kavelrichting hetzelfde bleef. Doordat ook de hoofdstructuurlijnen (wegen en waterlopen) intact bleven heeft de ruilverkaveling in de Heukelumse Polder, de Polder Asperen en de Herwijnsense Polder het historisch patroon redelijk gerespecteerd en geen grote afbreuk gedaan aan de cultuurhistorische betekenis. In de Polder Vuren is de strookvormige percelering veranderd in een blokvormige, waardoor de herkenbaarheid van de middeleeuwse ontginning daar verminderd is.

In de Polder Spijk is het oorspronkelijke landschap alleen in het Hooge Veld goed bewaard gebleven. Het overige deel is geheel van karakter veranderd door het Lingebos en de grote golfbaan die de afgelopen decennia zijn aangelegd. Het Lingebos is te danken aan de ruilverkaveling. Het idee is ontstaan doordat de toenmalige Commissaris van de Koningin een 'koninkrijksbos' wilde stichten ter gelegenheid van het 150 jarige bestaan van het Koninkrijk der Nederlanden (in 1963).²⁵⁵ Uiteindelijk ging dit plan niet door, maar toch werd een recreatiegebied van ruim 100 ha gerealiseerd dat nu Lingebos heet. De waterpartijen in het bos zijn ontstaan door zandwinning voor de aanleg van de A15.

²⁵⁵ De Bruin (red). 1988: 227

Uitgelicht: de naoorlogse ontwikkeling van Vuren

De grootste verandering onderging Vuren. Voor de Tweede Wereldoorlog bestond het dorp alleen uit een ijl bebouwingslint aan de Waaldijk. Een centrum was er niet, de belangrijkste openbare functies (school en gemeentehuis) lagen sinds ca 1880 aan de Nieuwe Dijk. De kerk stond excentrisch ten oosten van het vroegere Huis te Vuren. In de huidige situatie ligt er een nieuw dorp tussen de Waaldijk en de Graaf Reinaldweg, met de oude Middeldijk of Mildijk als centrale dorpsstraat. Net als in Herwijnen is een open ruimte gecreëerd, die hier visueel afgesloten wordt door twee kerkgebouwen.

Figuur 151. Vuren op de topografische kaart van 1950.

Figuur 152. Vuren in 2015.

5 Historisch-stedenbouwkundige beschrijving van kernen en buitengebied – West Betuwe

CeesJan Frank & John de Jong

5.1 Inleiding

In de voorgaande paragrafen is de wording van het landschap van de gemeente West-Betuwe beschreven, onderverdeeld naar de drie voormalige gemeenten. In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de historisch-stedenbouwkundige ontwikkeling van de verschillende stads- en dorpskernen in de gemeente West-Betuwe. Per kern wordt de historische nederzettingsstructuur kort geduid, gevolgd door een beschrijving van de ontwikkelingsgeschiedenis vanaf de 19e eeuw. Daarbij is ook aandacht voor de ontwikkelingen in de decennia na de Tweede Wereldoorlog, een thema dat specifiek onderdeel is geweest van de inventarisatie voor de waardenkaart. Voor de kernen in de voormalige gemeente Geldermalsen wordt belicht welke sporen deze ontwikkelingen hebben nagelaten in het bebouwingsbeeld.²⁵⁶

De verschillende dorpen en steden worden in onderstaand overzicht alfabetisch gepresenteerd.

5.2 Acquoy

5.2.1 Dorpsontwikkeling

Acquoy is een gaaf voorbeeld van een gestrekt esdorp waarvan het lineaire wegenpatroon samenhangt met de ligging op een oeverwal van de rivier de Linge (figuur 153). De structuur van het dorp wordt duidelijk bepaald door de Lingedijk en de Achterweg. De Lingedijk is de voorstraat, waarlangs vanouds de dorpsbebouwing was geconcentreerd. De Achterweg loopt over vrijwel de gehele lengte evenwijdig aan deze voorstraat en sluit aan twee kanten vorksgewijs aan op de dijk. Bij de oostelijke kruising staan de dorpskerk en het Polderhuis. De Lingedijk maakt ter hoogte van de kerk een scherpe knik en volgt in noordelijke richting de buitenbocht van de rivier. Vanaf dit punt loopt tevens de Huigesteeg (de huidige Prinses Beatrixstraat en Huigenstraat), die in het verleden als veedrift dienst heeft gedaan. Ten noorden van het dorp, langs de rivier, stond een versterkt huis. In het laatste kwart van de 18e eeuw werd op deze plek de thans nog bestaande T-boerderij (Huize Acquoy of Oranjeboerderij) gebouwd.

²⁵⁶ Het samenstellen van een bebouwingskarakteristiek van de kernen in de voormalige kernen Lingewaal en Neerijnen was geen onderdeel van de opdracht tot harmoniseren van de bestaande waardenkaarten.

Figuur 153. Ruimtelijke ontwikkeling van Acquoy: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

De bebouwing langs de Lingedijk stond voornamelijk binnendijks. Vanwege de overstromingsdreiging werden de boerderijen en dorpswoningen tegen het talud van de dijk gebouwd. Om dezelfde reden bleef de Achterweg goeddeels onbebouwd. Buitendijks lagen twee boerderijen op woonheuvels.

Vanaf het einde van de 19e eeuw vond een geringe verdichting van het dijklint plaats. In de eerste helft van de 20e eeuw was nog nauwelijks sprake van enige dorpsuitbreiding. Een uitzondering vormden enkele woningen die in de jaren twintig en dertig langs de Huigesteeg werden gerealiseerd. De westelijk gelegen overlaat, die diende om water bij hoge rivierwaterstanden gecontroleerd stroomafwaarts te leiden via de lager gelegen komgronden, zal mede van invloed zijn geweest op de stedenbouwkundige ontwikkeling van het dorp. Bovendien leverde de ligging in een inundatieveld van de Nieuwe Hollandse Waterlinie en het schootsveld van Fort Asperen restricties op.

In de jaren vijftig van de 20e eeuw werd de eerste planmatige dorpsuitbreiding gerealiseerd. Begin jaren vijftig kwamen langs de Prinses Beatrixstraat en Meester J.H. Geysstraat zes woonblokjes met verschillende samenstellingen (vrijstaand, twee-onder-een-kap en rijtjeswoningen) tot stand. In de jaren zestig werd deze ontwikkeling voortgezet door realisatie van enkele woonblokjes langs de Prinses Irenestraat en Prinses Christinaweg. In deze periode werd bovendien een aantal bungalows gebouwd langs een bestaande dwarsstraat, tussen de Lingedijk en de Huigestraat. In de jaren zeventig van de 20e eeuw kwam een klein wijkje tot stand tussen de Prinses Beatrixstraat, Prinses Christinaweg en Prinses Irenestraat. Tevens werden langs de westzijde van de Meester J.H. Geysstraat enkele vrijstaande woningen gebouwd. Dit vormde tevens de aanzet tot het ontstaan van het plantsoentje aan westzijde de Meester J.H. Geysstraat. De meest recente dorpsuitbreiding vond in de jaren negentig plaats, toen het wijkje De Baronie werd aangelegd.

5.2.2 Historische bebouwingssamenstelling

De historische dorpskern Acquoy is in 1967 aangewezen als rijksbeschermd dorpsgezicht (figuur 39). Kenmerkend voor de karakteristiek van dit gebied zijn de aan elkaar grenzende en op vrije erven gebouwde woningen en boerderijen, die naar de uitwendige kenmerken merendeels dateren uit de 18e en 19e eeuw. De dorpsbebouwing langs de Lingedijk is kleinschalig en traditioneel van karakter. Het betreft merendeels panden van één bouwlaag met een kap. Een deel van de panden is voorzien van een rietdekking. Representatieve bebouwing heeft een lijstgevel, terwijl bij een deel van de overige panden juist een dakgoot ontbreekt. Verschillende panden bezitten nog vensters met schuiframen en luiken. Bij diverse dijkwoningen is de oorspronkelijke bakstenen gevel in de loop der tijd gepleisterd.

Met name langs het noordelijk deel van het dorp staat de bebouwing lager tegen de dijk, waardoor dijkstoepjes- en trappetjes een kenmerkend onderdeel uitmaken van het ruimtelijk beeld.

Figuur 154. Het beschermde dorpsgezicht Acquoy met op de voorgrond het 18e-eeuwse pand met ankerdatering en zonnwijzer (foto: MAB / C.J. Frank).

De pastorie met naastgelegen koetshuis (Lingedijk 74) onderscheidt zich door zijn schaal en voorname uitstraling van de omliggende bebouwing. Hetzelfde geldt voor de T-boerderij Lingedijk 86, waarvan de zijgevel is voorzien van een ankerdatering 1761 en een zonnwijzer. Een markant gebouw is de voormalige school met onderwijzerswoning uit het laatste kwart van de 19e eeuw (nr. 60).

Het huidige Nederlands-hervormde kerkje bij de laatgotische scheve torenstomp dateert uit 1844 (figuur 155). In 1674 werd het schip van de middeleeuwse kerk van Acquoy door een orkaan verwoest. Opmerkelijk is dat het koor van de 19e-eeuwse opvolger naar de toren is gericht. In de kerkmuur bevindt zich een grote grafsteen met de tekst 'De familie Tegnagell 1835'. Het kerkhof rondom de kerk wordt omgeven door een lage bakstenen muur met ezelsrug en gemetselde steunberen. Op het kerkhof ligt het graf van dominee N.H. Kuipéri en zijn vrouw Cornelia Pisa, een veelbeschreven verwijzing naar Pisa in Italië bij de scheve toren van Acquoy.²⁵⁷

²⁵⁷ Zie www.mijngelderland.nl/#de-toren-van-pisa

Figuur 155. De scheve torenstomp van Acquoy met het naastgelegen kerkje uit de 19e eeuw. Door de visuele samenhang met het ommuurde kerkhof is er sprake van een zeer hoge ensemblewaarde (foto: MAB / C.J. Frank).

Het naastgelegen Polderhuis is een wit gepleisterd gebouw met een klein bordes en een klokkentorentje. Het Polderhuis was de zetel van het dorpsbestuur, dat onder leiding stond van de drost van Leerdam. In de zijgevel van het Polderhuis, dat in 1825 grotendeels werd vernieuwd, bevindt zich een gevelsteen uit 1610. Op de kruising van de Achterweg en Prinses Beatrixstraat staat een dorpspomp, die dateert uit 1921. In de dorpskern staat langs de Lingedijk een dijkpaaltje met nummer 130 en een dijkpaaltje met nummer 167 en de letters LBL. Verder naar het oosten toe, nabij het wiel tussen de Lingedijk en de provinciale weg N327, staat een grenspaal met de tekst 'N1 Rhenoy Gelderland 1784'.

Ten zuiden van het rijksbeschermd dorpsgezicht staan meerdere historische panden langs de Lingedijk. Van groot belang voor de herkenbaarheid van de historische gelaagdheid van het gebied zijn de verschillende boerderijen langs deze weg. De T-boerderij Lingedijk 115 is gelegen op een huisterp. Aan de noordzijde van het dorp staat op het terrein van Huize Acquoy een T-boerderij uit 1789. In de kleinschalige dorpsuitbreiding uit de naoorlogse periode bevinden zich voor die periode karakteristieke kleine geschakelde (arbeiders)woningen in traditionele stijl, met bakstenen gevels, rode pannendaken en houten kozijn- en raamdetaïls (Prinses Beatrixstraat, Meester J.H. Geysstraat).

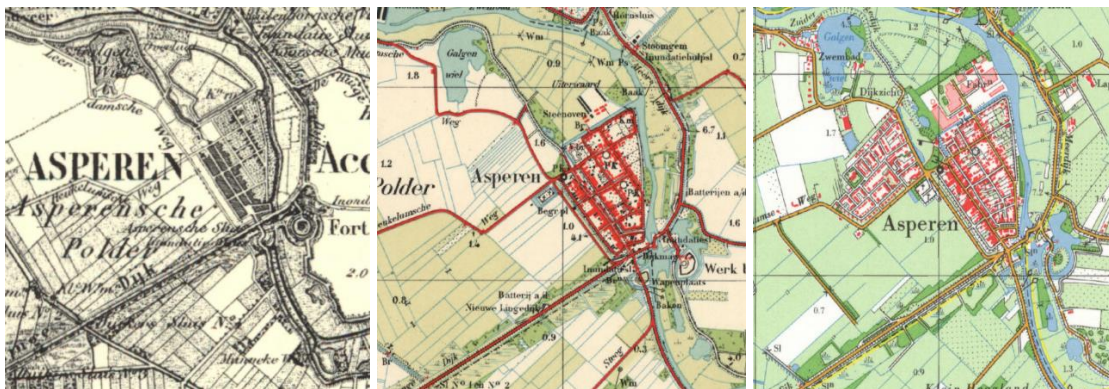
5.3 Asperen

5.3.1 Stadsontwikkeling

Asperen ontstond in de vroege middeleeuwen op een stroomrug en verkreeg stadsrechten in de 13e eeuw. Met de omwalling en de latere ommuring van de nederzetting werd een bewoningskern afgekaderd die tot ver in de 20e eeuw voldeed en zelfs ruimte bood voor de eerste naoorlogse "uitbreiding". Vanwege de stadsstichting werden in de loop van de tijd de boerderijen uit de omgeving binnen de stadsmuren verplaatst. Nog steeds wordt het stadsbeeld bepaald door de aanwezigheid van vele voormalige boerderijen. Zo laten de Voorstraat en de Minstraat, die met hun gesloten straatwanden de kern vormen van het oudste stadsgedeelte, zelfs een aaneenschakeling van vroegere boerderijen zien. Het oostelijke deel van de stad, waarin de Middelweg en de Achterweg liggen, is een latere uitbreiding van de oudste stadstructuur. De parallel aan elkaar verlopende straten vormen samen met de vele dwarsstraatjes en stegen een regelmatig patroon met een planmatig karakter. In tegenstelling tot de Voorstraat en de Minstraat, die een aaneengesloten bebouwing kregen, bleef het oostelijke stadsdeel lange tijd spaarzaam bebouwd. Vanaf de late 19e eeuw kregen de Acherstraat en Middelweg een intensievere bebouwing. Tussen de boerderijen werden woningen en kleine werkplaatsen gebouwd. Deze ontwikkeling zette zich in het interbellum voort. Illustratief is de stichting van een klein complex dubbele arbeiderswoningen in het midden van de jaren 30 aan de Verlengde Middelweg, in het voordien nog vrijwel onbebouwde noordelijke deel van de binnenstad. Hier verrees rond 1955 ook het eerste naoorlogse woonbuurtje van Asperen (Vrouwe Elburgstraat), een wijkje met blokken geschakelde eengezinswoningen in traditionele stijl, in een eenvoudige halfopen stratenverkaveling. Rond 1960 trad Asperen voor het eerst op grotere schaal buiten de oude wallen met de bouw van een uitbreidingswijk westelijk van de Leerdamseweg. In de omgeving van de Van Boetzelaerstraat ontstond een typisch vroeg naoorlogse woonwijk met lange blokken geschakelde eengezinswoningen in een halfopen verkaveling, waarin tevens enkele eenvoudige stempelpatronen zijn te herkennen. De wijk is naderhand in noordelijke en zuidelijke richting uitgebreid. In de jaren 60 en 70 kwam een kleine woonbuurt met grotere vrijstaande huizen met flinke tuinen tot stand aan het noordelijke deel van de Leerdamseweg, grenzend aan het Galgewiel.

Figuur 156. Aaneengesloten bebouwing in de Voorstraat in Asperen (foto: MAB / C.J. Frank).

Figuur 157. Ruimtelijke ontwikkeling van Waardenburg: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

5.4 Beesd

5.4.1 Dorpsontwikkeling

In Beesd hebben drie versterkte huizen gestaan, die alle zijn verdwenen: het Lage Huis of Huis Wolfswaard, het Blauwe Huis en het Hooge Huis. De nederzetting Beesd ontstond mogelijk bij het eerstgenoemde hof, dat aan de oostzijde van de huidige dorpskern lag. De omgrachte kasteelplaats, die werd aangelegd op de plek waar eerder overslaggronden ten gevolge van een dijkdoorbraak waren afgezet, is tegenwoordig beschermd als terrein van hoge archeologische waarde. Het huis zelf werd in de 19e eeuw gesloopt. Het Blauwe Huis wordt beschouwd als het oudste huis. Het huis lag ten

zuidwesten van het dorp, nabij de Linge. Het verdween omstreeks het midden van de 17e eeuw. De tegenwoordige Blauwhuise Brug is naar dit kasteel vernoemd. Het Hooge Huis is aan het eind van de 18e eeuw gesloopt. Nabij de plek van het verdwenen versterkte huis staat tegenwoordig een herenhuis (Hoog Huis), dat gebouwd is op een huisterp (figuur 158). Het pand dateert uit de eerste helft van de 19e eeuw, maar is sterk vernieuwd. Naast het huis staat een forse vloedschuur.

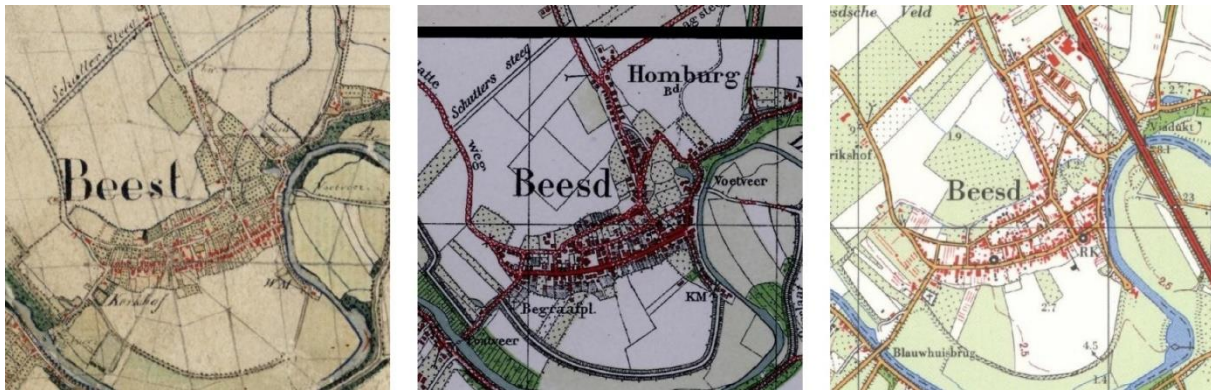

Figuur 158. Het Hoog Huis en de naastgelegen vloedschuur zijn gelegen op een huisterp (foto: MAB / C.J. Frank).

Het dorp Beesd vormt een gaaf voorbeeld van een gestrekt esdorp, met drie evenwijdige wegen die in de lengterichting van de oeverwal liggen en die op twee plaatsen vorksgewijs op elkaar aansluiten (figuur 159). De plattegrond verraaft een min of meer planmatige aanleg van de Voorstraat. Het regelmatig beloop en de breedte (gemiddeld 18 m) wijzen erop dat deze straat, in ieder geval wat betreft de perceleringen, mogelijk later tot stand is gekomen dan de Midden- en Achterstraat. De diepte van de erlangs gelegen erven varieert van 60 tot 70 m. De Voorstraat werd al in de 14e eeuw als zodanig aangeduid. Zoals in de naamgeving tot uitdrukking komt, vormde de Voorstraat vanouds de belangrijkste weg. Aan het begin van de 19e eeuw stonden langs deze brede hoofdstraat de Nederlands-hervormde kerk en pastorie, de rooms-katholieke kerk en pastorie, een reeks woonhuizen en meerdere boerderijen. Op enkele plekken was sprake van aaneengesloten bebouwing met een kleinstedelijk karakter.

De Midden- en Achterstraat bleven tot het begin van de 20e eeuw relatief schaars bebouwd. Erven met boerderijen en arbeiderswoningen werden hier afgewisseld door boomgaarden. De evenwijdig lopende straten werden door dwarsstraatjes verbonden. Aan de oostzijde van de oude dorpskern lag de

Havendijk. Aan het begin van de 19e eeuw stond langs deze straat onder meer een brouwerij. Ter hoogte van de aansluiting van de Middenstraat op de Havendijk lag een veerstoep. Blijkens het kadastraal minuutplan van omstreeks 1832 bevonden zich nabij het veer over de Linge twee herbergen (Havendijk 16 en 23).

Figuur 159. Ruimtelijke ontwikkeling van Beesd: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

De Parkesteeg (de huidige Wilhelminastraat) ontwikkelde zich vanaf het midden van de 19e eeuw tot een bebouwingslint met kleine vrijstaande woningen. De trechtervormige structuur van deze voormalige veedrift is in de huidige plattegrond nog herkenbaar in de ligging van de Parkweg en Homburg.

Voor de Tweede Wereldoorlog groeide het dorp in geringe mate, waarbij vooral sprake was van een geleidelijke verdichting van de historische bebouwingslinten. Langs de Dr. A. Kuyperweg kwam in het interbellum een aantal villa's tot stand. Vanaf circa 1950 vond langs de Slotstraat en de Meester Mierasstraat een eerste kleinschalige uitbreiding plaats, bestaande uit een reeks in blokjes geschakelde woningen in lintstructuur. In de jaren vijftig en zestig werd deze ontwikkeling voortgezet langs de Burgemeester J.W. Hondelinkstraat en de Wethouder Klerkstraat. Hoewel de stedenbouwkundige inrichting grote gelijkenis vertoont met de eerder tot stand gekomen rijtjeswoningen langs de Slotstraat en Meester Mierasstraat was de schaal van deze uitbreiding groter. Bovendien werd ook een aantal verkeersluwe straatjes aan de noordoostzijde van de Wethouder Klerkstraat tot stand gebracht.

De uitbreiding tussen de Wilhelminastraat en de autosnelweg A2 (het tracégedeelte bij Beesd werd in 1936 in gebruik genomen) werd midden jaren zeventig voltooid door woningbouw langs de Lingestraat. Vanaf het midden van de jaren zestig werd ook het gebied ten westen van de Wilhelminastraat planmatig ontwikkeld. De stedenbouwkundige opzet van deze wijk wordt gekenmerkt door een traditionele blokverkaveling, met rijen van drie of meer woningen. In de jaren zeventig kwam een reeks geschakelde woningen tot stand langs de Prins Willem-Alexandersingel, de Prins Mauritssingel en de Koningin Julianastraat. Ten zuiden van de Schuttersteeg (thans Schuttersweg) werd vanaf het midden van de jaren zeventig een kleine villawijk gerealiseerd langs de Huizenkamplaan. Het gebied ten oosten van de Doctor A. Kuyperweg werd in de laatste twee decennia van de 20e eeuw ontwikkeld tot woonwijk.

5.4.2 Historische bebouwingkarakteristiek

De historische kern van het dorp Beesd is nog bijzonder gaaf. In 1967 is de kern aangewezen als rijksbeschermd dorpsgezicht, mede vanwege de hoge waarde van de stedenbouwkundige structuur.

Het dorp heeft een kleinstedelijk karakter door de planmatige en voorname Voorstraat. Langs deze hoofdstraat bestaat de bebouwing voornamelijk uit dorpswoningen, voormalige boerderijen en winkels uit de 18e en 19e eeuw. De panden zijn veelal eenlaags met kap. Met name aan de noordzijde van de Voorstraat is de gevelwand gesloten en hebben aan elkaar grenzende panden een doorlopende kap met de daknok evenwijdig aan de straat. De panden hebben over het algemeen bakstenen gevels en eenvoudige daklijsten. In sommige gevallen is stucwerk toegepast in de vorm van speklagen en/of hoekpilasters. Diverse panden bezitten authentieke vensters en deuren, met boven de gevelopeningen een strek of segmentboog. Ook komen enkele winkelpuizen uit de 19e en vroeg 20e eeuw voor, hetgeen herinnert aan de vroeger aanwezige winkelnering.

Over de gehele lengte is de brede straat voorzien van een dubbele rij geschoren linden, die het straatprofiel in drie banen verdeelt. Langs de Voorstraat staan diverse rijks- en gemeentelijke monumenten, waaronder de 15e-eeuwse toren van de Sint-Pieterskerk, de pastorie van de hervormde kerk, de H. Kruisverheffingskerk, de rooms-katholieke pastorie en het raadhuis. Bijzonder is de façade van de voormalige spaarbank uit 1862, die in 1887 werd omgebouwd tot bewaarschool. Binnen het beschermde dorpsgezicht staat een aantal monumentale T-boerderijen en een oude krukhuiskoerterij. Een zeer markant gebouw is de villa uit 1905 in Chaletstijl met Art Nouveau invloeden (nr. 75). Rond deze voormalige praktijkwoning van de huisarts ligt een tuin, die aan de zijde van de Voorstraat wordt begrensd door het oorspronkelijke tuinhek.

De Midden- en Achterstraat hebben veel minder gesloten gevelwanden. Bovendien varieert de gevelbreedte van de panden sterker. Deze eigenschappen zijn ten dele te verklaren door de voormalige agrarische functie. Een vijfroedige hooiberg (nr. 35a) langs de Achterstraat draagt in belangrijke mate bij aan de herkenbaarheid van de historische gebiedskarakteristiek. Hetzelfde geldt voor het eerder genoemde Hooge Huis met naastgelegen vloedschuur. Kenmerkend voor de (voormalige) boerderijen aan de Achterstraat is het onderkelderde voorhuis en de verhoogd gelegen entree die bereikbaar is via een trap. Langs de Middenstraat ligt, naast een van de T-boerderijen, een vliedberg. Langs deze straat komt ook karakteristieke bebouwing uit de 20e eeuw voor, waaronder een schuur in de stijl van de Delftse School (nr. 32) en een timmerfabriek annex danszaal en bioscoop (Irene) uit de wederopbouwperiode (nr. 1).

Langs de Havendijk komt een groot aantal dijkwoningen uit de 19e eeuw en ouder voor (figuur 43). Over het algemeen hebben de panden een één- of tweelaags voorhuis dat in de lengterichting van de weg staat en een min of meer haaks daarop aansluitend achterhuis, dat een lagere ligging heeft. De brouwerij aan de Havendijk 6 vormt een markant pand. Langs de Molendijk staat korenmolen De Vrijheid uit 1826. Het betreft een ronde bakstenen grondzeiler. Samen met de toren van de Sint-Pieterskerk en de H. Kruisheffingskerk draagt de molen bij aan het herkenbare dorpsilhouet, zoals dat ook vanaf de autosnelweg zichtbaar is. Het voormalige kasteelterrein van het Lage Huis aan de oostzijde van het dorp heeft een hoge archeologische waarde. Als open dorpsgebied heeft het kasteelterrein een hoge historisch-stedenbouwkundige waarde.

Figuur 160. T-boerderij uit de 19e eeuw op de hoek van de Havendijk en de Middenstraat (foto: MAB / C.J. Frank).

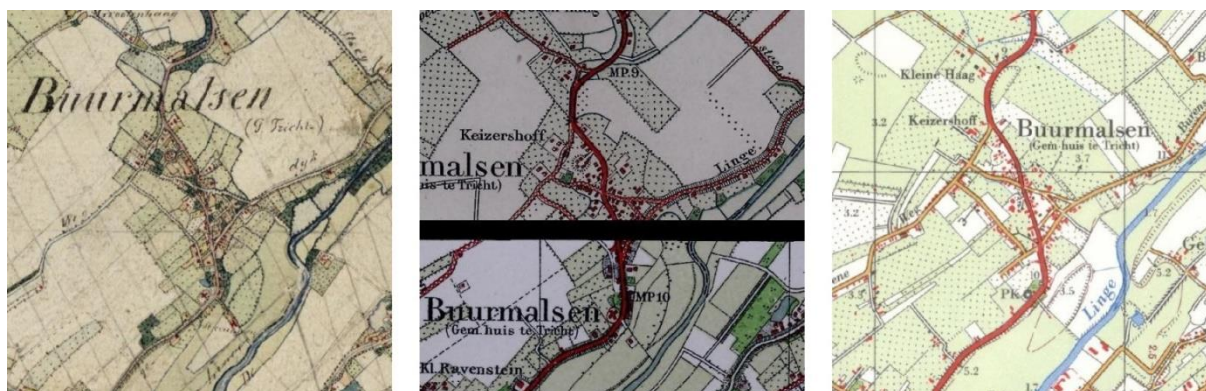
Een opmerkelijk gebouw dat buiten de oude dorpskern ligt, is het verenigingsgebouw Het Trefpunt. Het werd in 1920 gebouwd langs de toenmalige Parkesteeg. Het pand in Nieuwe Historiserende-Stijl is voorzien van een geknikt schilddak met klokkentorentje. Langs de Slotstraat bevindt zich een serie woningen uit de jaren vijftig in sobere wederopbouwstijl (nrs. 4-14). Het zijn kleine geschakelde huizen met bakstenen gevels, rode pannendaken en traditionele venster- en raamdetails. Ook elders in deze vroege naoorlogse wijk ten noordoosten van de oude kern bevinden zich eenvoudige geschakelde (arbeiders)woningen in een halfopen verkaveling, met bakstenen gevels en pannendaken. Aan de westzijde van de dorpskern ligt langs de Veerweg de oude begraafplaats. Op het terrein bevinden zich meerdere grafzerken en -kruizen uit de periode 1875-1925. Waardevol zijn de oude beuken op de begraafplaats. Langs de Veerweg staat een smeedijzeren hekwerk met een toegangshek tussen bakstenen pijlers, die bekroond zijn met natuurstenen afdekplaten. Langs de Schuttersweg bevindt zich een begraafplaats met baarhuisje. Op het terrein staan diverse oude bomen, waaronder drie forse platanen gegroepeerd rondom een kruisbeeld.

5.5 Buurmalsen

5.5.1 Dorpsontwikkeling

Buurmalsen is een brinkdorp met een min of meer vergelijkbare nederzettingsstructuur als Enspijk. Midden in het dorp lag een grote open ruimte, waar gedurende de nacht het vee werd samengebracht (figuur 161). Sinds de Vroege Middeleeuwen stonden boerderijen rondom deze brink. De agrarische

erven langs de veedriften die de dorpsbrink verbonden met de weilanden in de lager gelegen komgronden zijn waarschijnlijk in een latere fase in gebruik genomen. Bijzonder is dat langs de Burensedijk een tweede bebouwingscluster te onderscheiden is. De historisch-stedenbouwkundige structuur wordt op deze plek gekenmerkt door een voor- en achterstraat (Burensedijk, respectievelijk Beatrixstraat), hetgeen typisch is voor de gestrekte esdorpen die in deze omgeving voorkomen. Waarschijnlijk is de kern van het dorp na de bedijking van het gebied in de 11e eeuw verschoven richting de rivier. De situering van de huidige kerk, waarvan de vroegste geschiedenis terugvoert tot omstreeks 1100, duidt hier mede op. De kerk staat binnendijs op een terp. Ten noorden van de kerk lag tot omstreeks het midden van de 20e eeuw een waterplas, die ontstaan was door afgraving van gronden ten behoeve van deze terp. Een gedeelte van deze plas is thans nog als laagte herkenbaar. Aan de noordzijde van de oude dorpskern ligt de Molenberg. Op deze plek heeft in de Middeleeuwen een korenmolen gestaan. De kunstmatige heuvel is tegenwoordig nog duidelijk herkenbaar.

Figuur 161. Ruimtelijke ontwikkeling van Buurmalsen: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

Zoals op het kadastraal minuutplan uit 1832 reeds zichtbaar is, raakten gedeelten van de dorpsbrink in de loop der tijd bebouwd. Opvallend is dat gedurende de 19e eeuw met name het gebied tussen de twee historische bebouwingsclusters verder verdichtte. Rond 1840 werd de Rijksstraatweg Buren-Zaltbommel aangelegd, die in het dorp Buurmalsen het tracé van een bestaande weg volgde. Tot het midden van de 20e eeuw werd nieuwe bebouwing vrijwel uitsluitend langs de Roimond, Rijksstraatweg en Burensedijk gerealiseerd.

Na de Tweede Wereldoorlog vonden ten westen van de oude dorpskern planmatige uitbreidingen plaats. Aanvankelijk gebeurde dit langs bestaande agrarische wegen buiten de bestaande dorpskom. De twaalf in blokjes van twee geschakelde wederopbouwoningen die in 1946 langs de Groeneweg werden gerealiseerd vormen een voorbeeld hiervan (figuur 162). In de jaren zestig werd de Pastorielaan aangelegd. De Kerklaan en Hendrik de Borchstraat werden in het daaropvolgende decennium ontwikkeld. Een relatief grote uitbreiding van de dorpskern vond in de jaren zeventig van de 20e eeuw plaats, toen bebouwing langs de Jacob de Ridderstraat, Middenlaan en Boomgaardlaan tot stand kwam. Nadien is de dorpskern niet verder uitgebreid.

Figuur 162. Wederopbouwoningen langs de Groeneweg (foto: MAB / C.J. Frank).

5.5.2 Historische bebouwingskarakteristiek

De omgeving van de middeleeuwse kerk vormt een markante plek in Buurmalsen. De kerk, het ommuurde kerkhof, de forse bomerij, de terp en de naastgelegen laagte vormen samen een zeer waardevol ensemble. Mede door de ligging in de bocht van de Rijksstraatweg en de situering aan de dorpsrand is dit ensemble van bijzondere betekenis voor het beeld van het dorp.

Een andere beeldbepalende plek in het dorp vormt (het restant van) de brink. De brink kan worden beschouwd als een waardevol open dorpsgebied. Op de brink staat een lindeboom die in 1938 werd aangeplant ter ere van de geboorte van prinses Beatrix. Rondom deze herdenkingsboom staat een smeedijzeren hekwerk. Langs de randen van de brink staat bebouwing, waaronder een T-boerderij met naastgelegen schuurberg en hooiberg (nr. 1).

De historische bebouwing in het dorp kenmerkt zich door kleinschaligheid, is vrijstaand en traditioneel van karakter. De bebouwing bestaat voor een belangrijk deel uit (voormalige) boerderijen. Het betreft voornamelijk T-boerderijen. Drie fraaie boerderijcomplexen op terpen staan vlak aan de Rijksstraatweg (nrs. 21, 25 en 29). De monumentale boerderij Keizershoff, die aan het begin van de 20e eeuw werd gebouwd op de plek van een oudere boerderij, staat eveneens op een huisterp (Groeneweg 2). Ten noorden van het dorp, langs de Haagse Uitweg, staan ook enkele boerderijen op kunstmatige woonheuvels. In het dorp staan meerdere boerderijen die voorzien zijn van een Betuwse overstek (Prins Willem Alexanderstraat 30 en 47; Burensedijk 19).

In het dorp zijn aan het einde van de 19e eeuw enkele villa's gebouwd. Een fraai voorbeeld is de villa Ouders Wensch aan de Groeneweg (nr. 6). Het pand is in 1897 gebouwd in chaletstijl. Andere voorbeelden zijn villa Rustoord (Rijksstraatweg 62) en villa Ravenstein (Lingedijk 32). Omstreeks 1930 werd door de landelijk bekende architect A.H. Wegerif een landhuis in expressionistische stijl gebouwd aan de Lingedijk (nr. 1) (figuur 163).

Figuur 163. Landhuis in expressionistische stijl aan de Lingedijk 1 (foto: MAB / C.J. Frank).

Aan de Burensedijk staat een markante school uit 1910, met gevels van kalkzandsteen en siermetselwerk in rode baksteen. Langs de Groeneweg bevindt zich een serie van twaalf per twee geschakelde arbeiderswoningen uit 1946 in een voor de vroege naoorlogse periode markante traditionele stijl, gekenmerkt door bakstenen gevels, rode pannendaken en houten vensterdetails. De nabijgelegen basisschool De Malsenburg (nr. 19) en de bijbehorende onderwijzerswoning (nr. 17) dateren uit 1955 en zijn gebouwd in Delftse Schoolstijl.

5.6 Deil

5.6.1 Dorpsontwikkeling

Het dorp Deil is waarschijnlijk ontstaan vanuit twee kleine bewoningsconcentraties, die tot de jaren tachtig van de 20e eeuw gescheiden werden door onbebouwde percelen (figuur 164). De westelijke

helft van het dorp is van oorsprong een brinkdorp en vormt vermoedelijk de oudste nederzetting. Omstreeks het begin van de 19e eeuw bestond de bebouwing rondom de open ruimte van de brink voornamelijk uit boerderijen. De Bulkstraat herinnert aan de omheinde hoge weide (*bulk*) waar het vee in tijden van hoog water werd samengebracht. Ten westen van de Bulkstraat ligt een oorspronkelijk omgracht terrein, waarop het kasteel Bulkestein heeft gestaan. Een onverhard dwarsstraatje dat van de Bulkstraat naar het kasteelterrein leidt, vormt eveneens een relict. Ten oosten van deze brinknederzetting lagen Schorestein en Palmesteyn. Van het laatstgenoemde kasteel is de gracht nog aanwezig.

Figuur 164. Ruimtelijke ontwikkeling van Deil: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

Het oostelijk gedeelte van de dorpskern Deil heeft de structuur van een gestrekt esdorp, waarvan de kern is gelegen bij de Nederlands-hervormde kerk, het voormalig raadhuis en een voormalige school. De evenwijdig aan elkaar liggende Deilsedijk en Achterstraat (thans Prins Willem-Alexanderstraat) worden verbonden door dwarsstraten als de Dorpsstoep, Kerkstoep en Pastoriestoep. De Hemelsteeg (de huidige Krugerstraat) was een veedrift die leidde naar de dorpskern. Aan het begin van de 19e eeuw concentreerde de bebouwing zich aan weerszijden van de Deilsedijk. De Achterstraat was relatief schaars bebouwd. Langs de Achterstraat, op de hoek met de Pastoriestoep, stond de pastorie. Boerderijen lagen veelal op huisterpen, zoals nog fraai zichtbaar is aan de verhoogde ligging van een 18e-eeuwse boerderij aan de Willem-Alexanderstraat 7.

Vanaf het einde van de 19e eeuw groeide het dorp geleidelijk. In het oostelijk deel kwam bebouwing voornamelijk tot stand langs de Achterstraat en de Deilsedijk. Omstreeks 1900 kwam aan de oostzijde van de Hemelsteeg een reeks arbeiderswoningen tot stand. In het westelijk deel werd in deze periode bebouwing langs de Bulkstraat en de Krooiweg gerealiseerd. Midden op de dorpsbrink kwam omstreeks 1892 een boerderij gereed. In het interbellum zette deze geleidelijke verdichting langs bestaande wegen zich voort, onder meer ten westen van de Prins Johan Frisostraat en langs het gedeelte van de Krugerstraat, dat zuidelijk van de Middenweg ligt. Bijzonder is de ontwikkeling langs de Mr. W.M. Kolfstraat. Deze weg werd omstreeks 1925 ten westen van de Bulkstraat aangelegd. Vermoedelijk betrof het een particulier initiatief van de eigenaar van de aldaar gevestigde verffabriek. In de navolgende decennia ontwikkelde zich hier een woonstraatje, dat ruimtelijk gescheiden bleef van de dorpskern. In de jaren vijftig werd bovendien een gemeentewerf ingericht aan de zuidzijde van deze doodlopende straat.

De naoorlogse ontwikkeling kenmerkt zich door planmatige uitbreidingen, die aanvankelijk plaatsvonden langs de zuidrand van het gestrekte dorp. Ten westen van de Krugerstraat werd in de jaren zestig een eerste nieuwbouwwijkje gerealiseerd met geschakelde bejaardenwoningen rond een hofje. In de jaren zeventig volgde een dorpsuitbreiding tussen de Duyfhuisstraat, Bulckesteynstraat en Ringlesteinstraat, met eenvoudige woningblokken in halfopen verkaveling. Langs de Willem-Alexanderstraat werd een scholencomplex gerealiseerd. In deze periode ontstond eveneens een reeks vrijstaande woningen langs de Bulckesteynstraat, de Luchtenburgstraat en de Vergdstraat. De gronden ten oosten van de Bulkstraat werden in de daaropvolgende decennia ontwikkeld tot woongebied. De meeste recente uitbreidingswijk, die in de jaren negentig gereed kwam, werd op enige afstand gesitueerd van het historische bebouwingscluster rondom de brink. Aan de Palmesteynstraat en Pastoriestoep vonden in deze periode kleinschalige inbreidingen plaats.

5.6.2 Historische bebouwingsskarakteristiek

De bebouwing in Deil heeft een dorps karakter. Langs de Deilsedijk staan bescheiden dorpswoningen en kleine boerderijen van een of twee bouwlagen met kap, veelal met een oriëntatie evenwijdig aan de straat. Ook komen veel woningen van anderhalve bouwlaag voor, waarbij in de voorgevel vensters zijn aangebracht onder de gootlijn. De meeste panden hebben ongeschonden dakvlakken, die veelal voorzien zijn van traditionele pannendekking. Mede door de afwezigheid van later toegevoegde dakkapellen is het ruimtelijk beeld gaaf. Een ander kenmerk van de bebouwing langs de Deilsedijk hangt samen met het hoogteverschil. Verscheidene panden hebben een bouwdeel dat lager ligt dan het aan de straat gesitueerde voorhuis. Bovendien is dit hoogteverschil soms aanleiding geweest om een pand te voorzien van een asymmetrische kap.

Langs de Deilsedijk staan de meeste dorpswoningen met de nok evenwijdig aan de dijk. De lange voorgevels hebben veelal een symmetrische indeling. Een aantal van de oorspronkelijk bakstenen gevels is gepleisterd. Een deel van de panden heeft nog de oorspronkelijke schuiframen en/of luiken.

In het dorp bevinden zich diverse objecten die herinneren aan het agrarisch verleden. Zo staan langs de Deilsedijk diverse voormalige T-boerderijen met hallehuisvormig bedrijfsgedeelte aan de achterzijde en het voorhuis aan de dijk. Nr. 33 is een gaaf 18e-eeuws boerderijtje met rieten kap. Een ander voorbeeld is de vierroedige hooischaar langs de Bulkstraat. Ook de leilinden ondersteunen het landelijk karakter van het dorp. De dwarsstraten van het dorp kenmerken zich door kleinschaligheid en intieme sfeer. Kleine huizen staan er dicht tegen elkaar aan. Een waardevol ensemble wordt gevormd door de Hervormde kerk en de naastgelegen school met onderwijzerswoning. Aan de Deilsedijk 42 staat het eerste raadhuis van Deil, dat in 1877 werd gebouwd, waarbij meerdere stijlen werden gecombineerd. In 1929 werd het landhuis Frissestein door de gemeente gekocht en in gebruik genomen als raadhuis. In het middenrisaliet van dit representatieve gebouw is een gevelsteen met het gemeentewapen (runderbeest en paard van goud op een helderblauwe ondergrond) aangebracht. Westelijk van het dorp staat langs de Appeldijk de korenmolen De Vlinder, die samen met de naastgelegen molenaarswoning en een elektrisch gemaaltje een fraai ensemble vormt (figuur 165). Oostelijk van het dorp ligt een begraafplaats langs 't Oosteind. Op het terrein bevinden zich verschillende historische grafmonumenten. Bijzonder is het ijzeren sierhekwerk met de tekst 'Rustplaats der familie R. van Gellekum'.

Figuur 165. Korenmolen De Vlinder aan de Appeldijk, met op de voorgrond het elektrisch gemaaltje (foto: MAB / C.J. Frank).

Het ruimtelijk beeld van het dorp wordt mede bepaald door de traditionele boerderijen die voorkomen langs de historische bebouwingslinten. Met name langs de Krooiweg staan verscheidene T-boerderijen, die zich qua omvang en verschijningsvorm onderling van elkaar onderscheiden. Gave voorbeelden van streekeigen boerderijen zijn ook te vinden langs de Prins Willem-Alexanderstraat en 't Oosteind. De Krugerstraat, Bulkstraat en Mr. W.M. Kolfstraat zijn typische woonstraten, met kleinschalige bebouwing van één laag met kap, die haaks op de straat georiënteerd is. Kenmerkend voor het ruimtelijk beeld langs de Krugerstaat is een reeks woningen met mansardekappen die omstreeks 1900 is gebouwd. Ook de bebouwing uit het interbellum langs de Bulkstraat vormt een eenheid door de schaal en verschijningsvorm.

Een kleinschalig sociaal woningbouwcomplex dat in 1947 werd gerealiseerd langs de Mr. W.M. Kolfstraat kenmerkt zich door een eenvoudige vormgeving. De twee-onder-één-kapwoningen hebben daken met rode pannendekking en bakstenen gevels met enkele traditionalistische details, zoals strekken boven de vensters, en een decoratief bovenlicht rondom een omlijste voordeur. Aan de westzijde van de Krugerstraat kwamen rond 1960 drie blokjes gestandaardiseerde woningen en enkele vrijstaande woningen tot stand. Het betreft tweelaags panden in gematigd modernistische trant (shakehands-architectuur), met flauw hellende zadeldaken en houten geprefabriceerde puin. Enkele jaren later kwam aan de Oudenhof een complex bejaardenwoningen gereed, alsmede enkele woningen. Kenmerkend voor deze bebouwing zijn de bakstenen gevels, de terugliggende entrees, de grote

vensters en de flauw hellende daken met rode pannendekking. De bejaardenwoningen staan gegroepeerd langs een kleine groenstrook.

Tussen Deil-west en Deil-oost liggen de kasteelterreinen van Schorestein en Palmesteyn. Deze open ruimte is vanuit archeologisch en cultuurhistorisch perspectief zeer waardevol. Bovendien draagt deze open ruimte bij aan de belevingswaarde van het dorp (waardevol open dorpsgebied). Langs het gedeelte van de Benedeneindseweg dat door dit groene middengebied loopt, staat een aantal forse boerderijen met landhuisachtige allure. De eikenbeplanting langs deze weg ondersteunt deze karakteristiek. Aan de noordzijde van het dorp staat de villa Noordenhoek bij de ingang tot het kasteelterrein van Palmesteyn (figuur 49). De Noordenhoek onderscheidt zich van de over het algemeen vrij ingetogen dorpsbebouwing door de rijke neorenaissance architectuur. Het pand heeft een fraaie, van ornamenten voorziene trapgevel en de bakstenen gevels zijn voorzien van allerlei schilderachtige details.

Figuur 166. Villa Noordenhoek (foto: MAB / C.J. Frank).

5.7 Enspijk

5.7.1 Dorpsontwikkeling

Door de situering op een brede stroomrug wijkt de historische nederzettingsstructuur van Enspijk af van de omliggende dorpen, die veelal een gestrekte dorpsvorm hebben die bepaald is door de ligging op oeverwallen met een geringe breedte. Het dorp heeft zich ontwikkeld rondom een brink, die diende als

verzamelplaats voor vee (figuur 167). Via veedriften stond de brink in verbinding met de weilanden in het buitengebied. De veedriften direct bij de brink waren breder en versmalden zich gaandeweg naar de randen van het dorp. In de huidige plattegrond is deze typische wegenstructuur bijvoorbeeld nog herkenbaar aan de trechtervormige aansluiting van de Kampsedijk en de Lepelstraat (figuur 168).

Figuur 167. Ruimtelijke ontwikkeling van Enspijk: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

Figuur 168. De overgang van het dorp naar de omliggende landbouwgronden is door het ontbreken van bebouwing nog zeer goed herkenbaar op de plek waar de Kampsedijk en Lepelstraat samenkomen. De trechtervormige aansluiting diende in het verleden op het vee samen te drijven (foto: MAB / C.J. Frank).

Aan de voormalige brink staat de Nederlands-hervormde kerk, waarnaast in het verleden de dorpschool stond. Rondom het kerkterrein, waarbinnen ook een ruim kerkhof is gelegen, ligt een greppel. Aan de oostzijde van het kerkterrein hebben de gronden een hogere ligging. Vanouds concentreerde de bebouwing van het dorp zich op deze hoger gelegen rug langs de Dorpsstraat. De Kampsedijk vormde een tweede bebouwingslint. Buitendijks lagen meerdere langgerekte watergangen, die de verbinding vormden tussen de Linge en panden langs de Kampsedijk, Vermoedelijk dienden deze watergangen als haventje. Langs de Lepelstraat, op de overgang van de oeverwal naar de lager gelegen komgronden, lag een aantal erven. De boerderijen waren geplaatst op individuele woonheuvels. Tussen de Lepelstraat en Groenstraat was het merendeel van de percelen in gebruik als boomgaard. Tot 1828 stond aan de zuidzijde van het dorp het omgrachte Huis te Enspijk. Ten oosten van de bebouwing langs de Neststraat is het kasteelterrein tegenwoordig nog herkenbaar in de parcelering.

De Molenkampstraat en de Korte Veerstraat ontwikkelden zich vanaf het laatste kwart van de 19e eeuw geleidelijk tot bebouwingslinten. Omstreeks 1950 werd de Haarstraat tussen beide wegen aangelegd. Langs deze nieuwe straat werd de eerste planmatige woningbouw gerealiseerd in de vorm van een blok van zeven rijtjeswoningen met aan weerszijden een blokje van twee woningen. Ten westen van de Netstraat werden in de jaren zestig woningen en een basisschool gebouwd. Bovendien kreeg een kleinschalige uitbreiding gestalte aan de oostzijde van het dorp. Daartoe werd een nieuwe straat (Waalstraat) aangelegd tussen de Kampsedijk en de Beemd. Parallel aan deze straat werd in de jaren zeventig de Lingestraat aangelegd, waarlangs eveneens enkele blokken rijtjeswoningen werden gebouwd. Vanaf het midden van de jaren tachtig kwam de bebouwing langs de Maasstraat gefaseerd tot stand. De groene ruimte tussen deze dorpsuitbreidingen en de Kampsedijk bleef onbebouwd.

5.7.2 Historische bebouwingkarakteristiek

Van de historische dorpsbebouwing in Enspijk is relatief veel bewaard gebleven. De bebouwing kenmerkt zich door kleinschaligheid en is vrijstaand en traditioneel van karakter. Rondom de voormalige brink is het agrarische karakter van het dorp nog zeer goed herkenbaar door de aanwezigheid van meerdere historische boerderijen (Lepelstraat 3, 5 en 9; Dorpsstraat 4, 8 en 9). Markant is de werkplaats aan de Dorpsstraat 7, die bestaat uit twee bouwdelen, beide met een gepotdekselde houten gevel, meerruitsvensters en een zadeldak met een pannendekking van gesmoorde oud-Hollandse pannen. Langs de Dorpsstraat staan volgroeide eiken, die de straat een sierlijk en groen karakter geven. De bomen versterken het groene karakter van de voormalige dorpsbrink. Het kerkhof rondom de Nederlands hervormde kerk bestaat uit diverse bijzondere elementen, waaronder bakstenen muurtjes en een eenvoudig baarhuisje onder een zadeldak met pannendekking. Op de toegangsdammen naar het terrein staan fraaie hekwerken tussen gemetselde pilaren. Het ensemble van de kerk met het ruime kerkterrein, de laanbeplanting en de huizen langs de Dorpsstraat geven Enspijk een sterk eigen gezicht. Ook de voormalige school en de kosterwoning (Molenkampstraat 4-6) dragen bij aan het karakteristieke beeld. Het terrein tussen de Dorpsstraat en de Lepelstraat en het terrein tussen de Molenkampstraat en de Beemd zijn als open dorpsgebieden van historisch-stedenbouwkundige waarde.

Langs de Kampsedijk staan dorpswoningen van één bouwlaag met kap, met een oriëntatie evenwijdig aan de straat (figuur 169). Een aantal van de woningen is wit gepleisterd. Ook bevinden zich langs de Kampsedijk diverse traditionele boerderijen met rieten kappen. Beeldbepalend voor deze straat zijn ook de vele schuiframen met roedenverdelingen en de vensters met dubbele raamblinden. Bij sommige boerderijen bevinden zich oude erelementen als een bakhuis, een schuur of een hooiberg. Een gaaf voorbeeld van een T-boerderij staat aan de Kampsedijk 6. Het betreft een boerderij uit het begin van de 19e eeuw met bakstenen gevels met vlechtingen, houten schuiframen met roedenverdelingen en een rieten kap. Het pand heeft in het verleden ook dienst gedaan als veerhuis. Kampsedijk 12 en 32 zijn fraaie voorbeelden van hallehuisboerderijen.

Figuur 169. Historische bebouwing langs de Kampsedijk (foto: MAB / C.J. Frank).

Langs de Molenkampstraat, de Beemd en de Korte Veerstraat staan enkele panden die omstreeks het begin van de 20e eeuw zijn gebouwd. Beemd 16 is een T-boerderij met een rijke decoratie. Het woonhuis heeft een middenrisaliet met fronton, een voorgevel met siermetselwerk en raamblinden. Evenals de naastgelegen schuur is het woonhuis voorzien van een wolfsdak. Een gaaf voorbeeld van een dorpswoning uit deze periode is Molenkampstraat 8. Het eenlaagse pand onder een geknikt zadeldak is voorzien van sobere detaillering, waaronder een sierrand van eenvoudig stucwerk onder de daklijst, T-ramen met drielichtvensters en blinden.

De eerste planmatige woningbouw die in de jaren vijftig langs de Haarstraat heeft plaatsgevonden, kenmerkt zich door een uiterst sobere vormgeving. Het betreft in blokjes geschakelde tweelaags woningen in een halfopen verkaveling. Ze hebben bakstenen gevels en flauw hellende zadeldaken met een rode pannendekking. De vensters in de voorgevel van deze woningen hebben verschillende maten. De voordeur en het bovenliggende venster worden omgeven door een betonnen stucrand. Langs de Waalstraat staat een reeks woningen uit het midden van de jaren zestig die gebouwd zijn in een gematigd modernistische stijl. De openbare school De Minzerie is in dezelfde periode gebouwd in shake-hands stijl.

5.8 Est

5.8.1 Dorpsontwikkeling

Est is een gestrekt esdorp, dat ontstaan is op een stroomrug (zie kaartbijlage 1). Tot ver in de vorige eeuw bestond de nederzetting uit een kleine kern bij de kerk aan de dorpsbrink, met enige lintbebouwing langs de over de velden uitwaaiierende uitvalswegen. Pas in de periode na de Tweede Wereldoorlog werd een bescheiden uitbreiding aan de oostzijde van het dorp gerealiseerd, in de vorm van een woonbuurtje in lintbebouwing langs de haakvormige Wethouder van Akenstraat. Hier verzezen dubbele woningen en blokjes geschakelde eengezinswoningen in een eenvoudige halfopen stratenverkaveling. Dit buurtje is in de jaren 90 van de vorige eeuw nog enigszins uitgebreid. Verder zijn de bebouwingslinten in de loop van de vorige eeuw verder verdicht.

Grenzend aan het dorp vinden we nu een glastuinbouwconcentratiegebied, dat de omgeving van het dorp aanzienlijk veranderd heeft.

Figuur 170. Ruimtelijke ontwikkeling van Est: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

5.9 Geldermalsen

5.9.1 Dorpsontwikkeling

Geldermalsen is van oorsprong een gestrekt dorp met een brink nabij de Hervormde kerk. Het dorp onderscheidt zich van de andere dorpen door de aanzienlijke groei die aan het einde van de 19e eeuw werd ingezet. De aanleg van nieuwe infrastructuur (Rijksstraatweg, spoorlijnen) en de functie als centrum van de fruitteelt zijn mede van invloed geweest op deze ontwikkeling. Tegenwoordig valt het dorp uiteen in Geldermalsen, Geldermalsen-West (omgeving station) en Geldermalsen-Oost (voormalig buurtje Het Rot).

Ondanks de grote veranderingen die het dorp in de 20e eeuw heeft ondergaan, is de plattegrond van de oude dorpskern in de huidige situatie nog goed herkenbaar (figuur 171). De historische structuur wordt bepaald door de Koppelsedijk-Kerkstraat (de eigenlijke Lingedijk), waaraan de Tielseweg (thans Herman Kuijkstraat) en de Achterstraat (Molenweg-Dominee R. Lomanlaan-Oranje Nassaustraat) evenwijdig lopen. De Tielseweg vormde de doorgaande verbindingroute tussen Leerdam en Tiel. In noordelijke richting liep de omstreeks 1840 aangelegde Rijksstraatweg van Zaltbommel over Waardenburg naar Culemborg. De Markt lag buitendijks langs deze route, nabij het veer over de Linge. Rond dit marktplein stonden in het verleden onder meer de pastorie, de school en het veerhuis. De voornaamste straat werd gevormd door de Kerkstraat, waarlangs aan twee zijden aaneengesloten

bebouwing voorkwam. De kerk stond langs deze straat aan de zijde van het marktplein. De Kerkstraat en het Marktplein liggen op het tracé van de oorspronkelijke Lingedijk. Ten noorden van het dorp, op de plek waar in het verleden weide- en draslanden lagen, is een nieuwe dijk aangelegd. Het voormalige Huis Ravestein, gelegen aan de Koppelsedijk, lag oorspronkelijk afgezonderd van het dorp. Een deel van de gracht is nog aanwezig op het terrein. Bovendien hangt de aanwezigheid van de open groene ruimte tussen de Koppelsedijk en Van Dam van Isseltweg samen met de ligging van dit voormalige landgoed.

Figuur 171. Ruimtelijke ontwikkeling van Geldermalsen: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

In het verleden lag aan de oostzijde van Geldermalsen het buurtje Het Rot, dat bestond uit lintbebouwing langs de Lingedijk, Rooijendijk (nu Willem de Zwijgerweg) en Dwarsstraat. In het laatste kwart van de 19e eeuw en eerste kwart van de 20e eeuw maakte Het Rot een relatief snelle groei door, waarbij ook de Poppelenburgerstraat zich ontwikkelde tot een bebouwingslint. In Geldermalsen vond in dezelfde periode een geleidelijke verdichting van de bebouwingslinten plaats. Nieuwe bebouwing kwam in de dorpskern onder meer tot stand langs de Geldersestraat. In de omgeving van het voormalig Huis Ravestein werden representatieve villa's gebouwd langs de Van Dam van Isseltweg en de Koppelsedijk. In het tweede kwart van de 20e eeuw zette deze ontwikkeling zich versneld door, waarbij met name ook bebouwing werd gerealiseerd langs bestaande wegen buiten de oude dorpskern, zoals de Genteldijk, Stationsweg en Willem de Zwijgerweg (voormalige, Rooijendijk). De omgeving van het voormalig huis Ravestein, dat door de aanwezigheid van het groen een aantrekkelijk woonmilieu vormde, ontwikkelde zich in het interbellum verder tot een kleinschalig villapark, met villa's en grote middenstandswoningen in ruime, rijkelijk van groen voorziene tuinen, ook hier weer grotendeels binnen de reeds bestaande wegenstructuren. De Stationsweg is binnen deze structuur een belangrijke hoofdas. De aanleg van de spoorlijn Utrecht-'s-Hertogenbosch in de jaren zestig van de 19e eeuw heeft een belangrijke invloed gehad op de geschetste ruimtelijke ontwikkeling van Geldermalsen-West. Door de opening van het station in 1868 werd dit gedeelte van het dorp ontsloten, waardoor het een attractief woongebied werd. In de omgeving van het station werden verschillende hotels, pensions en cafés geopend. Bovendien vestigden zich sindsdien langs het spoor diverse fabrieken en bedrijven.

Omstreeks 1920 vonden de eerste kleinschalige planmatige ontwikkelingen plaats, in eerste instantie meestal langs al bestaande wegenstructuren en in de vorm van lintbebouwingen. Destijds kwam langs de oostelijke zijde van de Burgemeester Verweijlaan een sociaal woningbouwcomplex tot stand bestaande uit 36 woningen. Ook werd ten westen van het Laageinde een klein tuindorp gerealiseerd, dat werd gevormd door 33 woningen langs een kort woonstraatje en een vierhoekig pleintje.

Na de Tweede Wereldoorlog groeide het dorp Geldermalsen aanzienlijk. De eerste grootschalige woonuitbreidingen vonden in jaren veertig en vijftig plaats nabij de oude dorpskern, tussen de Rooijendijk en Tielerweg (Prinses Ireneweg, Prinses Marijkeweg e.o.) en ten noorden van de Lingedijk-Willem de Zwijgerweg (Rivierenwijk). Hier verrees een typisch naoorlogse woonwijk met blokken geschakelde woningen in een halfopen verkaveling. Rond het midden van de 20e eeuw werd de Tunnelweg aangelegd. De weg ontsluit een in de jaren zestig en zeventig verder ontwikkelde wijk, waarvan het gedeelte ten noorden van de Tunnelweg opvalt door zijn markante stedenbouwkundige structuur. De Burgemeester Venedelaan vormt hier de hoofdvas, waaraan een reeks van geschakelde driehoekige plantsoenen is gekoppeld. Rondom bevinden zich geschakelde en vrijstaande middenstandswoningen en bungalows. Op de aansluiting van de Venedelaan op de Tunnelweg is in de grootste open ruimte een kerkgebouw geprojecteerd. In de navolgende decennia vestigden zich ten westen van het station meerdere fabrieken. Ook werden langs de Industrieweg, Tielerweg en Rijnstraat bedrijventerreinen in gebruik genomen.

In de jaren zestig en zeventig werd ten oosten van de Rijksstraatweg de Emmawijk gerealiseerd. Deze wijk kenmerkt zich door een traditionele blokverkaveling. In de jaren tachtig werd de Emmawijk verder uitgebreid, onder meer door de aanleg van een nieuwe buurt ten zuiden van de J.F. Kennedylaan. In de jaren tachtig en negentig kwam de woonwijk ten westen van de Randweg gereed, gevolgd door de aanleg van een woonwijk tussen de Rijksstraatweg en Stationsweg-Laageinde en Rijksstraatweg-Molenweg-Koppelsedijk. De meest recente uitbreiding wordt gevormd door de nieuwbouwwijk Kalenberg, die ten zuiden van de spoorlijn Geldermalsen-Tiel in Meteren is aangelegd. De uitbreidingswijk De Plantage (in Meteren) is thans in ontwikkeling.

5.9.2 Historische bebouingskarakteristiek

In de oude dorpskern is met name langs de Geldersestraat, Kerkstraat, Rijksstraatweg, Herman Kuykstraat en het Marktplein nog enige bebouwing uit de 19e eeuw te vinden. Een groot deel van de panden langs genoemde straten dateert evenwel uit de eerste helft van de 20e eeuw. De bebouwing in de oude dorpskern bestaat voornamelijk uit tweelaags panden, die afwisselend vrijstaand of aaneengesloten zijn gebouwd. Door hun vorm en detaillering hebben de panden een kleinstedelijk karakter. Sommige panden zijn ontworpen als winkel-woonhuis. Ook bevindt zich in de kern bebouwing die door zijn afwijkende vorm en/of functie opvalt, zoals de fabriek aan de Geldersestraat 19, de kleine werkplaats aan de Geldersestraat 4 en de beurs aan het Marktplein 16.

De korenmolen langs de Rijksstraatweg en de Nederlands-hervormde kerk aan de Kerkstraat vormen de belangrijkste *landmarks* in het dorp. Een derde gebouw dat sterk bijdraagt aan de herkenbaarheid van Geldermalsen is het stationsgebouw.

De bebouingskarakteristiek van Geldermalsen wordt in belangrijke mate bepaald door de 20e-eeuwse dorpsuitbreidingen. Een belangwekkend complex is het Tuindorp, dat in de jaren twintig werd gebouwd in een zakelijk-expressionistische trant. De woonblokjes hebben verschillende dakvormen, waarbij de rode pannendecking een zeer prominent onderdeel uitmaakt van het ruimtelijk beeld (figuur 172). Bijzonder zijn ook de forse gemetselde schoorstenen die in de gevels zijn geplaatst en die zich naar boven toe verjongen. Een ander voorbeeld van een sociaal woningbouwcomplex bevindt zich aan de Burgemeester Verweijlaan. Het in 1918 gereed gekomen complex bestaat uit twaalf dubbele woningen onder een schilddak met rode pannendecking en drie huizenblokjes met vier woningen onder een schuin zadeldak met dwarskappen. De oorspronkelijke gevelindeling van deze panden is sterk gewijzigd en ook is de bakstenen gevel van een aantal van de panden gewit. Een ander complex

arbeiderswoningen kwam begin jaren dertig gereed langs de Badweg. Deze bebouwing bestaat uit sober vormgegeven blokjes van vier woningen onder een doorlopend zadeldak met rode pannendekking.

Figuur 172. Sociale woningbouwcomplex Tuindorp (foto: MAB / C.J. Frank).

In de vooroorlogse periode zijn in Geldermalsen diverse middenstandswoningen gebouwd. Langs de Burgemeester van Geusauweg, Van Dam van Isseltweg en Stationsweg staan woonhuizen uit het interbellum, waarvan het merendeel gebouwd is in traditioneel-zakelijk stijl of in de trant van de Amsterdamse School. De woningen kenmerken zich door een zorgvuldig vormgeving met in veel gevallen een rijk gedetailleerde baksteenarchitectuur, erkers en overstekende pannendaken.

In de jaren twintig en dertig heeft zich langs de Koppelsedijk, Genteldijk en Herman Kuykstraat een kleinschalige villawijk ontwikkeld. De villa's hebben een sterk individueel karakter en worden omringd door ruime tuinen. De aanzet tot de ontwikkeling van dit villawijkje werd gevormd door de aanleg van de spoorlijn en hing mede samen met de aanwezigheid van het landgoed van Huize Ravestein. Het voormalige kasteelterrein en zijn directe omgeving vormen tegenwoordig een waardevol open dorpsgebied. Een van de eerste villa's in het dorp werd rond 1875 gebouwd in een eclectische stijl (Herman Kuykstraat 1). Aan het begin van de 20e eeuw werden twee zeer royale villa's gebouwd langs de Van Dam van Isseltweg (nrs. 2 en 12). Ook werden destijds enkele villa's nabij het station gerealiseerd, die werden afgewisseld door middenstands- en arbeiderswoningen. Een markant voorbeeld van de villabebouwing in Geldermalsen-West is villa De Gentel (Genteldijk 16). Deze villa werd in 1914 gebouwd in Overgangsarchitectuur. Het tweelaags pand heeft gepleisterde gevels en een

samengesteld schilddak met knik en rode pannendeckking. Het karakter van het pand wordt sterk bepaald door de grote vensters met roedenverdeling.

In de jaren dertig van de 20e eeuw werd een nieuwe brug bij Geldermalsen aangelegd. Deze betonnen boogbrug met ruitvormig bovenwindverband is tegenwoordig nog aanwezig. Met de aanleg van de nieuwe oprit kwam destijds een groot obstakel in het winterbed van de rivier tot stand. In de dijk van de oprit kwamen een zogenaamd hulpgat, dat in geval van nood doorgestoken mocht worden. Hardstenen palen aan weerszijden van het hulpgat herinneren nog hieraan.

In de dorpskern staan verschillende panden uit de wederopbouwperiode. Fraaie voorbeelden van naoorlogse woonhuizen zijn Burgemeester Venedelaan 15 (bungalow Solskin uit 1966), Genteldijk 40 (bungalow De Krukel uit 1948) en Meidoornweg 9 (villa uit 1963). In dezelfde periode is de Rehobothschool aan de Anjerstraat 2 gebouwd. Het Lingehuis werd in 1953 gebouwd als het kantoor van het Waterschap van de Linge (Koppelsedijk 10). Een zeer bijzonder ensemble wordt gevormd door de zaalkerk van de Gereformeerde kerk, met naastgelegen kosterwoning en pastorie (Ds. R. Lomanlaan 5-9) (figuur 173). Langs de Industrieweg staat een grote fabriekshal met poortgebouw uit 1953, beide in rode en gele baksteen gebouwd, met ijzeren vensters en onder flauw hellend zadeldak.

De woonwijken uit de vroeg naoorlogse periode kenmerken zich door een eenvoudige stedenbouwkundige structuur en een open- of blokverkaveling, waarin reeksen van blokken met geschakelde eengezinswoningen zijn geprojecteerd, meestal evenwijdig aan de staat. De woningen hebben een traditionele vormgeving of tonen een mengstijl van traditionele en modernere vormen en materiaalgebruik. Bakstenen gevels en flauw hellende zadeldaken met rode of gemoorde pannendeckking bepalen het beeld.

Figuur 173. Gereformeerde kerk aan de Ds. R. Lomanlaan uit 1954 (foto: MAB / C.J. Frank).

Aan de D.J. van Wijkstraat ligt de oude algemene begraafplaats van Geldermalsen, die dateert uit de eerste helft van de 19e eeuw. Op deze ommuurde begraafplaats bevinden zich bijzondere staande en liggende zerken en grafkelders. De algemene begraafplaats aan de Emmalaan heeft een sterk monumentale opzet, met twee gedeelten die de vorm van een halve cirkel zijn aangelegd en die door lanen in verschillende segmenten worden opgedeeld. De middelpunten van de twee halve cirkels worden met elkaar verbonden door een brede hoofdas. De begraafplaats wordt begrensd door een singel. Rondom het oude, noordelijk gedeelte van de begraafplaats heeft deze singel een slingerend karakter. De monumentale opzet is in de tweede helft van de 20e eeuw tot stand gekomen. Langs de Meersteeg ligt de Joodse begraafplaats. Op het kleine omgrachte terrein staan enkele grafstenen en een baarhuisje met rode bakstenen gevels onder zadeldak met donkere pannendekking.

5.10 Gellicum

5.10.1 Dorpsontwikkeling

Gellicum is een gestrekt esdorp, dat ligt aan de linkeroever van de rivier de Linge. Ten noorden van het dorp ligt Rhenoy op de tegenovergelegen oever. Kenmerkend voor de historische nederzettingsstructuur zijn de parallel gelegen voorstraat (Lingedijk) en achterstraat (Laag- en Hoog eindseweg) (figuur 174). Een bebouwingscluster ontwikkelde zich rondom de Nederlands-hervormde kerk, waarbij de bebouwing binnendijs tegen de kruin van de Lingedijk stond. Aan de westzijde van het dorp sluiten de voor- en achterstraat vorksgewijs op elkaar aan. Ten westen van dit punt stond de

bebouwing vanouds buitendijks, dit in tegenstelling tot de bebouwing langs de voorstraat. Een reden was dat langs dit gedeelte van de dijk een gegraven waterloop (De Vaart of Breeknap) lag, die de meanderende Linge beoosten Acquoy afsneed. Op deze wijze konden schippers de scherpe bocht in de Linge vermijden, die door een sterke stroming moeilijk bevaarbaar was. Het kanaal was in ieder geval in 1664 al aanwezig en behoorde tot de eigendommen van de heer van Gellicum, die hier tol hief. De kleine dijkwoningen vormden vermoedelijk de onderkomens van arbeiders die werkten in de griendteelt en scheepsvaart.

Figuur 174. Ruimtelijke ontwikkeling van Gellicum: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

In het midden van het dorp wordt de langgerekte nederzettingsstructuur onderbroken door een open groene ruimte tussen de Vlietkant en Kerkstraat. In het verleden lag hier het noordelijk gedeelte van De Dorpsvliet, een wetering die in de Late Middeleeuwen werd gegraven ten behoeve van de afwatering van de natte komgronden. De wetering waterde door middel van een sluis in de Lingedijk uit. Hoewel het noordelijk gedeelte in de jaren zeventig van de 20e eeuw werd gedempt, is de wetering ten zuiden van de rooms-katholieke kerk nog aanwezig. Aan het bochtige beloop is herkenbaar dat dit gedeelte van oorsprong vermoedelijk een natuurlijk waterloopje was. De open ruimte ter plaatse van de gedempte wetering vormt een cultuurhistorisch waardevolle structuur in de dorpskern, temeer vanwege de historisch-geografische relatie met het kasteel van Gellicum, dat tot de sloop in 1802 aan de westzijde van de Vlietkant lag. Opvallend is de excentrische ligging die het omgrachte kasteel, de middeleeuwse kerk en het tegen de kerktoren staande rechthuis (1636) hadden in de historische nederzettingsstructuur (figuur 175).

Figuur 175. Ets van het kasteel en de kerk van Gellicum, Hermanus Schoute(n), omstreeks 1730 (bron: *Het Geheugen van Nederland*).

Aan de oostzijde van het dorp bevond de bebouwing zich langs de Lingedijk. Het Kerkepad (thans Hoogeindseweg) vormde de verbinding tussen dit bebouwingscluster en de rooms-katholieke kerk. De weg liep langs de achterzijde van het erf van de pastorie, die aan de Lingedijk stond. Vanaf het midden van de 19e eeuw groeide het dorp Gellicum zeer geleidelijk. Deze ontwikkeling werd gekenmerkt door een geleidelijke verdichting van de oude bebouwingslinten, voornamelijk door de bouw van afzonderlijke dorpswoningen. Opmerkelijk is dat deze ontwikkeling zich na de Tweede Wereldoorlog doorzette en dat in tegenstelling tot omliggende dorpen nauwelijks sprake was van planmatige dorpsuitbreiding. Langs de Laag- en Hoogeindseweg werden in de jaren zestig en zeventig kleine reeksen woningen gebouwd. Een inbreidingswijkje kwam begin jaren negentig tot stand aan de Kerkebogerd.

5.10.2 Historische bebouwingsskarakteristiek

Kenmerkend voor de historische bebouwingsskarakteristiek van het dorp Gellicum is het vrijwel gesloten gevelbeeld van de panden langs de Lingedijk. De bebouwing bestaat hoofdzakelijk uit traditionele dorpswoningen die met de nok evenwijdig aan de dijk staan en één bouwlaag hoog zijn. De bebouwing kenmerkt zich door kleinschaligheid en is vrijstaand. Over het algemeen hebben de woningen een zadeldak, maar ook komen er panden met een schild- of mansardedak voor. Bij sommige panden is de oorspronkelijke bakstenen gevel wit geverfd. De dijkwoningen hebben een karakteristieke smalle strook

grond voor het huis liggen. In het midden van het historisch bebouwingslint staat de Nederlands-hervormde kerk, herbouwd in 1928, het jaar waarin een brand de kerk en elf huizen verwoestte. Langs de dijk staan meerdere boerderijen. Behalve oudere T-boerderijen die omgevormd zijn tot woonhuis, bevinden zich langs de dijk enkele boerderijen uit de eerste helft van de 20e eeuw. Een voorbeeld is de hallehuisboerderij die omstreeks 1930 is gebouwd aan de Lingedijk 20. De oudere boerderijen hebben over het algemeen een rieten dak met een of meerdere wolfseinden, een gepleisterde of wit geverfde gevel en vensters met meerruits schuiframen en blinden.

Een waardevol ensemble wordt gevormd door de O.L. Vrouwe Geboortekerk, het tegen de kerktoren staande rechthuis, het ommuurde kerkhof en de nabijgelegen pastorie met tuin (figuur 176). Langs de Vlietkant staan op een kunstmatige heuvel een boerderij en een huis, beide met een representatieve en symmetrisch ingedeelde gevel. Tussen beide panden staat een poortje. Ervoor staan vier leilinden die het hoogteverschil met de straat accentueren. Bepalend voor het ruimtelijk beeld van de Vlietkant zijn ook de drie houten schuren uit de tweede helft van de 20e eeuw (figuur 177). Noemenswaardige gebouwen of ensembles uit de naoorlogse periode zijn niet aanwezig.

Figuur 176. De Onze-Lieve-Vrouwe Geboortekerk met het tegen de kerktoren staande rechthuis (foto: MAB / C.J. Frank).

Figuur 177. Deze dorpswoning langs de Vlietkant is gesitueerd op een kunstmatige heuvel. Voor het pand staan twee leilinden (foto: MAB / C.J. Frank).

5.11 Haaften

5.11.1 Dorpsontwikkeling

Haaften is in oorsprong een gestrekt esdorp, dat is ontstaan op een stroomrug, met het net van Molenstraat, Koningsstraat, Herenstraat, Steenweg en Dreef als oude wegen. Het dorp ligt aan drie zijden ingeklemd tussen dijken. Dit situatie zorgde ervoor, dat het dorp ten zuiden van de Molenstraat al in de 19e eeuw dicht bebouwd was. Buiten de kern bevonden zich een lang bewoningslint langs de Dreef, de dijkbebouwing en het voormalige kasteelterrein. Bijzonder is dat Haaften al een bescheiden dorpsuitbreiding kende in het interbellum, en wel in de omgeving van Graskamp en de Emmastraat. In de naoorlogse periode werden deze straatjes geleidelijk aan het oude dorp vastgebreed. Na de Tweede Wereldoorlog ontwikkelde zich een nieuwe woonbuurt ten westen van het dorp met als hoofdas de Goudensteinstraat. Het buurtje werd bebouwd met lange blokken eengezinswoningen in een halfopen verkaveling. Ten noorden van Haaften werd in de jaren 1950-1960 een kleine woonbuurt gebouwd aan de Dutry van Haaftenstraat en de Burgemeester M.P. van Willigenweg. De jongere dorpsuitbreiding bevinden zich ten oosten en ten noorden van dit buurtje.

Figuur 178. Dorpsbeeld Haften: Lint van T-boerderijen in de Herenstraat (foto: MAB / C.J. Frank).

Figuur 179. Ruimtelijke ontwikkeling van Haften: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

5.12 Heesselt

5.12.1 Dorpsontwikkeling

Heesselt is een gestrekt esdorp, dat is ontstaan in de vroege middeleeuwen op een stroomrug. De oudste kern ligt voornamelijk langs de Gerestraat en Kerklaan. Heesselt heeft slecht een zeer beperkte uitbreiding ondergaan. Zo ontstond in de vroege naoorlogse aan de oostzijde van het dorp een kort bebouwingslint langs de Gerestraat, in eerste instantie bestaande uit blokjes dubbele woningen, later

aangevuld met langere blokken eengezinswoningen in een eenvoudige halfopen stratenverkaveling. Verdere uitbreiding bleef achterwege.

Figuur 180. De Protestantse kerk van Heesselt staat centraal in het dorp, op het terrein omgeven door Kerklaan, Gerestraat en Waalbandijk (foto: MAB / C.J. Frank).

Figuur 181. Ruimtelijke ontwikkeling van Heesselt: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

5.13 Hellouw

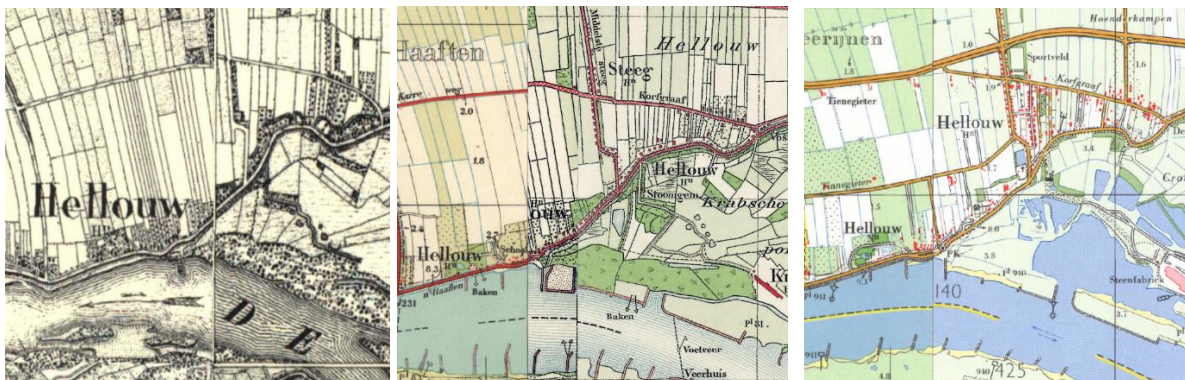
5.13.1 Dorpsontwikkeling

Hellouw is ontstaan in de vroege middeleeuwen op een smalle zandrug. In de 19e eeuw bestond het dorp vooral uit een lang bebouwingslint langs de dijk. De oeverwal was op deze plek zo smal dat het niet aantrekkelijk was om ver achter de dijk te wonen. Dat gebeurde alleen aan de Korfgraaf, die tevens

als een soort Achterstraat fungeerde. De eerste dorpsuitbreiding vond al vóór 1923 plaats langs de toenmalige Middelste steeg, de huidige Irenestraat. Het ging om een lang lint van kleine, evenwijdig aan de weg geplaatste arbeiderswoningen, wellicht voor de steenfabriek. Rond het midden van de vorige eeuw vond een steeds verdere verdichting plaats van het bebouwingslint langs de Kortgraaf. Kort daarna verrees een nieuwe woonbuurt aan de Karel Doormanstraat, een lang lint geschakelde eengezinswoningen in een eenvoudige stratenverkaveling, gespannen tussen de Waalbandijk en de Kortgraaf. Ten noorden van de Kortgraaf werden sportvelden aangelegd. Later is vooral gebouwd tussen de Graaf Reinaldweg en de Kortgraaf in een nieuwe buurt. Door de dijkverzwaring van 1989 verdween het karakteristieke dijklint langs de Waaldijk.

Figuur 182. Blokken geschakelde woningen uit de vroege naoorlogse periode aan de Karel Doormanstraat in Hellouw (foto: MAB / C.J. Frank).

Figuur 183. Ruimtelijke ontwikkeling van Hellouw: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

5.14 Herwijnen

5.14.1 Dorpsontwikkeling

Herwijnen is in de vroege middeleeuwen ontstaan op een stroomrug en ontwikkelde zich in de loop der eeuwen tot een langgerekt dijkdorp, waarin langs de sterk konkelende Waalbandijk drie bebouwingsclusters waren te onderscheiden: Boveneind, Kerkeind en Benedeneind. In een grote boog, min of meer parallel aan de dijkstructuur bevindt zich de Achterweg, waarvan tot ver in de vorige eeuw alleen het meest oostelijke deel, nabij Benedeneind, een wat intensievere lintbebouwing kende. Nabij de aansluiting van Houtsteeg (nu Schoutensteeg) en de Nieuwe Steeg werden in het interbellum twee scholen gesticht en ontwikkelde zich een vierde kern, aanvankelijk bebouwd met kleine vrijstaande of dubbele woningen aan Achterweg en Geerstraat, een nieuw aangelegd straatje haaks op de Achterweg. Vanaf de jaren 50 groeide dit cluster verder uit tot uiteindelijk een aanzienlijke dorpskom. Aan weerszijden van de Nieuwe Steeg verrezen kleine woonbuurten met een eenvoudig orthogonaal stratenplan, gevuld met blokjes geschakelde eengezins- en bejaardenwoningen in een halfopen verkaveling. Aan de Achterweg, bij de aansluiting van de Nieuwe Steeg ontwierp men een langgerekt plein (in feite een dubbele rijbaan met brede groene middenberm), waaraan rond 1960 het nieuwe gemeentehuis kwam te staan. In de jaren 80 volgde ook een uitbreiding ten zuiden van de Achterweg.

Figuur 184. Achterweg met pleinvormige verbreding en het nieuwe gemeentehuis, op een Ansichtkaart uit circa 1965 (part.collectie).

Figuur 185. Ruimtelijke ontwikkeling van Herwijnen: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

5.15 Heukelum

5.15.1 Stadsontwikkeling

Heukelum is in de vroege middeleeuwen ontstaan op een oeverwal van de Linge. De nederzetting ontwikkelde zich tot een gestrekt esdorp, dat vermoedelijk in de 14e eeuw stadsrechten ontving. Met de omwalling van de nederzetting werd een bewoningskern afgekaderd die tot ver in de 20e eeuw voldeed. Vanwege de stadsstichting werden in de loop van de tijd boerderijen uit de omgeving binnen de omgrachting verplaatst. Nog steeds wordt het stadsbeeld bepaald door de aanwezigheid van verschillende voormalige boerderijen. Hoofdas in de stad is de Voorstraat, die een aaneengesloten kleinstedelijke bebouwing verkreeg en zich in het hart van het stadje, bij voormalig raadhuis en kerk splitst in de Gasthuisstraat-Molenstraat (eveneens met een vrij intensief bebouwingslint) en de meer als achterstraat fungerende Torenstraat. Vanuit de hoofdstraat leiden smalle stegen of “sterigers” naar de Lingekade. Voorstraat-Gasthuisstraat-Molenstraat, Torenstraat, Evert Noolstraat en Groenewal liggen evenwijdig aan elkaar en vormen met een aantal onder rechthoekige hoeken kruisende dwarsstraten een regelmatig stratenpatroon, waarin een planmatige opzet spreekt. In de jaren 30 werd in het slechts spaarzaam bebouwde zuidelijke deel van de binnenstad enige woningbouw gepleegd in de vorm van vrijstaande arbeiders- en kleine middenstandswoningen. Ook de eerste naoorlogse woningbouw kreeg een plek binnen de wallen, en wel in de vorm van blokken geschakelde eengezinswoningen in traditionele stijl aan de Torenstraat (1947), de Groenewal (1952, 1957) en de Evert Noolstraat (1950, 1958). In de eerste helft van de jaren 60 vond de eerste stadsuitbreiding buiten de wallen plaats, zuidwestelijke van de binnenstad. Tussen de Dwarsweg en de Koningin Wilhelminastraat kwam een wijkje tot stand met een eenvoudig orthogonaal stratenpatroon, gevuld met lange en korte blokken geschakelde woningen. Aan de Dwarsweg is een markante, taps toelopende plantsoenaanleg gecreëerd. Verdere uitbreidingen volgden vanaf de jaren 70. In deze periode ontwikkelde zich langs de Achterweg een wijk met veel vrijstaande woningen in ruime groene tuinen.

Figuur 186. Stadsbeeld Heukelum. Zicht in de Gasthuisstraat, vanuit de Voorstraat. Rechts is nog net het in de jaren 60 nieuw gebouwde gemeentehuis van Heukelum zichtbaar (foto: MAB / C.J. Frank).

Figuur 187. Ruimtelijke ontwikkeling van Heukelum: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

5.16 Meteren

5.16.1 Dorpsontwikkeling

Het dorp Meteren is in de Vroege Middeleeuwen ontstaan op een complex van brede stroomruggen, die op enige afstand van de Linge liggen. De nederzetting heeft de structuur van een rond esdorp (figuur 188). De bebouwing concentreerde zich in het verleden met name langs de Wilhelminastraat, Bredestraat en Dorpsstraat. De dorpskern werd gevormd door het cluster van kerk, pastorie en dorpschool, dat zuidelijk langs de Dorpsstraat lag. Direct ten oosten van het dorp stond het Huis te

Meteren. De gracht die rondom het inmiddels verdwenen adellijk huis lag, alsmede een aanzienlijk deel van de omliggende laanstructuur, is tegenwoordig nog aanwezig.

Figuur 188. Ruimtelijke ontwikkeling van Meteren: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

Ten westen van de Wilhelminastraat liep de Heeggraaf. Blijkens historische kaarten kwam langs de oostelijke oever een smalle strook griendhout voor (*heeg* = haag, bos van laag hout), hetgeen duidt op natte omstandigheden en een lagere ligging. Vermoedelijk betreft het een door de mens aangelegde waterloop (*graaf* is afgeleid van het werkwoord graven), die is aangelegd in de bedding van een oud riviertje. In de stedenbouwkundige structuur van het dorp is de ligging van deze waterloop nog herkenbaar aan de diepte van de percelen langs de Wilhelminastraat. De Heeggraaf werd aan de andere zijde begeleid door een pad, waarlangs een aantal panden stond. Direct ten oosten van de Achtersteweg lag een andere waterloop, die nabij de Bredestraat aansloot op de Heeggraaf. Vanaf dat punt stroomde de waterloop westwaarts richting de Dalemse Wetering. De sloot die tussen de Bredestraat en G.H.C.F. Siebrandsstraat is gelegen, vormt een restant van deze waterloop.

Bij een dijkdoorbraak of een beheerste afstroming van rivierwater door middel van een overlaat, liepen de komgronden vaak geleidelijk onder. Langs de randen van een stroomrug was het gevaar van een overstroming groter, dan er bovenop. Evenals in andere dorpen in het riviereengebied is dit ook in de ruimtelijke structuur van Meteren nog zichtbaar. Aan de noordzijde van de dorpskern (Bredestraat 4 en Wouwertweg 10) getuigen twee grote huisterpen van de inspanningen die de bewoners in het verleden zich getroostten om droge voeten te houden. Ook langs de Achtersteweg staat een aantal historische boerderijen op een huisterp (Achtersteweg 39, 47, 55 en 69). Bij de Nederlands-hervormde kerk ligt een vloedwal, die als toevluchtsoord voor de dorpsbewoners diende. Bij het afgraven van gronden ten behoeve van terpen en vluchtheuvels ontstond vaak een zogenaamde del (een plas of laag gelegen stuk land). Langs de Rijksstraatweg, die onderdeel uitmaakte van de doorgaande verbinding tussen 's-Hertogenbosch en Utrecht, ligt een del (tegenover boerderij De Dell). Ook de langgerekte waterplas ten noorden van De Bommel, is waarschijnlijk een del.

Vanaf het begin van de 20e eeuw nam de bebouwing langs de Achtersteweg geleidelijk toe. Omstreeks 1950 vond aan deze zijde van het dorp een eerste planmatige ontwikkeling plaats. Er werden vier blokjes dubbele woningen langs de Achtersteweg en drie blokken rijtjeswoningen langs de nieuw aangelegde Lindelaan gebouwd. Begin jaren zestig kwam langs laatstgenoemde straat een vierde woonblok gereed. Bovendien werd een groen pleintje ingericht, waar een basisschool en vijf vrijstaande woningen omheen kwamen te liggen. In dezelfde periode werd de Eikenlaan aangelegd, waarlangs zes blokken rijtjeswoningen tot stand kwamen. In de daaropvolgende decennia werden de open ruimten

tussen de Wilhelminastraat en Dorpsstraat gefaseerd bebouwd. Het betrof telkens relatief kleinschalige invullingen. Vanaf de Dorpsstraat werden drie doodlopende woonstraten aangelegd: de Berkenlaan, de Wilgenlaan en de Kastanjelaan. Omstreeks het midden van de jaren negentig werd gestart met de realisatie van de grootschalige nieuwbouwwijk Kalenberg, ten noorden van het dorp Meteren. De uitbreidingswijk De Plantage is thans in ontwikkeling.

5.16.2 Historische bebouwingsskarakteristiek

De Nederlands-hervormde kerk (Dorpsstraat 16) en de nabijgelegen school (Schoolstraat 3) en pastorie (Schoolstraat 2) vormen een beeldbepalend ensemble in de dorpskern van Meteren. De bebouwing van het dorp Meteren kenmerkt zich door kleinschaligheid, is vrijstaand en traditioneel van karakter. Het oorspronkelijk agrarische karakter van Meteren is nog goed herkenbaar door de open ruimte tussen de Dorpsstraat en Achtersteweg (waardevol open dorpsgebied) en de talrijke historische boerderijen die in de dorpskern staan. Zo staan langs de Blankertseweg drie T-boerderijen en een hallehuisboerderij, allen met een rietgedekt schilddak, bakstenen gevels en vensters met meerruits (schuif)ramen en blinden. Sommige van deze panden hebben een overkragende kap boven de deeldeuren, hetgeen typisch is voor historische boerderijen in het rivierengebied. Een fraai voorbeeld van deze bouwwijze is te vinden aan de Bommelweg 2a, waar zowel de T-boerderij als de naastgelegen schuur een overstekend kappedeelte heeft (figuur 189).

Figuur 189. Overstekende kappedeelten van de boerderij en schuur aan de Bommelweg 2a (foto: MAB / C.J. Frank).

Ook langs de Achtersteweg, Dorpsstraat, Bredestraat en Rijksweg en Wilhelminastraat bevinden zich veel gave boerderijcomplexen, met schuren, hooibergen, bakhuisjes en andere karakteristieke opstallen. In sommige gevallen zijn de boerderijen gebouwd op kunstmatige heuvels. Bovendien komen bij verschillende boerderijen nog eenvoudige tuinen, erven met grindverharding en leilinden voor. Een voormalige boerderij aan de Rijksweg 80 (thans restaurant) draagt de naam 'De Tol', hetgeen een verwijzing vormt naar het geld dat hier in het verleden geheven werd voor het gebruik van de doorgaande verkeersroute. Een markante boerderij uit het interbellum staat aan de Wouwertweg 10. Het tweelaagse pand in traditioneel-zakelijke stijl is voorzien van twee erkers, een serre en een houten luifel boven de entree. Het geknikte overkragende schilddak wordt bekroond met twee schoorstenen en twee pironen. De achterliggende schuur onder schilddak heeft een zeer sobere detaillering. Aan de Dorpsstraat 8 bevindt zich een rijk gedecoreerde dorpswoning in Chaletstijl uit 1915 (figuur 190).

Figuur 190. Woning aan de Dorpsstraat 8 in Chaletstijl (foto: MAB / C.J. Frank).

Een klein ensemble woonhuizen uit de naoorlogse periode is te vinden langs de Dorpsstraat (nrs. 1-7). De panden tellen anderhalve of twee bouwlagen, hebben bakstenen gevels met grote vensters. Het schilddak met rode pannendekking ligt evenwijdig aan de straat gelegen en is licht overkragend. De vier dubbele woningen die in de jaren vijftig langs de Achtersteweg zijn gebouwd kenmerken zich door een sobere architectuur. De woningen hebben bakstenen gevels en zadeldaken (al dan niet met wolfeinden) met een rode pannendekking. De woningen hebben een ruime voortuin. Langs de Achtersteweg staat laanbeplanting van fruitbomen. De bebouwing langs de Lindelaan en Eikenlaan is aan het begin van de jaren zestig tot stand gekomen. Het betreft uniforme woningen van twee

bouwlagen met een enigszins flauw hellende dak en met bakstenen gevels waarin zich relatief grote vensters bevinden.

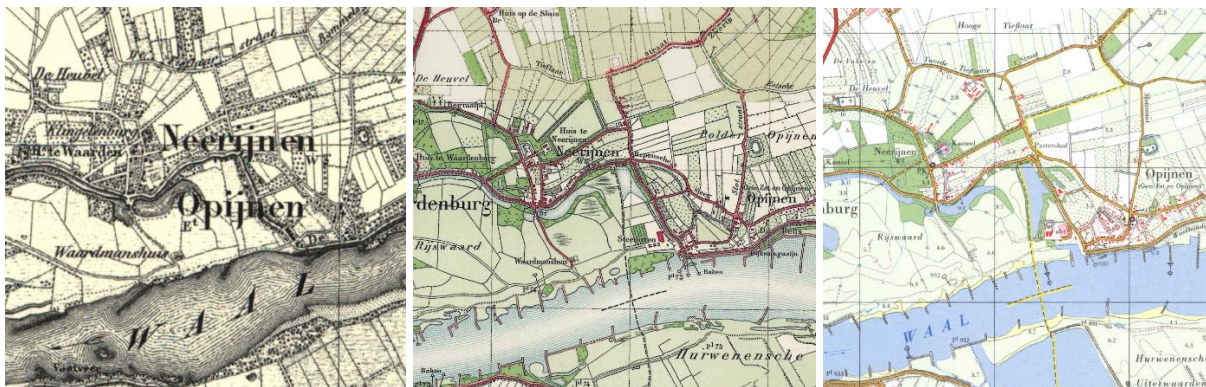
5.17 Neerijnen

5.17.1 Dorpsontwikkeling

Neerijnen is ontstaan op een stroomrug. De kernstructuur van het dorp bestaat uit de Voorstraat, de parallel daarmee gelegen Achterstraat en de Van Pallandweg. Voorstraat en Achterstraat eindigen haaks op de Waalbandijk. De Van Pallandweg scheidt het dorp van kasteelterrein van kasteel Neerijnen. Op de aansluiting van Voorstraat en Van Pallandweg staat de karakteristieke neogotische Hervormde kerk. De dorpsstructuur is door de eeuwen heen nauwelijks gewijzigd. Alleen aan het noordwestelijke deel van de Van Pallandweg vond enige verdichting van de lintbebouwing plaats.

Figuur 191. Het straatbeeld van de Achterstraat in Neerijnen wordt bepaald door verschillende voormalige boerderijen en veel groen, deels behorend bij de achterervan van panden aan de Voorstraat (foto: MAB / C.J. Frank).

Figuur 192. Ruimtelijke ontwikkeling van Neerijnen: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

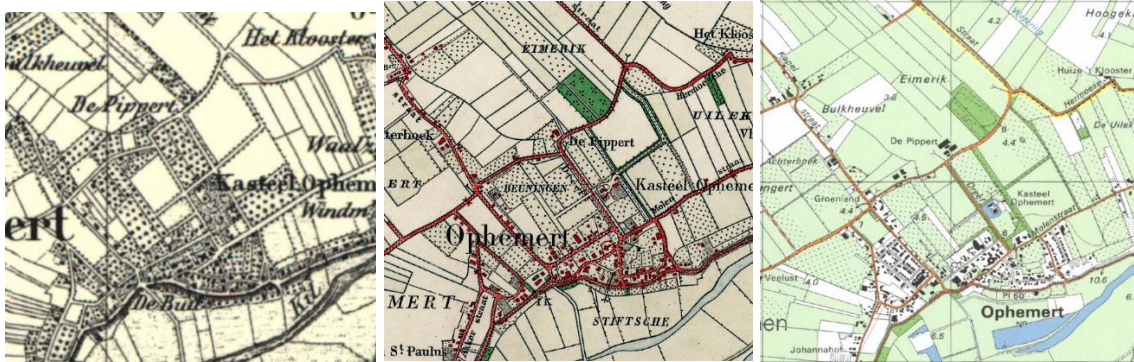
5.18 Ophemert

5.18.1 Dorpsontwikkeling

Ophemert is in de vroege middeleeuwen ontstaan op een stroomrug. Er ontwikkelde zich een gestrekt esdorp langs de Waalbandijk min of meer parallel hiermee lopende wegen, in het bijzonder de Molenstraat. Haaks op deze structuren staan de Kapelstraat en Dreef. Deze laatste vormt de verbinding met net ten noorden van Ophemert gelegen kasteelterrein van Huis Ophemert. De linten langs dijk en Molenstraat werden in de loop van de 19^e en 20^e eeuw verdicht. Tot aan de Tweede Wereldoorlog is de dorpsstructuur weinig veranderd. In de jaren '60 vond een kleine uitbreiding plaats aan de noordostrand van het dorp (Gulhofstraat), in de vorm van blokjes geschakelde eengezinswoningen in een eenvoudige halfopen stratenverkaveling. In dezelfde periode werd een nieuw buurtje gerealiseerd aan weerszijden van de Groenestraat. In de jaren 90 breidde Ophemert verder uit aan de oostzijde van de Kapelstraat. Bij de dijkversterking in de jaren 60 zijn in het gebied ten noordoosten en ten zuiden van het dorp veel dijkwoningen gesloopt.

Figuur 193. Dorpsbeeld Ophemert (foto: MAB / C.J. Frank).

Figuur 194. Ruimtelijke ontwikkeling van Ophemert: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

5.19 Opijnen

5.19.1 Dorpsontwikkeling

Opijnen is in de middeleeuwen ontstaan op een stroomrug en ontwikkelde zich evenwijdig aan de Waaldijk als een gestrekt esdorp. Het dorp heeft een geleidelijke transformatie doorgemaakt. Rond 1850 concentreerde de bebouwing zich rond de huidige Pastoriestraat en Repensestraat (met kerk) en langs een deel van de Waaldijk. Hier bevonden een steenfabrieksterrein met haven en het veerhuis met veerstoep. Aan de Waaldijk staat ook het huis Uiterwaerde. Tussen deze twee bewoningsclusters lag een laagte die als weidegrond dienst deed en in de jaren 30 in beeld kwam als bouwlocatie (Stoepstraat). Vanaf de jaren 50 is het gebied tussen Waaldijk en Repensestraat in verschillende fasen gevuld met woningbouw. Ten oosten van de kern ontwikkelde de Zandstraat zich tot een lang bebouwingslint. De (dijk)bebouwing van de Waaldijk ging bij de dijkverbetering van de jaren 60 vrijwel geheel verloren.

Figuur 195. Dorpsbeeld Opijnen. Nabij de Stoepstraat is een deel van de vroegere dijkbebouwing van Opijnen behouden gebleven (foto: MAB / C.J. Frank).

Figuur 196. Ruimtelijke ontwikkeling van Neerijnen: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

5.20 Rhenoy

5.20.1 Dorpsontwikkeling

De basis van het dorp Rhenoy wordt gevormd door de Lingedijk (voorstraat) en de Dorpsstraat (achterstraat), met daar tussen in de Middenstraat (figuur 197). Deze straten worden met elkaar verbonden door korte, vaak smalle dwarsstraten, zoals de Dijkstraat en de Schoolstraat. De bebouwing stond vanouds langs de drie hoofdwegen van het gestrekte esdorp. De kern van het oude dorp lag aan de Middenweg, rond de Nederlands hervormde kerk en de naastgelegen pastorie. Ter hoogte van de kerk is een bijzonder gaaf voorbeeld te vinden van een vluchtheuvel, die in de 19e eeuw is opgeworpen om bij hoog water als tijdelijk toevluchtsoord te dienen. Hoewel het veer aan de Lingeoever is verdwenen, herinneren het voormalig veerhuis, een veerbel en een aanlegplaats nog aan de oversteekplaats. De rooms-katholieke kerk stond nabij de kruising van de Rhenoyseweg met de Dorpsstraat.

Figuur 197. Ruimtelijke ontwikkeling van Rhenoy: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

De bebouwing aan de Lingedijk stond tegen het talud van de dijk. Langs de Middenstraat en Dorpsstraat zijn opgeworpen huisterpen duidelijk zichtbaar, waarvan de heuvel ter plaatse van de 18e-eeuwse boerderij Dorpsstraat 17 een fraai voorbeeld is (figuur 198). Ook is naast Middenstraat 19 een vlietberg gelegen. Tussen beide wegen is nog een open terrein aanwezig. Zoals de meeste gronden op de oeverwal waren deze percelen vroeger in gebruik als boomgaard. Kenmerkend voor het dorp waren

de vele percelen met hakhoutgrond die langs de buitenzijde van de Lingedijk lagen. Ook tegenwoordig heeft deze zone nog een uitgesproken groen karakter.

Figuur 198. Huisterp met historische T-boerderij aan de Dorpsstraat 17 (foto: MAB / C.J. Frank).

In Rhenoy hebben twee versterkte huizen gestaan. De Burcht Rhenoy lag aan de noordzijde van het dorp, nabij de kruising van de Dorpsstraat met de Breezij. In de Middeleeuwen vormde de burcht een belangrijke strategische post voor de graven van Gelre. Het kasteelterrein is nog te herkennen aan de ronde vorm van een perceel aan de Dorpsstraat en de singelrestanten. Dit is tevens terug te vinden in het toponiem van dit perceel: Het Singel. Huis Rhenoy heeft ten zuidoosten van het dorp gelegen, maar dit is in het huidige landschap minder goed zichtbaar.

Tot het midden van de 20e eeuw groeide het dorp Rhenoy zeer geleidelijk door sporadische realisatie van nieuwe woningen langs oude bebouwingslinten. In de periode van het begin van de jaren vijftig tot het midden van de jaren zestig werd langs de Rhenoyseweg een eerste kleine dorpsuitbreiding gerealiseerd. De uitbreiding bestond uit een gefaseerde bouw van woningen van verschillende typen langs de Kornelis van Wijnenstraat. Bij dit wijkje kwamen enkele nieuwe voorzieningen tot stand. Zo werd tussen Rhenoy en Acquoy een nieuwe school gebouwd langs de Rhenoyseweg. Bovendien werd in 1963 aan de zuidzijde van de Rhenoyseweg een nieuwe rooms-katholieke kerk gesticht.

Vanaf het einde van de jaren zestig volgde een tweede uitbreiding, waarbij de geschakelde woningen en twee-onder-eenkapwoningen langs de Wethouder van Gamerenstraat en Meester A.J. Lansstraat werden gebouwd. In de jaren tachtig vonden kleinschalige ontwikkelingen langs de Meester A.J.

Lansstraat en De Brink plaats. Omstreeks 2008 werd langs de Kornelis van Wijnenstraat een drietal woonblokjes van vier geschakelde woningen gebouwd. Hiervoor werden enkele rijtjeswoningen uit de jaren zestig gesloopt.

5.20.2 Historische bebouingskarakteristiek

De Hervormde kerk aan de Dorpsstraat is een kleine gotische zaalkerk. Het kerkje heeft witgepleisterde gevels, spitsboogvensters en een met gesmoorde Hollandse pannen gedekt zadeldak met schilden (figuur 199). Op het dak staat een kerkspits met leistenen bekleding. Rondom de kerk ligt een ommuurd kerkhof met een bakstenen baarhuisje onder schilddak. Nabij de kerk staat een laat 19e-eeuwse pastorie in eclectische stijl. De pastorie wordt omgeven door een ruime tuin die aan de zijde van de Dorpsstraat wordt begrensd door een smeedijzeren tuinhok en aan de zijde van de Middenstraat door een lage gemetselde tuinmuur met ezelsrug.

Figuur 199. Het wit gepleisterde kerkje met ommuurde kerkhof bepalen in belangrijke mate het ruimtelijke beeld in de dorpskern van Rhenoy (foto: MAB / C.J. Frank).

De historische bebouwing in de dorpskern bestaat voornamelijk uit traditionele dorpswoningen die één bouwlaag hoog zijn en met de nok evenwijdig of haaks aan de straat staan. Over het algemeen hebben de woonhuizen een zadeldak of mansardedak. Een groot aantal van deze panden heeft tegenwoordig een gepleisterde gevel. Bovendien zijn de oorspronkelijke vensters van diverse panden vervangen.

In de dorpskern staan ook meerdere traditionele boerderijen, met name langs de Dorpsstraat, Lingedijk en Middenstraat. Een zeer gave T-boerderij staat aan de Lingedijk 85 (figuur 200). Het vroeg-18e-

eeuwse pand heeft een rieten kap en een gepleisterde voorgevel in blokverband met T-vensters. In de bakstenen zijgevels zijn onder de daklijn vlechtingen aanwezig. Het object is van groot belang vanwege zijn authenticiteit. Aan de Dorpsstraat 41 staat een 19e-eeuwse T-boerderij, die mede door zijn ligging nabij de kerk en de overstekende kap boven de deeldeuren van beeldbepalende waarde is. Eveneens aan de Dorpsstraat bevindt zich een fraai boerderijcomplex uit de jaren twintig van de vorige eeuw. Het forse tweelaags hallehuis met spitse mansardekap staat op een kunstmatige heuvel. Voor het woongedeelte staan twee grote eiken. De naastgelegen schuur heeft een bakstenen voorgevel met deeldeuren en hoiluik onder segmentbogen.

Figuur 200. T-boerderij aan de Lingedijk 85 (foto: MAB / C.J. Frank).

Langs de rivier liggen nog de restanten van enkele voormalige malerijen. Aan de Lingedijk 68 staat een graanmalerij annex pakhuis dat in 1905 werd gebouwd voor de firma Story. Het pand is opgetrokken in baksteen met gepleisterde gevels (waarbij de voorkant geblokt is uitgevoerd) en telt twee bouwlagen en een zolderverdieping. Het pand is gedekt met een gebroken kap met gesmoorde Hollandse pannen. Het pand is in 2001 aangewezen als rijksmonument. Het nabijgelegen pakhuis aan de Lingedijk 78 heeft een markante ligging op de hoek met de Schoolstraat.

Vier arbeiderswoningen in Delftse Schoolstijl werden omstreeks 1950 gebouwd langs de Rhenoyseweg. Het betreft twee dubbele woningen van een bouwlaag met een steil schilddak met rode pannendekking. In de bakstenen gevels bevinden zich grote vensters. De twee-onder-een-kap woningen en rijtjeswoningen die in de jaren zeventig en tachtig tot stand zijn gekomen langs de Kornelis van Wijnenstraat, Wethouders van Gamerenstraat, Meester A.J. Lansstraat hebben voornamelijk twee

bouwlagen met kap. De bebouwing kenmerkt zich door een sobere vormgeving en een toepassing van geprefabriceerde elementen. Het gevelbeeld wordt bepaald door uniformiteit en ritmiek. De woningen hebben een kap die evenwijdig ligt aan de straat. Met de voorzijde zijn de woningen naar de openbare ruimte georiënteerd. Een opvallend gebouw is de dorpskern is de voormalige zaalkerk De Einder, die aan het begin van de jaren zestig werd gebouwd in een gematigd modernistische stijl (figuur 201).

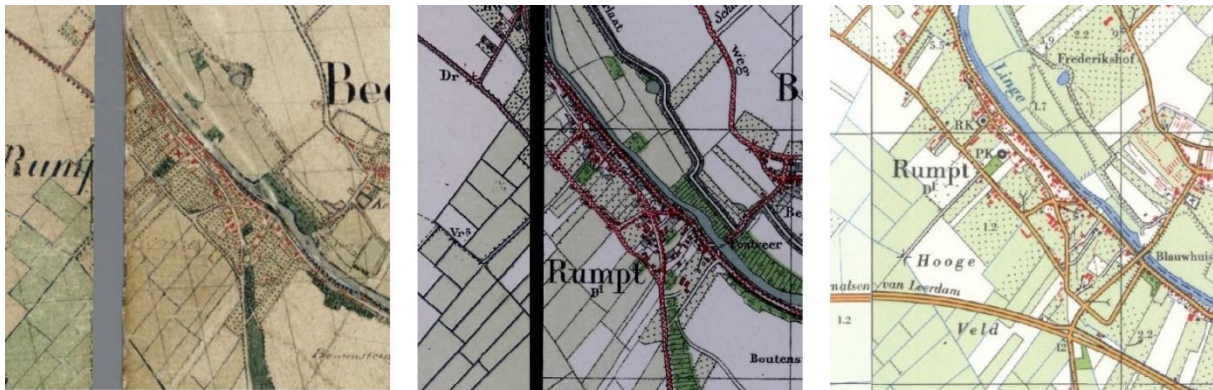
Figuur 201. Zaalkerk De Einder (foto: MAB / C.J. Frank).

In de dorpskern komen twee waardevolle open gebieden voor. De locatie van de Burcht van Rhenoy is nog te herkennen aan de ronde vorm van een perceel aan de Dorpsstraat en de singelrestanten. Tussen de Middenstraat en de Dorpsstraat is nog een, van oudsher, open terrein aanwezig. Dit terrein geeft een goed beeld van de kleinschaligheid van de dorpsstructuur en de vroegere agrarische bestaanswijze van de bewoners van het dorp.

5.21 Rumpt

5.21.1 Dorpsontwikkeling

Rumpt is gelegen op de zuidelijke oeverwal van de Linge. Het dorp bezit nog in belangrijke mate zijn originele vorm, die erg langgerekt is (figuur 202). Rumpt onderscheidt zich door het sterk aanwezige agrarische karakter en het centrale open middengebied in het dorp.

Figuur 202. Ruimtelijke ontwikkeling van Rumpt: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

Figuur 203. Het ruimtelijk beeld van het dorp Rumpt wordt in belangrijke mate bepaald door de visuele relatie met de Linge (foto: MAB / C.J. Frank).

Evenwijdig aan de Dorpsdijk ligt de Middenstraat met daarachter de Achterweg. De Middenstraat en de Achterweg sluiten aan de zuidzijde van het dorp vorksgewijs op elkaar aan. Opmerkelijk zijn de langgerekte gebogen percelen ten noorden van deze kruising, waarvan de vorm samenhangt met de ligging van de oeverwal. De meeste huizen staan binnendijks aan de Dorpsdijk en zijn gericht naar de rivier (figuur 203). Het dorp heeft van oudsher drie dwarsstraten: de Raadsteeg, de Schuttersteeg en het Vellegat (thans R.M. van Gellicumstraat). Kenmerkend voor deze dwarswegen zijn de trechtervormige uiteinden, die in het verleden een functie hadden bij samendrijven van vee. Op de

krusing van de Middenstraat en het Vellegat lag een del. Bijzonder is de omvangrijke groene ruimte die ligt tussen de Middenstraat, de Achterweg en deze dwarsstraten. Vroeger waren deze percelen in gebruik als boomgaard. Het kerkhof rondom De Nederlands-hervormde kerk maakt onderdeel uit van dit groene tussengebied.

Ten noordwesten van het dorp, in de nabijheid van het Grote en het Kleine Wiel, zijn nog enkele streekeigen krommakers te zien. De wielen zelf zijn twee fraaie voorbeelden van de diverse doorbraken van de rivierdijken. Tegenwoordig liggen de wielen in een buitendijks gebied met hoge natuurwaarden. In dit gebied, waar ooit het Huis te Rumpst stond, is een veldkruis uit 1527 te vinden, opgericht ter nagedachtenis van een gesneuveld lid van het geslacht Van Scherpenzeel.

In de loop van de 19e eeuw en de eerste helft van de 20e eeuw groeide het dorp langzaam, waarbij met name nieuwe bebouwing werd gerealiseerd langs de Achterweg. De Middenstraat werd slechts in geringe mate verder verdicht. Markant is het rooms-katholieke complex dat omstreeks 1850 werd gesticht op de hoek van de Middenstraat en de Schuttersteeg. Vanaf het einde van de jaren vijftig van de 20e eeuw ontwikkelde zich een kleine planmatige uitbreiding ten oosten van de Achterweg. Omstreeks 1960 werden de eerste woningen gebouwd langs de nieuw aangelegde straat Achtermonde. Het betrof aanvankelijk twee blokjes rijtjeswoningen en één dubbele woning. Rond het midden van de jaren zestig kwam een derde blok rijtjeswoningen gereed. De daaropvolgende twee decennia werd het wijkje verder afgerond, waarbij zowel rijtjeswoningen, twee-onder-eenkapwoningen en vrijstaande woningen tot stand kwamen. Tot op heden is dit de enige uitbreidingswijk van Rumpst. Wel vonden na de Tweede Wereldoorlog kleine ontwikkelingen plaats langs de bestaande wegen in het dorp. Zo werd in de jaren vijftig een blok van zes rijtjeswoningen gebouwd langs de Schuttersteeg, gevolgd door de bouw van drie blokjes van drie woningen in de jaren zestig. Ook vond een verdere verdichting van de dorpsstructuur door realisatie van vrijstaande woningen langs de Achterweg en de R.M. van Gellicumstraat.

5.21.2 Historische bebouwingsskarakteristiek

De lintbebouwing langs de Dorpsdijk wordt gekenmerkt door veel langsgevens en kleine bouwwerken. Over het algemeen is de bebouwing bescheiden van uitstraling. De meeste panden bestaan uit een bouwlaag met een zadeldak. Van een groot aantal woonhuizen is de oorspronkelijke bakstenen gevel gepleisterd of wit geverfd. Een pand dat opvalt door zijn materiaalgebruik en detaillering is de dorpswoning aan de Dorpsdijk 11. Het pand heeft onder meer een met leien gedekt schilddak met knik en een voorgevel van rode verblendsteen. Diverse sierankers in de zijgevel van het pand Dorpsdijk 24 herinneren aan de vroegere functie als smidse. Een bijzonder ensemble wordt gevormd door de school met naastgelegen onderwijzerswoning (Dorpsdijk 22-23). De Nederlands-hervormde kerk aan de Middenstraat en de rooms-katholieke kerk aan de Schuttersteeg nemen in het dorpsbeeld een belangrijke plek in.

Tevens staan langs de Dorpsdijk nog diverse traditionele boerderijen met rieten daken. De gemetselde gevels van de boerderijen zijn in enkele gevallen gepleisterd of geverfd. Verschillende boerderijen bezitten nog oorspronkelijke elementen als schuiframen, luiken en deuren met bovenlicht en levensboom. Bijzonder is de oriëntatie van de schuur naast de monumentale T-boerderij Huys Achtermonde, aan de Dorpsdijk 41.

In het dorp Rumpst staan enkele voorname woonhuizen. Het herenhuis Domus Pacis dateert uit het derde kwart van de 19e eeuw en is gebouwd in eclectische stijl. Huize De Dreef aan de Dorpsdijk 9 is

een herenhuis uit dezelfde periode. Het tweelaags pand, dat bestaat uit een voor- en achterhuis, heeft een symmetrische voorgevel met middenrisaliet en aansluitende veranda. Voor het herenhuis ligt een diepe siertuin met tuinmuur waarlangs een met grind belegde dreef is gelegen. Andere voorbeelden van voorname woonhuizen zijn villa De Hucht (Dorpsstraat) en de pastorie van de Nederlands-hervormde kerk (Middenstraat) (figuur 204). Karakteristieke voorbeelden van naoorlogse woningbouw zijn te vinden aan de Achterweg en aan Achtermonde. Het betreft blokjes geschakelde arbeiders- en bejaardenwoningen in traditionele stijl, met bakstenen gevels en rode en gesmoorde pannendaken. De woning aan de Achtermonde uit 1960 zijn in een eenvoudige halfopen hofstructuur geplaatst. De woningen aan de Achterweg bevinden zich binnen de bestaande lintbebouwingsstructuur.

Figuur 204. De pastorie van de Nederlands-hervormde kerk (foto: MAB / C.J. Frank).

In de dorpskern van Rumpt staan diverse dijpalen langs de Linge. Zij dragen de nummers 71, 76, 77, 84, 93, 99 en 100 en markeren de vroegere verhoefslaging. Op de paaltjes met nummers 99 en 100 wordt een afstand aangeduid, namelijk 11,5 R(oeden) respectievelijk 27 R(oeden) 11,5 V(oet). Vermeldingswaardig als bouwkundig object is ook de betonnen bushalte die langs de Veerweg staat, waarvan het huidige beeld thans helaas sterk bepaald wordt door de aanwezige graffiti.

De dorpskern van Rumpt wordt gekenmerkt door het nog sterk aanwezige agrarische karakter. De centrale open ruimte tussen de Middenstraat, Schuttersteeg, Achterweg en R.M. van Gellicumstraat is stedenbouwkundig zeer waardevol. Het terrein ten noordwesten van de Veerweg is eveneens waardevol vanwege de openheid.

5.22 Spijk

5.22.1 Dorpsontwikkeling

Spijk is in de vroege middeleeuwen ontstaan op een zeer smalle oeverwal van de Linge. In de loop der eeuwen ontwikkelde zich een langgerekt dijkdorp (Spijk-Vogelswerf) met bebouwing, voornamelijk boerderijen, langs de Zuiderlingedijk. De ten zuiden van de Lingedijk liggende Spijkse Kweldijk vormt een achterstraatstructuur die echter pas laat in de 20e eeuw enige bebouwing kreeg. Zeer bescheiden dorpsuitbreiding vond plaats in de vorm van verdichting van enkele beperkte delen van het dijkklint. Direct ten zuiden van de dorpskerk werd in de jaren 30 een straatje met dubbele arbeiderswoningen gerealiseerd. In de vroege naoorlogs periode is het buurtje verder naar het zuiden toe uitgebreid met blokken geschakelde eengezinswoningen in een eenvoudige halfopen verkaveling.

Figuur 205. Ruimtelijke ontwikkeling van Spijk: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

5.23 Tricht

5.23.1 Dorpsontwikkeling

Het dorp Tricht ligt aan de rechteroever van de Linge, even ten westen van het punt waar de Hooglandsche Wetering in de rivier uitkomt. Tricht heeft een bijzondere nederzettingsstructuur, die bepaald is door afwijkende lokale omstandigheden (figuur 206). Er zijn drie wegen waarlangs van oudsher lintbebouwing voorkwam: de Lingedijk, de Bulksteeg/Laan van Crayestein en de Kerkstraat. Nabij de aansluiting van laatstgenoemde straten op de dijk lagen kleine bebouwingsclusters. In de omgeving van de kerk kwam aan weerszijden van de dijk aaneengesloten bebouwing voor. Het betrof voornamelijk dorpswoningen die onderling werden gescheiden door smalle steegjes. De geheel onbebouwde Middelweg en Groeneweg liepen over de dorpsenken en haakten vorksgewijs op de Lingedijk aan.

Figuur 206. Ruimtelijke ontwikkeling van Tricht: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

Cultuurhistorisch waardevol is de langgerekte open ruimte tussen de Bulkstraat en Laan van Crayestein, die ook vanuit stedenbouwkundig perspectief beschouwd kan worden als een waardevol open dorpsgebied. Deze gronden waren oorspronkelijk in gebruik als hoger gelegen weide, waarop vee bij hoge waterstanden geplaatst kon worden. Na de bedijking van het gebied in de Late Middeleeuwen is deze bulk uiteindelijk verworpen tot veedrift, die leidde naar de ontgonnen komgronden ten noorden van het dorp. Een deel van de bulk is in de loop der tijd bebouwd met kleine woningen en boerderijen (figuur 207).

Figuur 207. T-boerderij aan de Bulkstraat (foto: MAB / C.J. Frank).

Tussen de Kerkstraat en de Bulksteeg/Laan van Crayestein ligt de Nieuwesteeg. Vermoedelijk is deze weg later tot stand gekomen en diende hij oorspronkelijk als veedrift, hetgeen nog tot uitdrukking komt in de naamgeving. Deze structuur zal zich in een latere fase tot bebouwing lint hebben ontwikkeld. De Laan van Crayestein refereert aan het verdwenen Huis te Crayestein. De terreininrichting heeft nog duidelijke sporen van de oorspronkelijke aanleg, waaronder restanten van een omgrachting en een hoflaan. Op het kasteelterrein staat nog een poortgebouw uit de 16e eeuw. Het huidige huis stamt uit de 19e eeuw. Vanuit archeologisch perspectief wordt het terrein als zeer waardevol beschouwd. De percelen tussen de Kerkstraat en de Bulksteeg/Laan van Crayestein waren in de 19e eeuw in gebruik als boomgaard. Omstreeks 1868 werd over dit terrein een tracégedeelte van de spoorlijn van Utrecht naar Boxtel aangelegd. Voorafgaand aan de aanleg van de spoorbaan werden enkele panden langs de Nieuwesteeg gesloopt.

Voor het midden van de 20e eeuw groeide het dorp Tricht geleidelijk door een verdichting van bestaande bebouwing linten. Zo werd in het laatste kwart van de 19e eeuw een aantal dorpswoningen gebouwd langs de Lingedijk, nabij de kruising met de Groeneweg. In de jaren dertig van de 20e eeuw ontstond een kleine reeks woningen aan het begin van de Groeneweg. Rond 1900 werd het noordelijk gedeelte van de voormalige bulk bebouwd. Een eerste planmatige uitbreiding kwam na de Tweede Wereldoorlog tot stand ten noorden van de Middelweg. Dit wijkje kreeg een orthogonale structuur, waarbij de Rodenburgstraat en de Moerkensgaard min of meer parallel aan de Middelweg werden aangelegd, terwijl de Raamweg en Roemershof hier loodrecht op werden geprojecteerd. Als eerste kwam in 1947 een reeks dubbele woningen in Delftse schoolstijl gereed langs de Moerkensgaard en Raamweg. In de jaren vijftig werd het wijkje afgerond door de bouw van rijtjeswoningen, twee-onder-eenkapwoningen en vrijstaande woningen. In de jaren zestig werden aan de westzijde van de Raamweg twee pleintjes aangelegd, waarlangs enkele blokjes geschakelde woningen werden gerealiseerd. Ook werden vrijstaande woningen gebouwd langs de zuidzijde van de Middelweg. Bebouwing van het zuidelijk gedeelte van de Raamweg en de aanleg van de Hoge Bulk volgden in de tweede helft van de jaren zestig.

Ten noorden van de Nieuwesteeg kwam vanaf het begin van de jaren zestig een tweede planmatige uitbreiding tot stand (Johannes Wigeliusstraat en Rutger Jacobsstraat en Willem Mechteldstraat). Rond die periode vestigden zich ook enkele bedrijven ten noorden van de Nieuwesteeg. Deze bedrijven waren gerelateerd aan de fruitteelt in de regio. In de jaren zeventig en tachtig werd bovendien een nieuwe uitbreiding gerealiseerd in de oksel van de Bulkstraat en de Nieuwesteeg. Gedeelten van dit woonwijkje hebben een hofjesstructuur. Een kleinschalige ontwikkeling vond plaats langs de Doctor van der Willigenstraat. Vanaf het einde van de jaren zeventig werd het gebied ten oosten van de Kerkstraat en Hoekenburg ontwikkeld tot woongebied. Een laatste uitbreiding heeft aan het begin van de jaren negentig plaatsgevonden, ten westen van de Hooglandsche Wetering (Hoogeinde, De Twee Morgen, De Zandkuil).

5.23.2 Historische bebouwing karakteristiek

De historische lintbebouwing van Tricht kenmerkt zich veelal door traditionele woningen die met de langsgevel aan de weg liggen. Met name langs de Bulkstraat komen ook diverse panden voor met een nokrichting haaks op de straat. De woonhuizen in de dorpskern zijn merendeels kleinschalige panden van één bouwlaag met kap. Vele woningen zijn gepleisterd of wit geverfd. In Tricht staat een aantal woonhuizen uit de eerste helft van de 20e eeuw, die zich door hun vormgeving, detaillering en

materiaalgebruik onderscheiden van de oudere woonhuizen. Een voorbeeld is het pand aan de Lingedijk 63 dat gebouwd is in een traditioneel-zakelijke stijl.

Voor verschillende panden langs de Lingedijk ligt een smalle strook gronden tussen de voorgevel en de openbare weg. Deze ruimten zijn zeer afwisselend ingericht, als grindberm, bakstenen stoepen en voortuintjes die door ijzeren hekwerkjes worden afgescheiden. In de dorpskern van Tricht komen in vergelijking met de andere kleine kernen in de gemeente Geldermalsen veel woonhuizen uit het midden van de 20e eeuw voor. Zo bevindt zich langs de Lingedijk een blokje van vier middenstandswoningen uit de jaren dertig dat is gebouwd in een traditioneel-zakelijke stijl. Het merendeel van de woningen uit genoemde periode bevindt zich ten zuidoosten van de Laan van Crayestein. Het betreft dubbele woningen en rijtjeswoningen uit de periode 1945-1960, met een of twee bouwlagen onder een kap en een sobere vormgeving.

Verspreid in het dorp herinneren boerderijen aan het agrarisch verleden. Voorbeelden van hallehuisboerderijen en T-boerderijen zijn onder meer te vinden langs de Bulkstraat en Lingedijk. Een complex arbeiderswoningen langs de Raamweg en Moerkensgaard dateert uit de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog. Deze kleine, in blokjes geschakelde woningen in Delftse Schoolstijl worden gekenmerkt door traditionele architectuur met bakstenen gevels en zadeldaken met rode pannendekking. Bij een deel van de woningen is het dakschild aan de straatzijde nog geheel vrij van dakkapellen. Rondom de dubbele woonhuizen ligt een kleine tuin. Het merendeel van de woningen uit genoemde periode bevindt zich ten zuidwesten van de Laan van Crayestein. Het betreft dubbele woningen en rijtjeswoningen uit de periode 1945-1960, met een of twee bouwlagen onder een kap en een sobere vormgeving.

Langs de Nieuwsteeg staan enkele bedrijfspanden die omstreeks 1950 zijn gebouwd. Nabij de kruising van de Nieuwsteeg met de Langstraat staat een fabriek van een bedrijf dat gespecialiseerd is in het maken van sorteermachines voor de fruitteelt. Het complex bestaat onder meer uit een kantoorgebouw, een woonhuis en bedrijfshallen. De bedrijfshallen zijn één- en tweelaags en hebben merendeels sheddaken en platte daken. Nabij het spoor bevindt zich een bedrijf met een forse schuur van drie bouwlagen met zadeldak. Ervoor staat een eenlaags schuur onder flauw hellend zadeldak. De bedrijfswoning is een tweelaags pand onder schilddak in Delftse Schoolstijl.

In Tricht staat een aantal utilitaire bouwwerken. Het gemaal van de Hooglandsche Wetering dat aan de Lingedijk staat is aangewezen als beschermd rijksmonument (figuur 208). Het object is van cultuurhistorische en stedenbouwkundige waarde vanwege de historisch-ruimtelijke relatie met de Linge en het omliggende gebied. Het gemaalgebouwtje dateert uit de jaren twintig en heeft een rijke baksteendetailering. Langs de Lingedijk staan eveneens een klok uit dezelfde periode, die bestaat uit een gemetselde sokkel met hardstenen afdekplaats waarop een rond metalen uurwerk is geplaatst, alsmede een trafohuisje onder flauw hellend zadeldak uit 1955.

Figuur 208. Gemaal van de Hooglandsche Wetering (foto: MAB / C.J. Frank).

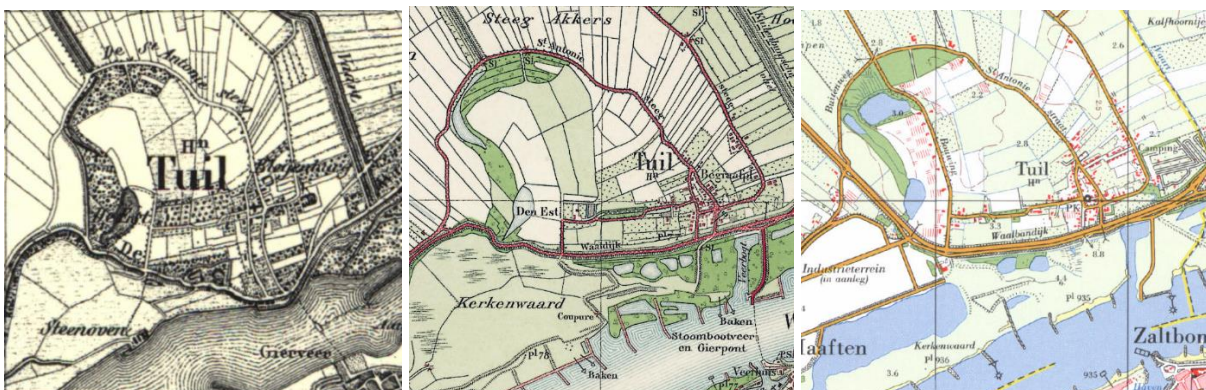
5.24 Tuil

5.24.1 Dorpsontwikkeling

Tuil is ontstaan op een stroomrug en heeft als kernstructuur een voor- en achterstraat. Ze heten hier Langstraat en Sint Antoniestraat-Kortestraat, die deels haaks op de Waalbandijk staan. Het dorp veranderde in de late 19e eeuw ingrijpend door het landinwaarts verleggen van de bandijk, waardoor een deel van het dorp buitendijks kwam te liggen en opgegeven werd. Van groei was tot ver in de 20^e eeuw nauwelijks sprake, afgezien van enige verdichting van bestaande bebouwinglinten, zoals de Haarstraat. Vanaf de jaren 50 kwam een eerste uitbreiding tot stand en wel langs de in het midden geknikte Wilhelminastraat. Hier verrezen in een eenvoudig lint blokjes geschakelde eengezinswoningen in een halfopen stratenverkaveling. Na 1990 is het gebied tussen Wilhelminastraat, Haarstraat en Sint Antoniestraat grotendeels met bebouwing ingevuld (straten Bleijenburg en Appelenburg). Door de bebouwing van een voormalig campingterrein aan de oostzijde van het dorp na 2010 zijn Tuil en Waardenburg min of meer aan elkaar gegroeid.

Figuur 209. Dorpsbeeld Tuil rond de aansluiting van de Meissinghdreef op de Langstraat (foto: MAB / C.J. Frank).

Figuur 210. Ruimtelijke ontwikkeling van Tuil: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

5.25 Varik

5.25.1 Dorpsontwikkeling

Varik is ontstaan op een langgerekte stroomrug. De nederzetting ontwikkelde zich langs de Waalbandijk en de parallel daarmee verlopende as Achterstraat-Keizerstraat en Walgtsestraat. Aan enkele straten tussen dijk en achterstraatstructuur kwam lintbebouwing te staan, deels in relatie tot middeleeuwse dorpskerk en de in 1877-1879 gebouwde neogotische RK kerk met school en huis aan de Grote Straat. Tot in de tweede helft van de vorige eeuw ontwikkelde Varik zich binnen zijn historisch nederzettingpatroon. In het zuidelijke deel van het dorpsgebied vond in het bijzonder langs de Walgtsestraat een verdichting van de lintbebouwing plaats, maar ook aan de Achterstraat werden in de jaren 50 nieuwe dubbele woningen gebouwd. Bij een dijkverhoging in de jaren 60 is een deel van de dijkbebouwing gesloopt. In de kom van Varik heeft na 1980 nog een kleinschalige inbreiding

plaatsgevonden met woningbouw tussen de Grote Straat en Molenstraat. Recente uitbreidingen zijn in het Molenblok gerealiseerd.

Figuur 211. Aan de Grotestraat in Varik verrees in de jaren 1877-1879 een nieuwe RK kerk met bijgebouwen en school. Het ensemble is gaaf behouden gebleven en een zeer beeldbepalend elementen in het dorp (foto: MAB / C.J. Frank).

Figuur 212. Ruimtelijke ontwikkeling van Tuil: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

5.26 Vuren

5.26.1 Dorpsontwikkeling

Vuren is een dijkdorp dat tot ver in de 20e eeuw bestond uit enkele bebouwingsclusters langs de Waaldijk, met een excentrisch gelegen kerk met kerkhof aan de oostzijde. Het is evenwel goed mogelijk dat ook Vuren is ontstaan op een smalle oeverwal. Vanaf de 19e eeuw en in het bijzonder in de eerste helft van de 20e eeuw kwam in de uiterwaarden bij Vuren een aanzienlijke steenindustrie tot ontwikkeling. Zo werd in 1902 de kalkzandsteenfabriek Loevestein opgericht en in 1952 kwam er een cellenbetonfabriek (Durox). Na de Tweede Wereldoorlog vestigden zich meer grote bedrijven in Vuren. In het derde kwart van de vorige eeuw werd ten noorden van het oude dijklint een nieuwe dorpskern

gerealiseerd, met de oude Middeldijk of Mildijk als centrale dorpsstraat. Een langgerekte verbrede ruimte langs de Mildijk, op de beide uiteinden visueel afgesloten door twee kerkgebouwen, vormt het hart van het nieuwe Vuren. Ten noorden en zuiden van de Mildijk ontstonden woonbuurten, die voornamelijk werden bebouwd met dubbele en in langere blokken geschakelde arbeiderswoningen en eengezinswoningen. Op verschillende plekken in het dorp werd in de bouw van vrijstaande huizen en patiobungalows geëxperimenteerd met de in de Duroxfabriek vervaardigde holle betonsteen.

Figuur 213. De nieuwe dorpskern van Vuren wordt gemarkeerd door twee moderne kerkgebouwen op de uiteinden van de langgerekte pleinvormige ruimte aan de Mildijk-Dorpsstraat (streetview.nl).

Figuur 214. Ruimtelijke ontwikkeling van Vuren: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

5.27 Waardenburg

5.27.1 Dorpsontwikkeling

Waardenburg is in de vroege middeleeuwen ontstaan op een stroomrug. Min of meer haaks op de Waalbandijk ontwikkelde zich een gestrekt esdorp. De oude dorpsstructuur is herkenbaar in het verloop van de Dorpsstraat-Steenweg en de parallel daaraan lopende Kerkstraat-Gasthuisstraat. De Steenweg is in de 19e eeuw opgenomen in een nieuwe straatweg, waarbij deze naar het westen en het noordoosten is doorgetrokken. Waardenburg kwam in 1869 aan de spoorlijn Utrecht- Boxtel te liggen die het dubbellint van de oude dorpsstructuur doorsneed. In 1932 volgde de aanleg van de rijksweg 26

(nu A2), die het oude dorp afsneed van de lintbebouwing aan de Achterweg. Na de Tweede Wereldoorlog is het dorp stapsgewijs in noordelijke richting uitgebreid tussen spoorweg en snelweg, aanvankelijk gebeurde langs bestaande wegen, maar er werden ook nieuwe woonbuurtjes aangelegd, zoals het Koningin Julianaplantsoen, met een markante half open verkaveling, schuin geplaatste woningblokken en kleine plantsoenen. Ook de bebouwing aan de Koningin Wilhelminalaan, bestaande uit lange blokken geschakelde eengezinswoningen, dateert uit de vroege naoorlogse periode. In de jaren 90 was de uitbreiding voltooid. Ten westen van de A2 kwam vanaf eind vorige eeuw een groot bedrijventerrein, tot ontwikkeling. Een ingrijpende ontwikkeling was in 1995 de aanleg van de Martinus Nijhoffbrug, de verbreding van de A2 en de daarmee samenhangende aanleg van een geluidswal.

Figuur 215. Meerwijk is een oude wegstructuur ten noorden van de Steenweg in Waardenburg. De weg, met relictten van de voormalige agrarische bebouwing, is opgenomen in een vrij grote naoorlogse dorpsuitbreiding (foto: MAB / C.J. Frank).

Figuur 216. Ruimtelijke ontwikkeling van Waardenburg: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

5.28 Bebouwingskarakteristiek: boerderijen in dorpen en buitengebied

In het bebouwingsbeeld van de dorpen en in het buitengebied in de gemeente West-Betuwe nemen de historische boerderijen een prominente plek in. Als achtergrond bij de dorpsbeschrijvingen wordt kort geduid welke karakteristieke opzet en verschijningsvorm de boerderijen in deze streek hebben (zie tekstkader).

Traditionele boerderijtypen in de gemeente West-Betuwe

Het traditionele boerderijtype in het rivierengebied is het hallehuis (ook wel langhuis genoemd). Dit type wordt gekenmerkt door het feit dat het woonhuis en het bedrijfsgedeelte onder één doorgaande kap liggen. De deel (het gedeelte van het bedrijf waar gedorst werd en dat gebruikt werd als toegang tot de stal en hooiopslag) ligt bij een hallehuis in de lengterichting van het gebouw. Het type is te herkennen aan de deeldeuren die zich in de achtergevel van de boerderij bevinden. Soms werd het woongedeelte aan één zijde uitgebouwd, waarbij een dwarskap op dat gedeelte werd gebouwd. Dit boerderijtype, dat wordt aangeduid als krukhuisboerderij, is te herkennen aan een L-vormige noklijn. Als het woongedeelte aan twee kanten werd uitgebouwd, ontstond een volledige dwarskap. Naar de T-vormige noklijn die hierdoor ontstaat, wordt gesproken van een T-huisboerderij (kortweg aangeduid als T-boerderij). Kruk- en T-huisboerderijen ontstonden aanvankelijk door verbouwing van bestaande hallehuisboerderijen. Na de 18e eeuw werden deze boerderijtypen direct als zodanig gebouwd. Vrijwel alle boerderijen in de gemeente Geldermalsen die voor de 20e eeuw tot stand zijn gekomen, hebben één van deze drie vormen.

Figuur 217. Twee boerderijen van het T-vormige type met middenlangsdeel aan de zuidrand van Heesselt (foto: MAB / C. J. Frank). Beide gebouwen hebben boven de achtergevel een voor de regio typerend overstek.

Een bijzondere constructie die bij boerderijen in het rivierengebied is toegepast, vormt de overkragende kap die boven de deeldeuren is aangebracht. Door de dakoversteek was het mogelijk om hooi droog van de karren naar de hooizolder over te brengen. Vanwege de streekgebonden verschijningsvorm wordt een dergelijke kapconstructie aangeduid als 'Betuwse overstek'. Er zijn nog verschillende varianten te zien, van overstekken over de volle breedte van de deel tot hoekoverstekken boven op deze plek inspringende geveldelen.

Het hallehuistype bleef tot in de 20e eeuw gangbaar, al zijn in de hoofdvorm en indeling veranderingen waarneembaar. Zo werden zijgevels allengs hoger, waardoor deel en stallen ruimer konden worden opgezet en beter verlicht. Tevens kwam er zo ruimte voor kleine nevenruimtes voor allerlei functies in het gemoderniseerde boerenbedrijf. Vanaf de vroege 20e eeuw kwam het mansardedak in zwang, waarmee het volume van de hooizolder behoorlijk werd vergroot. Al in de jaren 30, maar vooral vanaf het midden van de vorige eeuw werd het woongedeelte steeds vaker losgekoppeld van het bedrijfs gedeelte. Het woongedeelte kreeg de opzet en de gedaante van een burgermanswoning. Vaak vormde een laag tussenlid de verbinding naar de grote schuur. Dit principe werd in de jaren 60 en 70 verder gemoderniseerd in het ontwerp voor de min of meer gestandaardiseerde nieuwe boerenbedrijven in de ruilverkavelingsgebieden. Zo ontstond een eigentijdse variant van het kop-hals-romptype. De kop werd gevormd door de woning, meestal een eenvoudig rechthoekig volume met bakstenen gevels en een zadeldak. Het huis was via een laag tussenlid, vaak met plat dak, gekoppeld aan een zeer grote schuur met flauw hellend zadeldak. In de jongere boerderijbouw na 1970 wordt in het bijzonder bij de woningen het gestandaardiseerde ontwerp losgelaten. Er verschijnt dat een grote variatie aan woningtypen, zoals bungalowachtige woningen of rustieke landhuizen met rieten kap.

De dorpen en steden in de gemeente West-Betuwe liggen over het algemeen op de hogere delen in het rivierenlandschap, de oude oeverwallen die in het verleden droge voeten garandeerden en de beste condities boden voor de landbouw. In de Late Middeleeuwen nam de kans op overstromingen toe, wat er toe leidde dat de nederzettingen zich op de hoogste delen langs de dijken gingen concentreren. Buiten de dorpen, in de lager gelegen en natte kommen, was bebouwing schaars. De oudste gebouwen, voornamelijk boerderijen, vinden we ook hier op de hogere gronden van oude oeverwallen, op kunstmatig opgeworpen woonheuvels of op of tegen de historische rivierdijken. Deze oude agrarische bebouwing bezit de kenmerken van de in de dorpen gelegen boerderijen en bestaat voornamelijk uit de traditionele hallehuisboerderijen en de (latere) uitgebreide varianten daarop, de krukhuisboerderijen en de T-boerderijen. De opzet en de vormgeving zijn traditioneel, met bakstenen (en soms later gepleisterde) gevels en forse (wolf)daken met pannendekking of riet. De grote bedrijfs gedeeltes hebben deeldeuren in de brede achtergevel, soms schuilgaand onder de grote overstekende kap (Betuwse overstek). Op de erven zijn soms nog historische bijgebouwen te vinden als hallehuisvormige veeschuren, kleine bakhuizen, wagenschuren en meerroedige hooibergen. Bij enkele boerderijen bevinden zich wat hoger gelegen vloedschuren, die vee en gewas in tijden van hoog water bescherming boden.

Aan de randen van de dorpen en in de komgebieden bevinden zich ook de wat jongere boerderijtypen, veelal daterend uit de eerste helft van de 20e eeuw. Voorbeeld zijn de in de jaren dertig gebouwde koprompboerderijen aan de St. Janssteeg (nrs. 1 en 2) in de periferie van het landgoed Mariënwaerd en de boerderijen aan de Breezij (nrs. 11 en 13) bij Rhenoy en enkele boerderijen aan de Rijkstraatweg ten noorden van Buurmalsen (nrs. 57 en 59).

In de ruilverkavelingsgebieden in het noordelijke deel van de gemeente en in de komgebieden ten noorden van het dorpenlint langs de Waal zijn in de zestig en zeventig veel nieuwe boerderijen gebouwd, veelal van een gestandaardiseerd type met een kop-hals-rompopzet. De kop wordt gevormd door eenvoudige tweelaags woonhuizen met kap, van een type, dat in die periode ook als burgerwoonhuis werd gebouwd. Via een korte verbinding zijn deze woningen gekoppeld aan een grote

schuur met vaak geknikt zadeldak. Met vindt deze 'moderne' boerderijen bijvoorbeeld aan de Lageveldweg, Nieuwendijk en Kooiweg ten zuiden van Rumpt en Gellicum, aan de Busterweg ten noorden van Beesd en voorts in grote aantallen aan de Graaf Reinaldweg, Mert en Meikampgraaf in de zuidelijke komgronden. Ook elders in het buitengebied zijn voorbeelden van jonge boerderijbouw uit de vroege naoorlogse periode te zien, zoals aan de Hoogmeerweg in Meteren, in het ruilverkavelingsgebied ten zuiden van Deil (omgeving Nieuwstraat-Bulkgraaf), aan de Meersteeg tussen Buurmalsen en Tricht en aan de Oude Hoeveneseweg ten noorden van Buurmalsen.

De historische woonhuiscultuur in het buitengebied is vertegenwoordigd met een aantal buiten de woonkernen gelegen eenvoudige dijkwoningen, merendeels uit de 19e en eerste helft van de 20e eeuw, vaak evenwijdig aan de dijk gelegen één- of tweelaags woningen met een onderverdieping aan de achterzijde en traditionele pannen- of rietgedekte daken. Sommige woningen hadden oorspronkelijk een stalruimte aan de achterzijde. Verder zijn er in het buitengebied historische woningen te vinden bij diverse waterstaatkundige werken, zoals de gemalen bij Acquoy, Deil, Spijk en Heukelum. Jongere arbeiders- en middenstandswoningen en landhuizen en villa's staan merendeels binnen de kommen van de dorpen.

Een bijzonder bouwkundig ensemble wordt gevormd door de bebouwing op het landgoed Mariënwaerdt. De landgoedkern bestaat hier uit het historische 18e-eeuwse landhuis met tal van bij- en dienstgebouwen en verschillende grote T-boerderijen met bijschuren en hooibergen. Ook langs de randen van het gebied bevinden zich tot het landgoed behorende traditionele boerderijen, alsmede andersoortige objecten als hekwerken, een trafohuisje en waterstaatkundige werken. Ook de andere in oorsprong adellijke woonsteden in de gemeente kenmerken zich door fraaie bouwensembles, bestaande uit hoofdhuis met bijgebouwen in een zeer waardevolle ruimtelijke context, met veel relicten van de historische terrein- en tuinaanleg: kasteel Waardenburg, Neerijnen en Huis Ophemert, alle drie overigens direct aansluitend op oude dorpsstructuren.

In het westelijke deel van de gemeente bevinden zich verschillende in het kader van de Nieuwe Hollandse Waterlinie gerealiseerde historische militaire complexen, zoals het fort Asperen (1847 en later), het fort Werk aan het Spoor dat in 1885 werd aangelegd ter verdediging van de spoorlijn Geldermalsen – Leerdam, die hier de Diefdijk kruist, en het fort te Vuren. Deze bijzondere ensembles bestaan naast de 19e-eeuwse forten en hun interne bebouwing en objecten uit contemporaine en jongere onderdelen van de inundatielinie met dijken, groepsschuilplaatsen (kazematten), waterstaatkundige werken en andere objecten, die een duidelijke samenhang hebben met de bijbehorende werken in de aangrenzende gemeentes (Leerdam, Culemborg, Vianen).

Verspreid in de gemeente bevinden zich in het buitengebied allerlei historische waterstaatkundige en infrastructurele werken, merendeels uit het tweede en derde kwart van de 20e eeuw, soms met een oudere oorsprong. Vermeldenswaard zijn hier de (voormalige) gemaalcomplexen bij Tricht (de Neust) en Acquoy (De Oude Horn uit 1859 en De Nieuwe Horn uit 1960), gemaal De Laar bij Gellicum (circa 1960), het gemaal in Spijk (circa 1960) en het complex De Paay bij Beesd (1927), verschillende betonnen bruggen en doorlaten, de sluizen in de Polderdijk bij Rumpt, in enkele gevallen nog met de bijbehorende dienstwoningen. Verder resteert een aantal historische transformatorhuisjes, eenvoudige bakstenen gebouwtjes uit de periode rond 1930-1960, die herinneren aan de aanlegperiode van het elektriciteitsnet in het buitengebied. Van bijzondere historische en landschappelijke betekenis zijn de (polder)molens in het buitengebied: de grondzeiler De Vrijheid aan de Molendijk bij Beesd (1826) en de uit 1913 daterende korenmolen De Vlinder aan de Appeldijk in Deil. Aan de rand van de bebouwde kom

van Geldermalsen staat aan de Watermolenweg een uit 1772 daterende korenmolen. Bij sommige molens resteren ook de bijbehorende molenaarshuizen.

Literatuur

- Aa, A.J. van der, 1845. Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden, deel 6 (I-K). Gorinchem.
- Andela, G., 2000. Kneedbaar landschap, kneedbaar volk: de heroïsche jaren van de ruilverkavelingen in Nederland. Bussum.
- Arnoldussen, Stijn, 2008. A living landscape: Bronze Age settlement sites in the Dutch river area (c. 2000-800 BC). Leiden.
- Augusteijn, J., 1999. Historische plattegronden van Nederlandse steden; Gelderland deel 8.2: De steden van het rivierengebied, Lisse/Alphen a/d Rijn 1999.
- Baas, H. & N. Brand, 2011. 'We zijn als wetenschappelijke discipline onvolwassen gebleven': een interview met Jelle Vervloet naar aanleiding van zijn afscheid als hoogleraar historische geografie van het Nederlandse landschap aan de Wageningen Universiteit. Historisch-geografisch tijdschrift 29 (2).
- Bavel, B. van, 1993. Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd (1129-1592). Verloren, Hilversum.
- Bavel, B.J.P. van, 1999. Transitie en continuïteit: de bezitsverhoudingen en de plattelandseconomie in het westelijke gedeelte van het Gelderse rivierengebied, ca. 1300-ca. 1570. Hilversum.
- Bavel, B. van, 2002. Eendenkooien in het Hollandse en Gelderse rivierengebied. Historisch Geografisch Tijdschrift 20 (3): 16-20.
- Bavel, B. van, 2010. Manors and markets: economy and society in the Low Countries, 500-1600. Oxford.
- Beaufort, R.F.P. de & H.M. van den Berg, 1968. De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst: de Betuwe. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage.
- Berendsen, H.J.A., 1990. River Courses in the Central Netherlands during the Roman Period. Berichten Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 40: 243-249.
- Berendsen, Henk J.A. & Esther Stouthamer, 2001. Palaeogeographic development of the Rhine-Meuse delta, The Netherlands. Assen.
- Bergh, S. van den, 2004. Verdeeld land: de geschiedenis van de ruilverkaveling in Nederland vanuit een lokaal perspectief, 1890-1985. Historia Agricultura 35 Agronomisch Historisch Instituut, Groningen/Wageningen.
- Berkel, G. van & K. Samplonius, 2006. Nederlandse plaatsnamen: herkomst en historie. Spectrum/Prisma, Utrecht.
- Bersselaar, K. van den e.a. (red.), 1994. Over d'n oorlog. Udenhout en Biezenmortel tussen bezetting en bevrijding. Stichting Heemcentrum 't Schoor, Udenhout (geraadpleegd via: <http://home.planet.nl/~schef564/schoor/webfotos/oorlog.pdf>).
- Bieleman, J., 2008. Boeren in Nederland: geschiedenis van de landbouw 1500-2000. Amsterdam.

- Bijl, A., 1997. Het Gelderse Water. Waterstaatkundige en sociaal-economische ontwikkelingen in de polders van de westelijke Tielerwaard (1809-1940). Rijksuniversiteit Leiden, Leiden.
- Bijl, A., 1999. De Diefdijk, het slot op de achterdeur van Holland. Een geschiedenis van zeven eeuwen Diefdijk (1284-heden). Culemborgse 'Voetnoten' 99 (22): 23-29.
- Bijl, Aart, 2011. Visserij op de Gelderse rivieren. Van broodwinning tot vrijetijdsbesteding. Utrecht.
- Blerck, H. van, 2019. Geef het rivierenlandschap speling voor de volgende vooruitgang! Landschapsplannen bij ruilverkavelingen in rivierenland (1945-1975) als inspiratie voor transformatie naar het landschap van de toekomst. Schokland en water, Rhenen.
- Bles, B.J. & B.H. Steeghs, 1973. De bodemgesteldheid van het ruilverkavelingsgebied Avezaath – Ophemert. Stiboka-rapport 960, Stichting voor Bodemkartering, Wageningen.
- Boosten, M. & P. Jansen, 2007. Quickscan historische waarde van de beplanting op de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Probos, Wageningen.
- Bootsma, J., 2004. Cultuurhistorische gebiedsbeschrijving gemeente Geldermalsen. Gelders Genootschap, Arnhem.
- Boreel, G., 2009. Archeologisch inventariserend veldonderzoek door middel van boringen ten behoeve van de herinrichting van de dorpskern van Geldermalsen, gemeente Geldermalsen. Zuidnederlandse Archeologische Notities 196. ACVU HBS, Amsterdam.
- Bosschaart, A.M.W. & P.M.M. Driessen, 1989. Terpen in de Nederbetuwe en Tielerwaard, Historisch-Geografisch Tijdschrift 7: 10-17.
- Broeke, W. van den & A.M.C.M. Bouwens, 1992. Op streek geraakt: het Riviereengebied en de Kamer van Koophandel voor Zuid-West Gelderland (1842-1992): De economische en sociale geschiedenis van een regio, Tiel.
- Brons, R. & B. Colenbrander (red.), 2009. Atlas Nieuwe Hollandse Waterlinie. Uitgeverij 010, Rotterdam.
- Bruhèze, A.A.A. de la, H.W. Lintsen, A. Rip & J.W. Schot, 2000. Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. Deel 3. Landbouw, voeding.
- Bruin, H.P. de (red), 1988. Het Gelders riviereengebied uit zijn isolement. Een halve eeuw plattelandsvernieuwing. Zutphen.
- Bruijn, Marti de & Sil van Doornmalen (red), 2014. Historische atlas van het Rivierenland. Nederbetuwe en Gelderse waarden. Nijmegen.
- Brusse, P., 2002. Leven en werken in de Lingestreek: de ontwikkeling van het platteland in een verstedelijkt gebied. Utrecht.
- Centrale Cultuurtechnische Commissie, 1964. Rapport betreffende de ruilverkaveling van gronden gelegen in de gemeenten Waardenburg, Haaften, Herwijnen, Vuren, Heukelum, Asperen, Deil, Geldermalsen en Gorinchem, genaamd: ruilverkaveling "Tielerwaard-West".
- Centrale Cultuurtechnische Commissie, 1968. Rapport betreffende de ruilverkaveling van gronden gelegen in de gemeenten Beesd, Beusichem, Buren, Buurmalsen en Culemborg, genaamd "Lek en Linge" (7700 ha). Landinrichtingsdienst, Utrecht.

- Centrale Cultuurtechnische Commissie, 1979. Rapport betreffende de ruilverkaveling van gronden in de gemeente Tiel, Neerijnen, Geldermalsen, Buren en Maurik.
- Cohen, K.M. & E. Stouthamer, 2012. Digitaal Basisbestand Paleogeografie van de Rijn-Maas Delta. Utrecht.
- Cohen, K., E. Stouthamer, H.J. Pierik & A.Geurts, 2012. Rhine-Meuse Delta Studies. Digital Basemap for Delta Evolution and Palaeogeography. Departement Fysische Geografie, Universiteit Utrecht.
- Cohen, K.M., E. Stouthamer, W.Z. Hoek, H.J.A. Berendsen & H.F.J.A. Kempen 2009. Zand in Banen: Zanddiepte kaarten van het rivierengebied en het IJsseldal in de Provincies Gelderland en Overijssel. Provincie Gelderland, Arnhem.
- Cohen, K.M., S. Arnoldussen, G. Erkens, Y.T. Van Popta & L.J. Taal. 2014. Archeologische verwachtingskaart uiterwaarden rivierengebied. Deltares-rapport 1207078-000-BGS-0005. Deltares/Geologische Dienst Nederland, Utrecht
- Cox, J.C.M., 2005. Repertorium van de stadsrechten in Nederland: 'Quod vulgariter statreghte nuncupatur'. Werken der Stichting tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandse recht 33. Den Haag.
- Crols. R. en T. Hermans, (1995). Trafohuisjes. Gelderse Monumentenreeks nr.02. Utrecht.
- Cultuurtechnische Dienst, 1959. Rapport voor de ruilverkaveling Tielerwaard-West.
- Dam, K. van & M. Tillema, 2002. Duurzaamheid van het ontworpen landschap. Een historische beschrijving en blik in de toekomst voor de Tielerwaard-West en het Noorderpark. Wageningen Universiteit, Wageningen.
- Dekker, M. & A. Kattenberg, 2006. Elektrisch weerstandsonderzoek Meteren Plantage, Geldermalsen: Huis te Meteren en Kasteel Blanckenstijn. ACVU-HBS, Amsterdam.
- Elbers, S., 2019. Wederopbouwboerderijen. Agrarisch erfgoed in de strijd over traditie en modernisering, 1940-1955. Rotterdam.
- Gellicum, R.M. van, 1895. Historisch-staatsrechterlijk onderzoek over het bestuur en beheer der watergangen in de Gelderse Rivierpolderlanden. Tiel.
- Gerritsen, F., 2003: Local Identities. Landscape and community in the late prehistoric Meuse-Demer-Scheldt region, Amsterdam (AAS 9).
- Gouw, M.J.P. & G. Erkens, 2007. Architecture of the Holocene Rhine-Meuse delta (the Netherlands) – A result of changing external controls. Netherlands Journal of Geosciences / Geologie en Mijnbouw 86 (1), p. 23-54.
- Groenewoudt, B.J., 1994. Prospectie, waardering en selectie van archeologische vindplaatsen: een beleidsgerichte verkenning van middelen en mogelijkheden. Nederlandse Archeologische Rapporten 17. Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort.
- Groningen, C.C. van, 1989. Vijfheerenlanden met Asperen, Heukelum en Spijk. 's-Gravenhage.
- Groot, T. de, A. Koekelkoren, M. Lobbes & B.I. Smit, 2011. Deel III Effecten van vrijstellingen voor archeologisch erfgoed. In: R.C.G.M. Lauwerier, T. de Groot, B.J.H. van Os & L. Theunissen (red.), Vragen over Malta. Onderzoek naar de effectiviteit van de onderzoeksketen,

- sluipende degradatie en de effecten van vrijstellingen. Rapportage archeologische monumentenzorg 196. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort.
- Haartsen, Adriaan, 1998. Nederlandse cultuurlandschappen van internationale betekenis. In: Historisch Geografisch Tijdschrift, jrg. 16 nr. 3.
- Haartsen, A.J. & J.D.H. Harten, 2010. Rivierkleilandschap. In: Barends, S. (red), Het Nederlandse landschap: een historisch-geografische benadering. Utrecht. pp 114-131.
- Harbers, P., 1981. Bodemkaart van Nederland 1 : 50.000. Toelichting bij kaartblad 38 Oost Gorinchem. Stichting voor Bodemkartering Wageningen.
- Harbers, P., A. Jager & W.B. Kleinsman, 1966. De bodemgesteldheid van het ruilverkavelingsgebied Lek en Linge. Stiboka-rapport 670, Stichting voor Bodemkartering, Wageningen.
- Harten, J.D.H., 1986. Oude nederzettingsspatronen in de Bommelerwaard. In: H.J.A. Berendsen (red.); Het landschap van de Bommelerwaard. Nederlandse Geografische Studies 10: 67-90, Amsterdam/Utrecht.
- Harten, J.D.H., 1997. Sporen in het landschap: kleine historische landschapselementen in de WestBetuwe en de Vijfheerenlanden. Utrecht.
- Havinga, A.J. & A. op 't Hof, 1975. De Neder-Betuwe, opbouw en ontstaan van een jong rivierkleigebied. K.N.A.G. Geografisch Tijdschrift 9: 261-277.
- Heeren, S., 2006. Opgravingen bij Tiel-Passewaaij 1: de nederzetting aan de Passewaaijse Hogeweg. Zuidnederlandse Archeologische Rapporten (ZAR) 29. Amsterdam.
- Heijden, P. van der, 2016. Grens van het Romeinse Rijk. De limes in Gelderland. Matrijs, Utrecht.
- Heijden, P. van der, 2020. Romeinse schepen in het Gelders Rivierengebied, deel 1: een inventarisatie. Archeologie in Nederland 4 (2), 24-33.
- Heijden, P. van der & E. Verhelst 2020. Romeinse schepen in het Gelders Rivierengebied, deel 2: rivierlopen en scheepsroutes. Archeologie in Nederland 4 (3), 15-25.
- Heiningen, H. van, 1976. Het Gelderse rivierengebied. Haren.
- Hemmen, F. van, D. Bekius & E. Heunks, 2007. Schone slaper: Hollands hoop in bange dagen: cultuurhistorisch advies voor de verbetering van de 'Diefdijklinie'. RAAP-rapport 1531. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.
- Hemmen, F. van, 2015. Bakens van de 'Oranje Limes': De riviervedediging met de Opstand (1568/1648); haar wachtposten, hun tijdloze betekenis als symbool voor een slim verbond met het water.
- Henderikx, P.A., 1987. De beneden-delta van Rijn en Maas. Landschap en bewoning van de Romeinse tijd tot ca. 1000. Hollandse studiën 19. Hilversum.
- Hesseling, H.J., 2019. Land van de levenden en de doden. Steenweg (N830), gemeente Neerijnen, een opgraving – variant archeologische begeleiding. RAAP-rapport 3949. RAAP, Weesp.
- Heunks, E., 2006. Gemeente Geldermalsen: beleidsnota archeologische monumentenzorg; naar een realistische en duurzame omgang met het archeologisch erfgoed. RAAP-rapport 1384. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Amsterdam.

- Hidding, M., J. Kolen, & Th. Spek, 2001. De biografie van het landschap; ontwerp voor een inter- en multidisciplinaire benadering van de landschapsgeschiedenis en het cultuurhistorisch erfgoed.
- Hol, R.C., 1977. Zeshonderdvijftig jaar Neder-Betuwe. Amsterdam.
- Hoof, J.P.C.M. van, 2003. De betekenis van het landschap voor de verdediging van het Nederlandse grondgebied, toegespitst op Noord-Oost-Nederland, in de periode 1600-1850. Uitgewerkte tekst van de lezing van drs. J.P.C.M. van Hoof (Instituut voor Militaire Geschiedenis Koninklijke Landmacht), gehouden tijdens het symposium militaire geschiedenis van de Drentse Historische Vereniging op 7 juni 2003 in Coevorden.
- Hurk, J.A. van den, 1972. Structuurplan Gorinchem. Toelichting bij de bodemkaart van de gemeente Gorinchem en omgeving. Stiboka-rapport 1062, Stichting voor Bodemkartering, Wageningen.
- Janssen, G.B., 2008. Twee eeuwen Gelderse bakstenen. De baksteenfabricage in Gelderland in de negentiende en twintigste eeuw. Fagus, Aalten.
- Janssen, H.L., m.m.v. T. Hermans, 1996. Tussen woning en versterking; Het kasteel in de Middeleeuwen, In H.L. Janssen, J.M.M. Kylstra-Wielinga en B. Olde Meierink. 1000 jaar kastelen in Nederland, Functie en vorm door de eeuwen heen, Utrecht.
- Jas, J., F. Keverling Buisman, E. Storms-Smeets, A. te Stroete & M. Wingens, 2013. Kastelen in Gelderland. Matrijs, Utrecht.
- Jong, Peter de, 2001. Spijk. Heerlijkheid en waterland van 1250 tot 2000. Rijswijk.
- Jonge, L.J.A. de, 1954. Verkommerd land. Naar een nieuwe welvaart in een oude landstreek. Amsterdam.
- Jurgens, S., 1993. Hooibergen en vloedschuren in het Gelders rivierengebied. Historisch Geografisch Tijdschrift 11: 41-52.
- Keunen, L.J. & N.W. Willemse, 2010. Archeologie, cultuurlandschap en monumenten in de gemeente Ubbergen: geactualiseerde archeologische waarden- en verwachtingskaart en cultuurhistorische waardenkaart. RAAP-rapport 2140. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.
- Keunen, L.J., S. van der Veen & J.W.D. Tuinstra, 2018. '... dat de Grift sal schieten dwers door de strate van Lent...'. Een historisch-geografische analyse van de landschaps- en nederzettingsontwikkeling van binnen- en buitendijks Lent (Ruimte voor de Waal). RAAP-rapport 3212. RAAP, Weesp.
- Klep, C. & B. Schoenmaker, 1995. De bevrijding van Nederland 1944-1945; oorlog op de flank. Sdu, Den Haag.
- Kolff, M., 1924. De Beneden-Linge en hare ontwatering; geschiedkundig overzicht. Tiel.
- Kort, J.C., 1987/1988. Repertorium op de lenen van de Graaf van Holland in Gelre, 1279-1646 'Ons Voorgeslacht', jrg. 42 en 43.
- Kort, J.C., 1989/1990. Repertorium op de Cuykse lenen in Holland, Het Sticht en Gelre 1129-1649, in 'Ons Voorgeslacht', jrg. 44/45.

- Künzel, R.E., D.P. Blok & J.M. Verhoeff, 1989. Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200. Publikaties van het P.J. Meertens Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde van de Koninklijke Nederlandse Akademie der Wetenschappen 8. P.J. Meertens Instituut, Amsterdam.
- Kuys, J., 1987. De ambtman in het kwartier van Nijmegen (ca. 1250-1543). Nijmegen.
- Laansma, S. en T. Brouwer, 1986. Muziektenten in Gelderland. Zutphen.
- Lange, A.G., E.M. Theunissen, J.H.C. Deeben, J. van Doesburg, J. Bouwmeester & T. de Groot, 2014. Huisplattegronden in Nederland. Archeologische sporen van het huis. Amersfoort.
- Leusen, M. van & H. Kamermans (red.), 2005. Predictive modelling for archaeological heritage management: a research agenda. Nederlandse Archeologische Rapporten 29. Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort.
- Linden, J.A. van der, 1973. Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden. Bussum.
- Louwe Kooijmans, L.P., 2005. Nederland in de prehistorie. Amsterdam.
- Maanen, R.H.C. van, 1995. Inventaris van het administratief archief van de stad Asperen 1519-1813.
- Maas, G.J., F. de Vries, F. Brouwer & N. Heidema 2016. Inventarisatie GIS-bestanden met informatie over bodemverstoring. Wageningen Environmental Research Rapport 2751, Wageningen.
- Maris, A.J., 1971. De twee middeleeuwse kerspelkerken in de heerlijkheid Ophemert. Bijdragen en mededelingen Gelre, deel LXVI.
- Moerman, H.J., 1956. Nederlandse plaatsnamen. Een overzicht. Leiden.
- Moorman van Kappen, O., J. Korf & O.W.A. van Verschuer, 1977. Tieler- en Bommelerwaarden 1327-1977. Grepen uit de geschiedenis van 650 jaar waterstaatszorg in Tielerwaard en Bommelerwaard. Tiel / Zaltbommel.
- Mulder, E.F.J. de, M.C. Geluk, I. Ritsema, W.E. Westerhoff & T.E. Wong, 2003. De ondergrond van Nederland. Groningen.
- Nekeman, Aad, 2000. Wielen, resten van drama's, paradijsjes van nu. Zetten.
- Oldenburger, C.S., A.M. Backer & E. Blok, 1996. Gids voor de Nederlandse Tuin- en Landschapsarchitectuur. Deel Oost en Midden, Gelderland Utrecht. De Hef publishers, Rotterdam.
- Ooyen, R.J. van, G.S. van Lenning & J.H.F. Gelens, 1985. Ophemert en Zennewijnen en de Tweede Wereldoorlog. Uitgave in eigen beheer.
- Pierik, H.J., 2017. Interacties tussen mens en landschap in het eerste millennium na Chr. Reconstructies van de Nederlandse kustvlakte, de delta en de zandgebieden. Utrecht Studies in Earth Sciences 139 (PhD thesis Universiteit Utrecht), Utrecht.
- Pleijter, G. & J.A.J. Vervloet, 1986. Kromakkers en bolliggende percelen; enige opmerkingen over opbouw en ouderdom van een aantal akkermeten bij Tull (prov. Utrecht). Historisch Geografisch Tijdschrift 4: 13-21.

- Raemaekers, D.C.M., 1999. The articulation of a 'New Neolithic': the meaning of the Swifterbant Culture for the process of neolithisation in the western part of the North-European plain (49003400 BC). Archaeological Studies Leiden University (ASLU) 3. Leiden.
- Reinders, P., 2011. Vooronderzoek Conventionele explosieven bedrijventerrein Lingewaarden. Bodac, Schijndel.
- Ridder, T. de (hoofdred.), 2010. Westerheem special 2010: Vlaardingen-cultuur. Westerheemspecial 2 (april).
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2017. Handleiding voor gebruik van de verstoringsbronnenkaart. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, publicatie maart 2017. Amersfoort.
- ROB, 1998. Het handboek van ROB-specificaties juni 1988. Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort.
- Rondags, E.J.N., 2019. Lent, zones K en L, archeologisch dijkonderzoek, gemeente Nijmegen; archeologisch onderzoek: dijkcoupures (middels proefsleuven) in het plangebied 'Ruimte voor de Waal'. RAAP-rapport 3207. RAAP, Weesp.
- Roode, F. de & E. Goossens, 2009. Archeologische monumentenzorg in de gemeente Lingewaal: archeologische sporen in een groene parel. RAAP-rapport 1688. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.
- Roos, T. en J. de 1995. Gemeentehuizen in Gelderland. Van Aalten tot Zutphen. Millingen aan de Rijn.
- Roymans, N., 1995. The cultural biography of urnfields and the long-term history of a mythical landscape, Archaeological Dialogues 2, 2-38.
- Rutte, R., 1996. Middeleeuwse nieuwe steden in Nederland, aanzet tot een onderzoek naar oorsprong, verspreiding en betekenis. In: Bulletin KNOB, nr. 6, pp 189-202.
- Rutte, Reinout & Hildo van Engen, 2005. Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar een overzicht. Hilversum.
- SB4, 2010. Herstelplan Landgoed Waardenburg en Neerijnen. Wageningen.
- Schönfeld, M., 1980. Veldnamen in Nederland. Gysbers & Van Loon, Arnhem.
- Schurmans, M.D.R., 2004. Ophemert – Steenovenwaard, archeologische begeleiding. ACVU-HBS, Amsterdam.
- Schurmans, M. e.a., 2009. Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven in het plangebied De Garstkampen, fase 1 te Beesd. Zuidnederlandse Archeologische Notities 198. ACVU HBS, Amsterdam.
- Sectie Krijgsgeschiedenis van den generalen staf, 1947. Beknopt overzicht van de krijgsverrichtingen der Koninklijke Landmacht 10-19 mei 1940. Leiden, Sijthoff.
- Sloet, J.J.S Baron Sloet, J.S. van Veen en A.H. Martens van Sevenhoven, 1924. Register op de leenakten van het Vorstendom Gelre en Graafschap Zutphen. Het Kwartier van Nymegen. Gouda.
- Sluys, P. van der, 1956. Rapport betreffende de bodemgesteldheid van Tielerwaard-West. Stiboka-rapport 436, Stichting voor Bodemkartering, Wageningen.

- Smit, M., 2010. Enkel verdwenen Kastelen en Landhuizen in Neerijnen.
- Stenvert, R., Chr. Kolman, S. Broekhoven & B. Olde Meierink, 2000. Monumenten in Nederland. Gelderland. Waanders, Zwolle.
- Törnqvist, T.E., 1994. Fluvial sedimentary geology and chronology of the Holocene Rhine-Meusedelta, The Netherlands. Netherlands Geographical Studies 166. Dissertatie Utrecht.
- Toonen, W.H.J., T.H. Donders, B. van der Meulen, K.M. Cohen & M.A. Prins, 2013. A composite Holocene palaeoflood chronology of the Lower Rhine. Chapter 7 in: W.H.J. Toonen, Holocene flood record of the Lower Rhine. Utrecht Studies in Earth Sciences 41, Universiteit Utrecht.
- Tops, B.P.C.A. & E.M.P. Verhelst, 2007. Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven in het plangebied Varik-Molenblok, gemeente Neerijnen. Zuidnederlandse Archeologische Notities 122. Archeologisch Centrum Vrije Universiteit/Hendrik Brunsting Stichting, Amsterdam.
- Tuuk, L.A. van der, 2016. De eerste Gouden Eeuw. Handel en scheepvaart in de vroege middeleeuwen. Omniboek, Utrecht.
- Uyl, R.G. den, 1958. Dorpen in het rivierkleigebied. Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 1958: 97-114.
- Veen, S. van der, C. Frank & J. de Jong, 2014. Cultuurhistorie in de gemeente Geldermalsen; een beschrijving, inventarisatie en waardering van historisch cultuurlandschap, bouwkunst en stedenbouw. RAAP-rapport 2887. RAAP, Weesp.
- Veen, S. van der, E.H. Boshoven, E.J. Goossens, R.S. Kok, F.M. van Hemmen & E.M.P. Verhelst, 2016. Kader Ruimtelijke Kwaliteit en Conditionerende onderzoeken (RKC) Dijkverbetering Tiel-Waardenburg (TIWA): onderdeel aardkunde, archeologie en cultuurhistorie. RAAP-rapport 3141. Weesp.
- Veen, S. van der & F. van Hemmen, 2019. Cultuurhistorische analyse deelgebieden dijkversterking Tiel-Waardenburg.
- Velden, G.M. van der, K. Gelens & R. van Ooijen 1991. Eeuwenlang; Klooster Mariënschoot en dorp Zennewijnen, Ophemert.
- Verhelst, E.M.P., 2002. De nederzettingsgeschiedenis van Ophemert (ca. 450-1550 na Chr.).
- Verhelst, E.M.P., 2012. Plangebied Parijsch-Zuid, gemeente Culemborg; archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven. RAAP-rapport 2523. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.
- Verhelst, E.M.P., 2015. Plangebied Tiel-Siemensstraat, gemeente Tiel; archeologisch onderzoek: een begeleiding in het archeologisch monument Kellen. RAAP-notitie 5186. RAAP, Weesp.
- Verhelst, E.M.P. & L.M. Flokstra, 2013. De Stert op die Nyendamme; de herontdekking van de middeleeuwse Lingedam achter Drumpt, gemeente Tiel; archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (karterende fase). RAAP-notitie 4537. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.

- Verhelst, E.M.P. & B.P.C.A. Tops, 2006. Inventariserend Veldonderzoek door middel van weerstandsmetingen in het plangebied Varik-Molenblok, gemeente Neerijnen. Verkennende fase. Zuidnederlandse Archeologische Notities 72. Archeologisch Centrum Vrije Universiteit/Hendrik Brunsting Stichting, Amsterdam.
- Verhoeven, A.A.A. & O. Brinkkemper (red.), 2001. Archeologie in de Betuweroute: twaalf eeuwen bewoning langs de Linge bij de Stenen Kamer in Kerk-Avezaath. Rapportage Archeologische Monumentenzorg 85 (RAM) 85. Utrecht/Amersfoort.
- Vermeulen, F.A.J., 1946. De monumenten van geschiedenis en kunst in de Tielerwaard. 's-Gravenhage.
- Vermeulen, F.A.J., 1974-1975. De monumenten van geschiedenis en kunst. De Bommeler- en de Tielerwaard. Tweede druk. Gijsbers & Van Loon, Arnhem.
- Vestigia Archeologie & Cultuurhistorie, 2011. Addendum bij de actualisatie van de archeologische waarden- en verwachtingskaart van de gemeente Lingewaal. Rapport nr V 953.
- Vink, T., 1954. De Rivierstreek, Baarn.
- Voorden, F.W. van (red.), 1975. Stads- en dorpsgezichten in Gelderland. De nederzetting in ontwikkeling. Zutphen.
- Vredenberg, J., 2003. Trotse Kastelen en Lichtende Hallen. Architectuur van elektriciteitsbedrijven in Nederland tot 1960. Utrecht.
- Walraad, J.W. & C.G. Vlaar, 2014. Adviesrapport behoud historische waarde. Betreffend: Begraafplaatsen Gemeente Lingewaal.
- Weijsschedé, T.J., e.a., 2006. Gaafheid van bodem en reliëf gemeente Lingewaal en gemeente Geldermalsen: kennisinstrument bij de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke ontwikkelingen. Alterra-rapport 1249. Alterra, Wageningen.
- Wientjes, R.C.M., 2001. De geschreven bronnen. In: A.A.A. Verhoeven & O. Brinkkemper, Archeologie in de Betuweroute: twaalf eeuwen bewoning langs de Linge bij de Stenen Kamer in Kerk-Avezaath. Rapportage Archeologische Monumentenzorg 85. Amersfoort: 131-158.
- Wientjes, R.C.M., 2008. De burcht te Malsen: historisch bureauonderzoek door het Gelders Archief in opdracht van de gemeente Geldermalsen naar aanleiding van de ontdekking van grondsporen in het centrum van Geldermalsen die mogelijk afkomstig zijn van een burcht. Gelders Archief, Arnhem.
- Will, C., 2002. Sterk Water. De Hollandse Waterlinie. Utrecht.
- Willemse, N.W., 2016. Ruimte voor de Rivier. Archeologische monumentenzorg langs de grote rivieren 2000-2015. Publicatie in opdracht van het Programmabureau Ruimte voor de Rivier van Rijkswaterstaat, Utrecht.
<https://cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/publications/ruimtevoorderivier2016.pdf>
- Willemse, N.W., 2019. De vroege Waal bij Nijmegen. Stratigrafie, sedimentologie en genese van laatholocene rivierafzettingen tussen Nijmegen en Lent (Ruimte voor de Waal). RAAP-rapport 3208, RAAP, Weesp.

Willemse, N.W., 2020. Beschermd maar kwetsbaar. Fysieke bedreigingen van archeologische rijksmonumenten en maatregelen om ze te behouden. [Nederlandse Archeologische Rapporten 67](#), Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort.

Willemse, N.W. & E.M.P. Verhelst, 2012. Woerden, woonheuvels en woongronden in het betuwse rivierenlandschap. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.

Willemse, N.W. & L.J. Keunen, 2018. Harmonisatie erfgoedbeleid; een analyse en plan van aanpak Geldermalsen, Lingewaal, Neerijnen (gemeente West Betuwe). RAAP-adviesdocument 953. RAAP, Weesp.

Woud, A. van der, 1998. Het lege land. Uitgeverij Atlas Contact B.V.

Woud, van der, A., 2004. Het Lege Land. Heruitgave. Uitgeverij Atlas Contact B.V.

Websites

www.watwaswaar.nl: (veldminuut van de) Topografische Militaire Kaart 1850, diverse Bonneblaadjes, diverse Topografische kaarten schaal 1:25.000

www.sara.nl: Atlas der Neederlanden

www.topotijdreis.nl

www.delpher.nl

www.cultureelerfgoed.nl: (redengevende beschrijvingen van rijksmonumenten en beschermde dorpsgezichten; beeldbank)

www.nationaalgeoregister.nl: kaarten met puntlocaties en contouren van de rijksmonumenten

www.4en5mei.nl: overzicht van alle oorlogsmonumenten in Nederland

www.meertens.knaw.nl/bwb/: overzicht van wederopbouwboerderijen in Nederland

www.reliwiki.nl: database met religieuze gebouwen in Nederland

www.regionaalarchiefrivierenland.nl

www.geldersarchief.nl

www.geschiedenisgeldermalsen.nl

www.bagviewer.kadaster.nl

www.beeldbankwo2.nl

www.tracecofwar.nl

www.beeldbankwo2.nl

www.oorlogsslachtoffersgemeentegeldermalsen.nl

Archieven

Streekarchief Rivierenland, Tiel

Gelders Archief, Arnhem

Nationaal Archief, Den Haag

Collectie Bodel Nijenhuis, Universiteit Leiden

Kaartencollectie Universiteit Utrecht.

Overzicht van figuren, tabellen, bijlagen en appendices

Figuren:

Figuur 1. Grenzen van de gemeente West Betuwe op een recente topografische ondergrond (bron: OpenTopo).	8
Figuur 2. Schematische doorsnede door een deel van de Betuwe.	14
Figuur 3. Op het AHN is het onderscheid tussen de hooggelegen oeverwallen (rood) en onder andere de restgeulen en de laaggelegen komgebieden (groen) duidelijk herkenbaar. De afgebeelde gemeentegrenzen zijn die van de vroegere gemeente Geldermalsen.	15
Figuur 4. Het Beesdsche Hooge Veld op de overgang van oeverwal naar komgebied en het Beesdsche Lage Veld in het laaggelegen komgebied. Uitsnede Bonneblad 507, 1918.	18
Figuur 5. Binnen de Steilwaard, ten westen van Tricht, werd een strookvormige verkaveling haaks op de hoogtelijnen aangelegd. Hierdoor kwam een goede afwatering tot stand en bezat iedere eigenaar een hoog en een laag deel (bron: kadastraal minuutplan Buurmalsen, sectie E, blad 1, 1832).	20
Figuur 6. Naast de huidige weg Acquoysemeer ligt een restant van de zijkade die de polder van Rheony scheidde van de polder van Acquoy (foto: RAAP / S. van der Veen).	23
Figuur 7. Met behulp van de Eustse sluis (de Neust) tussen de Mariënwaard en Tricht werd het water uit de noordoostelijke komgebieden op de Linge afgewaterd. Situatie in 1629. Het noorden is links (bron: Gelders Archief, toegang 1510, inventarisnr. 0124-1320A).	24
Figuur 8. De Boutensteinse Sluis tussen Rumpt en Enspijk (foto: RAAP / S. van der Veen).	25
Figuur 9. De Bulkstraat en Langestraat in Tricht lagen op de oevers van een verlande overloopgeul. Ze dienden als veedrift en verbonden het dorp met de weidegronden in het noorden. Tot in de 8e eeuw stroomde er water in de verlande geul (foto: RAAP / S. van der Veen).	27
Figuur 10. Veerstoep ten noorden van Enspijk (foto: RAAP / S. van der Veen).	28
Figuur 11. Structuur van dorpspolders op basis van 18e-eeuws kaartmateriaal.	29
Figuur 12. Knikken in de voormalige Vliet ten noordwesten van Acquoy herinneren aan de plaats waar de Acquoyse Achtermolens lagen (bron: AHN2).	30
Figuur 13. Eendenkooien in het Beesdse Lage Veld, weergegeven op een verpondingskaart uit 1810 (bron: Gelders Archief, toegang 1510, inventarisnr. 0873-217).	31
Figuur 14. De sloot ten oosten van de Oude Waag is een restant van de Oldenburgs Graaf (foto: RAAP / S. van der Veen).	32
Figuur 15. Woonheuvel De Woerd in het noordelijk komgebied van Mariënwaard (foto: RAAP / S. van der Veen).	33
Figuur 16. De Buurmalse Broeksteeg en het Hoge en Lage Broek in de tweede helft van de 18e eeuw ten noorden van Buurmalsen (bron: Atlas der Neederlanden, Kaart van Buren en Culemborg, 1761).	34
Figuur 17. De Deilse Wetering en het 20e-eeuwse gemaal nabij de uitwatering op de Linge (foto: RAAP / S. van der Veen).	36
Figuur 18. De poldermolen aan de Voorvliet (Watermolenweg 8) bemaalde de voormalige dorpspolders van Meteren en Geldermalsen (foto: RAAP / S. van der Veen).	38
Figuur 19. Het dorp Meteren in het eerste kwart van de 18e eeuw. Rechts van het midden is een omgrachte huisplaats te zien: het Huis te Meteren. Nog verder naar rechts staat het Huis Blanckenstijn	

- afgebeeld. Uitsnede van Tiendkaart van Geldermalsen van het Kapittel van St. Marie te Utrecht uit 1714 (bron: Gemeente Geldermalsen). 40
- Figuur 20. Door middel van de Nieuwe Graaf werd het overtollige water uit de dorpspolder van Rhenoy op de Rhenoyse Wetering geloosd (foto: RAAP / S. van der Veen). 41
- Figuur 21. De huidige Haaftensche Molenvliet ontstond in de 20e eeuw door samenvoeging van de Hellouwsche Vliet met de Herwijnsche en Asperense Zeevang (foto: RAAP / S. van der Veen). 42
- Figuur 22. Tussen kasteel Crayestein en de Linge lag op de plek van de huidige Bulkstraat een watervoerende geul. Dit gebied is nog herkenbaar als een relatief laaggelegen groenstrook binnen het dorp Tricht (bron: Kaart van Culemborg en Buren, 1761. Atlas der Neederlanden). 44
- Figuur 23. Op gedetailleerde hoogtekarten is de inrichting met vijver, vangarmen en grienden duidelijk herkenbaar, zoals bij deze eendenkooi bij De Woerd in het Lage Veld van Mariënwaard (bron: AHN2). 47
- Figuur 24. De Rumpitse en Gellikumsche watermolens maalden het overtollig water door middel van getrapte bemaling naar de Linge. Kaartbeeld uit 1774, noorden is rechts (bron: Gelders Archief, toegang 1510, inventarisnr. 0201-AKV52). 49
- Figuur 25. Het Kleine Wiel ten noordoosten van Rumpit is een voorbeeld van een buitengedijkt wiel (foto: RAAP / S. van der Veen). 50
- Figuur 26. De Acquoyse Heuvel nabij de Acquoyseweg (foto: RAAP / S. van der Veen). 51
- Figuur 27. Na de ophoging van de Diefdijk, de Horn- en Meerdijk en de aanleg van de Nieuwe Zuiderlingedijk werd bij watersnood al het overtollige water richting de hulpstuizen bij Dalem gevoerd. Hier werd het op de Waal geloosd. Schematische weergave (bron: RAAP / S. van der Veen). 52
- Figuur 28. Overlaten in de noordelijke en zuidelijke Lingedijk tussen Asperen en Tricht. Uitsnede van een kaart, ongedateerd, na 1809. Het noorden is rechtsboven (bron: Nationaal Archief, toegang 4.ZHPB4, inventarisnr. 131). 53
- Figuur 29. Projectie van de aan te leggen rijksstraatweg ter hoogte van Meteren. Uitsnede uit een kaart uit 1844. Het noorden is rechts (bron: Gelders Archief, toegang 0875, inventarisnr. 453-0001). 54
- Figuur 30. Het Werk aan den Diefdijk, net ten oosten van de plaats waar de spoordijk de Diefdijk kruiste (foto: RAAP / S. van der Veen). 56
- Figuur 31. Kaart van de te inunderen gebieden van inundatiestation Asperen (bron: Nationaal Archief). 57
- Figuur 32. Het elektrisch gemaal aan De Paay verving in 1927 het stoomgemaal dat hier in 1868 werd gebouwd (foto: RAAP / S. van der Veen). 60
- Figuur 33. Oude begraafplaats aan de D.J. van Wijkstraat in Geldermalsen. De oudste steen dateert uit 1836 (foto: RAAP / S. van der Veen). 62
- Figuur 34. Het bespuiten van een perceel met veel boterbloemen bij Beesd in 1954 (bron: Gelders Archief, toegang 0245, inventarisnr. 1310). 65
- Figuur 35. Ruilverkavelingsgebieden binnen de voormalige gemeente Geldermalsen (schematisch weergegeven). 67
- Figuur 36. Niet-uitgevoerd beplantingsplan van de Ruilverkaveling Tielerwaard-West. De hoofdwegen in de komgebieden zouden volgens dit plan worden aangeplant met populieren (zwarte stippen) met daartussen struikbeplanting (fijne arcering). Op de oeverwallen zouden de wegen met essen (driehoekjes), schietwilg (rondjes) en struikbeplanting worden beplant. Uitsnede van het Voorlopig Landschapsplan, Ruilverkaveling Tielerwaard-West (Gelders Archief, toegang 1125, inventarisnr. 189). 68
- Figuur 37. Populierenaanplant aan de Kweldam ten zuiden van Deil binnen de ruilverkaveling Tielerwaard-West (foto: RAAP / S. van der Veen). 69

Figuur 38. Schematische doorsnede door de Tielerwaard.	71
Figuur 39. Het dorp Est en de omliggende boerderijen liggen op een stroomgordel van een niet meer actieve rivierarm (foto: RAAP, 14 november 2019).	73
Figuur 40. Het schoonmaken van een vis gedurende een warmere periode in de steentijd (bron: historiek.net).	75
Figuur 41. De votiefsteen voor Iseneucaega (bron: vici.org).	79
Figuur 42. Sterk vereenvoudigde weergave van het bewoningspatroon gedurende de Romeinse tijd (a); Merovingische tijd (b); Karolingische tijd (c); Late Middeleeuwen (d).	80
Figuur 43. Graf S14 uit het Karolingische rijengravelveld dat in 2017 in Waardenburg werd aangetroffen. De lichamen waren allemaal met het hoofd naar het westen begraven (foto: RAAP).	83
Figuur 44. De gestrekte vorm van Waardenburg met voor- en achterstraat was in 1832 nog goed herkenbaar, en wordt nu doorsneden door de A2 en de spoorlijn.	84
Figuur 45. De eindeloze komgronden ten noorden van Hellouw (foto: RAAP, 14 november 2019).	86
Figuur 46. Het indrukwekkende kasteel Waardenburg binnen zijn oude grachten (foto: RAAP, 14 november 2019).	88
Figuur 47. Detail van een tiendkaart van het Utrechtse kapittel van Sint-Marie te Utrecht, met bovenaan het kasteel van Varik met de windmolen, en zuidelijk daarvan een deel van het dorp met de kerk (bron: Het Utrechts Archief).	89
Figuur 48. De kerk van Tuil, 1984 (foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).	90
Figuur 49. Zicht op de Sint-Maartenskerk van Ophemert vanaf de Waalbandijk (foto: RAAP, 14 november 2019).	91
Figuur 50. De oude Waalbandijk in Haaften, nu tweezijdig bebouwd (foto: RAAP, 14 november 2019).	93
Figuur 51. De lappendeken van dorpspolders in de oostelijke Tielerwaard (bron: Wieg van het Waterschap).	94
Figuur 52. De vroegere dorpspolders in de voormalige gemeente Neerijnen.	96
Figuur 53. Op een kaart van Nicolaes van Geelkercken uit 1630 staan drie redoutes afgebeeld. Eén redoute is door het water verzwolgen en vervangen door een 'Nieuwe reduijt' aan de teruggelegde dijk (bron: Gelders Archief, archief Hof van Gelre en Zutphen (0124), inventarisnummer 5123).	99
Figuur 54. Op de kaart van Joan Blaeu van het riviereengebied (1662) zijn met kleine blokjes (hier deels in de roze zone) de redoutes aangegeven.	100
Figuur 55. Op de plek van deze boerderij tussen Opijnen en Heesselt stond een redoute (foto: RAAP, 14 november 2019).	100
Figuur 56. Locatie van een nog vrij recent gedempte kolk ten westen van Hellouw. In het kolkgat verdween de plaats van 't Spijkertje, een adellijk huis (foto: RAAP, 14 november 2019).	102
Figuur 57. Bestaande en verdwenen doorbraakkolken in het onderzoeksgebied.	103
Figuur 58. De kassencomplexen hebben de omgeving van Est sterk doen veranderen (foto: RAAP, 14 november 2019).	105
Figuur 59. De oude dorpskern van Ophemert (foto: RAAP, 14 november 2019).	106
Figuur 60. De historische kern van Varik (foto: RAAP, 14 november 2019).	107
Figuur 61. Kerk en kerkhof van Heesselt liggen nog relatief landelijk (foto: RAAP, 14 november 2019).	108
Figuur 62. Dijkbebouwing aan de rand van Opijnen (foto: RAAP, 14 november 2019).	109
Figuur 63. De entree van Neerijnen vanaf de dijk, met een blik in de Voorstraat (foto: RAAP, 14 november 2019).	110
Figuur 64. Een historische blik op het landgoed Waardenburg, ten oosten van het dorp (foto: RAAP, 14 november 2019).	111

- Figuur 65. Na het buitendijken van een deel van het oude dorp Tuil bleef de Langstraat als pad in de uiterwaarden bestaan. Alle bebouwing werd opgeruimd (foto: RAAP, 14 november 2019). 112
- Figuur 66. Een klassiek plaatje van voorzieningen op een dorpsplein: een pomp, een 'muziektent' en daarachter een transformatorhuisje (foto: RAAP, 14 november 2019). 113
- Figuur 67. Het oude dorpshart van Hellouw, met op de voorgrond het monumentje ter nagedachtenis aan de dijkversterking van 1989 (foto: RAAP, 14 november 2019). 114
- Figuur 68. De steenfabriek bij Opijnen, midden 20e eeuw. 115
- Figuur 69. Toegenomen fruitteelt tussen Varik en Heesselt gedurende het tweede kwart van de 20e eeuw (bron: Topografische Dienst). 116
- Figuur 70. Mitrailleur uit cockpit van de bij Opijnen neergestorte B17, in 1980 teruggevonden bij graafwerkzaamheden in een tuin. Links zien we toenmalig burgemeester Van Hedel, tegenwoordig burgemeester van Brummen, rechts Hans van Arkel (bron: De Gelderlander). 119
- Figuur 71. Een gevaarlijke locatie: de rivier loopt direct langs de dijk (foto: RAAP, 14 november 2019). 123
- Figuur 72. Huidige en fossiele rivieren in het centrale Rivierengebied (Berendsen en Stouthamer 2001). 127
- Figuur 73. Fossiele rivierlopen in de bodem van de gemeente Lingewaal, zoals weergegeven op de zanddieptekaart uit 2009 (bron: Vestigia 2011: 12). 128
- Figuur 74. Gorinchem en de monding van de Linge in de Merwede. Kaart uit 1553 (bron: Nationaal Archief, nr. 00013001227). 129
- Figuur 75. Natte natuurterreinen langs de Nieuwe Zuiderlingedijk. 130
- Figuur 76. Het wiel van Vuren. 130
- Figuur 77. Het Galgenwiel bij Asperen op een kaart van W. Leempoel, 1707. Kaart van zekere landen, grienden en wielen, gelegen aan de Zuider Lingedijk tussen Asperen en Leerdam (bron: Nationaal Archief, 4.VTHR, inventarisnummer 4208). 131
- Figuur 78. De kaart van het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN) laat zien dat Lingewaal van oost naar west afhelt (de bruine kleur is het hoogst, de groene kleur het laagst). Tevens is te zien dat de oeverwallen en de fossiele stromen iets hoger liggen dan de komgebieden (bron: Vestigia 2011: 12). 132
- Figuur 79. De ontginningsblokken met de zijdwenden en achterkaden, ingetekend op de topografische en militaire kaart van 1850. 134
- Figuur 80. Het Blokland van Asperen tussen de Asperense Achterdijk en de Meerdam. De Platte Mark of Mert loopt door het laagste deel van het Herwijnsense Veld. Bij de aanleg van de A15 is de polder Blokland onherkenbaar veranderd, in de ruilverkaveling zijn de laatste resten ervan opgenomen in de nieuwe verkaveling. De Bloklandweg is de enige herinnering aan het poldertje. Links op de kaart is de heuvel te zien waarop kasteel Leyenburg heeft gestaan. 135
- Figuur 81. Kadastrale minuut van Vuren (ca. 1825, het noorden is onder), met de percelering van de Enk tussen de Waaldijk en de Mildijk, en de Kools tussen de Mildijk en de Groeneweg. De hogere delen van de oeverwal zijn het eerst in cultuur gebracht, van daaruit zijn de lager gelegen delen van het dorpsgebied ontgonnen. 136
- Figuur 82. Spijk en Vogelswerf op de 'Landkaart van de Tielerwaard naar een tekening in het groot ontworpen'. 1787 (bron: Gelders Archief). 136
- Figuur 83. Asperen en Heukelum en omgeving in het midden van de 16e eeuw. Jasper Adriaansz., 1549. Kaart van de limietscheiding tussen de Grafelijkheid van Holland en den heer van half Asperen met gezigten: vol d'oiseau van de steden Asperen, Heukelum en Leerdam (bron: Nationaal Archief, toegang 4.VTH, inventarisnr. 2452). 137
- Figuur 84. Voormalige boerderij aan de Zuiderlingedijk in Spijk. 138

Figuur 85. Dit hekje bij Minstraat 20 in Asperen geeft het belang van de paardenfokkerij aan.	139
Figuur 86. Fruitboerderij aan de Minstraat in het centrum van Asperen.	140
Figuur 87. Ondanks het feit dat er drainage is aangelegd hebben veel percelen greppels om het overtollige regenwater af te voeren. Perceel grasland ten westen van Heukelum.	140
Figuur 88. Luchtfoto van het gebied aan weerskanten van de N848 met een deel van de Zoislagen (bron: Google Maps).	141
Figuur 89. Kromakker in Herwijnen.	142
Figuur 90. Aanduiding van afpaling.	143
Figuur 91. Griend in de uiterwaard bij Spijk.	144
Figuur 92. Stadsboerderijen aan de Voorstraat in Asperen.	145
Figuur 93. Het hallenhuis is een rechthoekig gebouw dat door de ankerbalkgebinten in drie beuken wordt verdeeld. Woongedeelte en bedrijfs gedeelte zaten onder één dak. Waaldijk 120 is een voorbeeld van een hallenhuis.	146
Figuur 94. In de loop van de zeventiende eeuw ging men het woongedeelte naar één kant uitbouwen. Hierdoor ontstond een asymmetrisch gebouw dat de bouwhistorici een krukhuis noemen. In de uitbouw werden vaak een kelder met daarboven een opkamer ondergebracht. Krukhuisen zijn zeldzaam in Lingewaal, maar de boerderij Den Ouden Dijk (1651) aan de Katerdam in Herwijnen is een mooi voorbeeld. Den Ouden Dijk in Herwijnen.	146
Figuur 95. Een volgende fase in de ontwikkeling was dat het woonhuis aan beide kanten werd uitgebreid, zodat de karakteristieke T-boerderij ontstond, waarbij de nokken van woongedeelte en bedrijfs gedeelte loodrecht op elkaar staan en van boven de hoofdletter T vormen. Waaldijk 215, Herwijnen.	147
Figuur 96. In de tweede helft van de 18e eeuw ging men de gevels van de voorhuizen verhogen om meer ruimte op de zaadzolder te krijgen. De zolder werd verlicht door vensters onder de dakrand aan te brengen. In de negentiende eeuw zien we een tendens om de voorgevel steeds meer symmetrisch te bouwen. Opkamers verdwijnen. Onderweg 9, Herwijnen.	147
Figuur 97. Het achterhuis was over het algemeen uitgevoerd als midden-langdeel, dat wil zeggen met de deel in het midden van het bedrijfs gedeelte over de hele lengte. Aan weerskanten bevonden zich de stallen. Soms werd een zogeheten hoekschild aangebracht in het achterhuis voor een hoge deeldeur. Veel boerderijen hebben een overstek, waarbij het dak van het achterhuis een stuk uitsteekt over de gevel. Als het ging regenen kon de boer zijn wagen met hooi onder de overstek zetten en het hooi via het hooiluik op de hooizolder steken. Boerderij met hoekschild, Waaldijk 168 Herwijnen.	148
Figuur 98. Aan het eind van de 19e en het begin van de 20e eeuw worden de schuren steeds meer van een hoge zijgevel voorzien om een hoge inrijpoort te verkrijgen. Vaak zit hierboven nog een hooiluik. Zuiderlingedijk 93, Spijk.	148
Figuur 99. Voorbeeld van een hooghuis aan de Onderweg in Herwijnen: stenen trappen bij de voor- en zijdeur en hooggelegen woonvertrekken in het voorhuis.	149
Figuur 100. De Dalemse Zeiving bij fort Vuren.	151
Figuur 101. De Zuiderlingedijk tussen kasteel Heukelum en de stad Heukelum.	152
Figuur 102. De Nieuwe Dijk in Vuren, een inlaagdijk die in 1771 bandijk werd.	154
Figuur 103. Het hulpgat (overlaat) in de Zuiderlingedijk bij het Fort aan de Nieuwe Steeg.	155
Figuur 104. Dijkdoorbraken bij Dalem in 1729 ter plaatse van de overlaten op de kaart van de Tielerwaard uit 1787. Bij de pijl staat de Ambtssluis.	155

Figuur 105. Waaldijk 50 in Herwijnen is een buitendijks gelegen 17e-eeuwse boerderij waar omstreeks 1900 een extra, hoger voorhuis tegenaan is gebouwd, waarschijnlijk als aanpassing aan de hogere waterstanden op de Waal.	157
Figuur 106. Het Munnikenwiel, een buitengedijkt wiel ten zuidoosten van Asperen.	158
Figuur 107. Uitloop van de vroegere Broekse Sluis (en nu van het gemaal Broekse Sluis) in de Linge. De Polder Broek had vroeger twee molens om het overtollige neerslagwater uit te malen. Via de Broekse Sluis werd het water in de Linge geloosd.	159
Figuur 108. De waterhuishoudkundige situatie omstreeks 1850, ingetekend op de Topographische en Militaire Kaart van Nederland.	160
Figuur 109. De kwelsloot en kwelkade in Herwijnen. Detail van de rivierkaart uit ca 1840 (bron: pdokviewer.pdok.nl).	161
Figuur 110. De buitenmolen van de Polder Vuren en de beide voormolens van Herwijnen op een kaart uit 1721.	162
Figuur 111. De kaart van Spijk uit 1709 van Anthony van Weel, in 1775 bijgewerkt door zijn zoon Johannes. De afwatering van de Polder Spijk vond plaats door twee achtermolens en één voormolen in de uiterwaard van de Linge. Het noorden is onder (bron: De Jong 2001).	162
Figuur 112. De uitwatering van de polder Asperen vond plaats door drie achtermolens en twee buitenmolens in de uiterwaard van de Linge.	163
Figuur 113. Afwatering van de Heukelumse Polders. Links de achter- en voormolen van de Polder Het Broek, rechts de twee molens van het Leuvense veld en de drie molens aan de Heukelumse boezem. Landkaart van de Tielerwaard, 1787 (bron: Gelders Archief).	164
Figuur 114. Schuurberg bij Waaldijk 215 in Herwijnen.	165
Figuur 115. De woerd of hucht van Achterweg 4 in Herwijnen. Vroeger stond hier de Drakenburgse toren.	166
Figuur 116. Restanten van het Herwijdense stoomgemaal bij Fort Vuren.	166
Figuur 117. De deels gereconstrueerde Waterpoort van Asperen.	167
Figuur 118. De inundatiesluis in de zuidelijke Lingedijk bij Asperen.	169
Figuur 119. Resten van een kazemat aan de Lingedijk.	170
Figuur 120. Fort aan de Nieuwe Steeg, thans beter bekend als het Geofort.	170
Figuur 121. De Nieuwe Zuiderlingedijk met twee groepsschuilplaatsen en op de voorgrond Duikersluis nr 4, die gesloten werd bij inundaties.	171
Figuur 122. Bij de aanleg van een waterberging in Asperen in 2016 kwamen de resten van kasteel Waddestein tevoorschijn.	172
Figuur 123. Luchtfoto uit 1964 van de opgraving van kasteel Leyenburg, voor de verbreding van de A15 en de aanleg van de op- en afritten bij Vuren.	173
Figuur 124. Twee tekeningen illustreren de verandering van Kasteel Merkenburg. Hierboven een tekening van A. Rademaker uit ca 1710 naar een ouder origineel.	174
Figuur 125. Tekening van De Schepper uit ca 1750 (bron: particuliere collectie).	174
Figuur 126. Huis en park van Merkenburg in 2016.	175
Figuur 127. De parkaanleg bij het kasteel van Spijk in de 18e eeuw. Kaart van Anthony en Johan van Weel, 1709/1775. Het noorden is beneden (bron: De Jong 2001).	175
Figuur 128. De Zuiderlingedijk, kerk en kasteel van Spijk vanuit het westen. Tekening van Hubert Pieter Schouten (1714-1755) met als titel 'Kasteel en dorp Spijk van agtere' (bron: Koninklijke Bibliotheek).	176
Figuur 129. Prentbriefkaart van de toren van Wadenstein in Herwijnen, begin 20e eeuw.	176

Figuur 130. De Herwijnnense kastelen, weergegeven op de Landkaart van de Tielerwaard uit 1787. Links kasteel Wayenstein, aan de Achterweg de toren van Drakenburg en bij de toenmalige kerk de Engelenburg en buitendijks het huis Frissenstein (bron: Gelders Archief, 0509 kaartenverzameling, inventarisnr. 797).	177
Figuur 131. Frissestein, tekening van Jan de Bisschop uit 1680.	177
Figuur 132. Omgrachting van de voorburch van Frissestein.	178
Figuur 133. De hervormde kerk met kerkhof in Heukelum.	179
Figuur 134. De voormalige hervormde kerk in Vuren.	180
Figuur 135. De voormalige gereformeerde kerk aan de Waaldijk in Herwijnen.	180
Figuur 136. De in 1912 gebouwde pastorie van de gereformeerde kerk van Asperen aan de Middelweg.	181
Figuur 137. De begraafplaats bij de kerk van Asperen aan de Voorstraat. Het kerkhof grenst aan het achterhuis en het erf van de boerderij Voorstraat 4.	181
Figuur 138. Ten zuiden en westen van de kerk van Heukelum strekt de oude begraafplaats zich uit. Hier bevindt zich het monument voor drie inwoners van Heukelum die op 31 maart 1945 zijn gefusilleerd. Tegen de kerk staat de grafkelder van de familie Fabricius.	182
Figuur 139. Het kerkhof bij de middeleeuwse kerk van Spijk is aangelegd op de plaats waar vroeger het park van het Huis Spijk lag. Het parkachtige karakter van de begraafplaats herinnert aan het vroegere kasteelpark.	182
Figuur 140. Op de sobere begraafplaats bij de voormalige Nederlands-hervormde kerk aan de Waaldijk in Vuren ligt het imposante graf van Jan Egbert van Gorkum, die in 1862 in Vuren gestorven is. Op de steen is het familiewapen afgebeeld. De tekst vermeldt de drie ridderordes van Van Gorkum.	182
Figuur 141. De begraafplaats van Herwijnen ligt aan de Peperstraat. Het oude gedeelte is de plek waar vroeger de hervormde kerk stond, die in 1824 vervangen is door een nieuw kerkgebouw aan de Waaldijk.	183
Figuur 142. Op de Herwijnnense begraafplaats is een gedeelte ingeruimd als joodse begraafplaats, met een eigen metaarhuisje.	183
Figuur 143. Gasthuisstraat 6, Asperen.	185
Figuur 144. Groenewal 2-6, Heukelum.	185
Figuur 145. De vroegere bewaarschool in Heukelum.	186
Figuur 146. Bijzonder zijn de rond 1884 gestichte schoolgebouwen in Vuren (boven) en Herwijnen (onder). In Vuren is de in hetzelfde jaar gebouwde schoolmeesterwoning bewaard gebleven, die in Herwijnen in verdwenen.	187
Figuur 147. In Herwijnen is langs de Achterweg een pleinachtige ruimte gevormd die nu het centrum van het dorp is.	188
Figuur 148. Kenmerkend voor de ruilverkavelingsperiode zijn de betonnen bruggen met groengeschilderde leuning van stalen buizen. De brug op de foto is de brug van de Tiendweg over de Laarwetering in de Polder Asperen.	189
Figuur 149. Ruilverkavelingsboerderij aan de Nieuwe Steeg in de Polder Asperen (boven). In het buitengebied van Lingewaal zijn tientallen nieuwe boerderijen gebouwd. Een van de weinige oudere gebouwen is de kooikerswoning aan de Nieuweweg uit ca 1850 (onder).	190
Figuur 150. De Laarwetering op de grens van de voormalige gemeenten Lingewaal en Geldermalsen. Bij de ruilverkaveling is de waterhuishouding aangepast. De gemalen De Laar en Broekse Sluis bemalen het westelijke deel van de Tielerwaard. Langs veel watergangen zijn in 2016 natuurvriendelijke oevers aangebracht.	191
Figuur 151. Vuren op de topografische kaart van 1950.	192

Figuur 152. Vuren in 2015.	192
Figuur 153. Ruimtelijke ontwikkeling van Acquoy: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.	194
Figuur 154. Het beschermde dorpsgezicht Acquoy met op de voorgrond het 18e-eeuwse pand met ankerdatering en zonnewijzer (foto: MAB / C.J. Frank).	195
Figuur 155. De scheve torenstomp van Acquoy met het naastgelegen kerkje uit de 19e eeuw. Door de visuele samenhang met het ommuurde kerkhof is er sprake van een zeer hoge ensemblewaarde (foto: MAB / C.J. Frank).	196
Figuur 156. Aaneengesloten bebouwing in de Voorstraat in Asperen (foto: MAB / C.J. Frank).	198
Figuur 157. Ruimtelijke ontwikkeling van Waardenburg: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.	198
Figuur 158. Het Hoog Huis en de naastgelegen vloedschuur zijn gelegen op een huisterp (foto: MAB / C.J. Frank).	199
Figuur 159. Ruimtelijke ontwikkeling van Beesd: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.	200
Figuur 160. T-boerderij uit de 19e eeuw op de hoek van de Havendijk en de Middenstraat (foto: MAB / C.J. Frank).	202
Figuur 161. Ruimtelijke ontwikkeling van Buurmalsen: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.	203
Figuur 162. Wederopbouwoningen langs de Groeneweg (foto: MAB / C.J. Frank).	204
Figuur 163. Landhuis in expressionistische stijl aan de Lingedijk 1 (foto: MAB / C.J. Frank).	205
Figuur 164. Ruimtelijke ontwikkeling van Deil: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.	206
Figuur 165. Korenmolen De Vlinder aan de Appeldijk, met op de voorgrond het elektrisch gemaaltje (foto: MAB / C.J. Frank).	208
Figuur 166. Villa Noordenhoek (foto: MAB / C.J. Frank).	209
Figuur 167. Ruimtelijke ontwikkeling van Enspijk: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.	210
Figuur 168. De overgang van het dorp naar de omliggende landbouwgronden is door het ontbreken van bebouwing nog zeer goed herkenbaar op de plek waar de Kampsedijk en Lepelstraat samenkomen. De trechtersvormige aansluiting diende in het verleden op het vee samen te drijven (foto: MAB / C.J. Frank).	210
Figuur 169. Historische bebouwing langs de Kampsedijk (foto: MAB / C.J. Frank).	212
Figuur 170. Ruimtelijke ontwikkeling van Est: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.	213
Figuur 171. Ruimtelijke ontwikkeling van Geldermalsen: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.	214
Figuur 172. Sociale woningbouwcomplex Tuindorp (foto: MAB / C.J. Frank).	216
Figuur 173. Gereformeerde kerk aan de Ds. R. Lomanlaan uit 1954 (foto: MAB / C.J. Frank).	218
Figuur 174. Ruimtelijke ontwikkeling van Gellicum: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.	219
Figuur 175. Ets van het kasteel en de kerk van Gellicum, Hermanus Schoute(n), omstreeks 1730 (bron: Het Geheugen van Nederland).	220
Figuur 176. De Onze-Lieve-Vrouwe Geboortekerk met het tegen de kerktoren staande rechthuis (foto: MAB / C.J. Frank).	221

Figuur 177. Deze dorpswoning langs de Vlietkant is gesitueerd op een kunstmatige heuvel. Voor het pand staan twee leilinden (foto: MAB / C.J. Frank).	222
Figuur 178. Dorpsbeeld Haaften: Lint van T-boerderijen in de Herenstraat (foto: MAB / C.J. Frank).	223
Figuur 179. Ruimtelijke ontwikkeling van Haaften: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.	223
Figuur 180. De Protestantse kerk van Heesselt staat centraal in het dorp, op het terrein omgeven door Kerklaan, Gerestraat en Waalbandijk (foto: MAB / C.J. Frank).	224
Figuur 181. Ruimtelijke ontwikkeling van Heesselt: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.	224
Figuur 182. Blokken geschakelde woningen uit de vroege naoorlogse periode aan de Karel Doormanstraat in Hellouw (foto: MAB / C.J. Frank).	225
Figuur 183. Ruimtelijke ontwikkeling van Hellouw: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.	225
Figuur 184. Achterweg met pleinvormige verbreding en het nieuwe gemeentehuis, op een Ansichtkaart uit circa 1965 (part.collectie).	226
Figuur 185. Ruimtelijke ontwikkeling van Herwijnen: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.	227
Figuur 186. Stadsbeeld Heukelum. Zicht in de Gasthuisstraat, vanuit de Voorstraat. Rechts is nog net het in de jaren 60 nieuw gebouwde gemeentehuis van Heukelum zichtbaar (foto: MAB / C.J. Frank).	228
Figuur 187. Ruimtelijke ontwikkeling van Heukelum: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.	228
Figuur 188. Ruimtelijke ontwikkeling van Meteren: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.	229
Figuur 189. Overstekende kapedeelten van de boerderij en schuur aan de Bommelweg 2a (foto: MAB / C.J. Frank).	230
Figuur 190. Woning aan de Dorpsstraat 8 in Chaletstijl (foto: MAB / C.J. Frank).	231
Figuur 191. Het straatbeeld van de Achterstraat in Neerijnen wordt bepaald door verschillende voormalige boerderijen en veel groen, deels behorend bij de achterervan van panden aan de Voorstraat (foto: MAB / C.J. Frank).	232
Figuur 192. Ruimtelijke ontwikkeling van Neerijnen: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.	233
Figuur 193. Dorpsbeeld Ophemert (foto: MAB / C.J. Frank).	233
Figuur 194. Ruimtelijke ontwikkeling van Ophemert: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.	234
Figuur 195. Dorpsbeeld Opijnen. Nabij de Stoepstraat is een deel van de vroegere dijkbebouwing van Opijnen behouden gebleven (foto: MAB / C.J. Frank).	234
Figuur 196. Ruimtelijke ontwikkeling van Neerijnen: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.	235
Figuur 197. Ruimtelijke ontwikkeling van Rhenoy: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.	235
Figuur 198. Huisterp met historische T-boerderij aan de Dorpsstraat 17 (foto: MAB / C.J. Frank).	236
Figuur 199. Het wit gepleisterde kerkje met ommuurde kerkhof bepalen in belangrijke mate het ruimtelijke beeld in de dorpskern van Rhenoy (foto: MAB / C.J. Frank).	237
Figuur 200. T-boerderij aan de Lingedijk 85 (foto: MAB / C.J. Frank).	238
Figuur 201. Zaalkerk De Einder (foto: MAB / C.J. Frank).	239

Figuur 202. Ruimtelijke ontwikkeling van Rumpst: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.	240
Figuur 203. Het ruimtelijk beeld van het dorp Rumpst wordt in belangrijke mate bepaald door de visuele relatie met de Linge (foto: MAB / C.J. Frank).	240
Figuur 204. De pastorie van de Nederlands-hervormde kerk (foto: MAB / C.J. Frank).	242
Figuur 205. Ruimtelijke ontwikkeling van Spijk: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.	243
Figuur 206. Ruimtelijke ontwikkeling van Tricht: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.	244
Figuur 207. T-boerderij aan de Bulkstraat (foto: MAB / C.J. Frank).	244
Figuur 208. Gemaal van de Hooglandsche Wetering (foto: MAB / C.J. Frank).	247
Figuur 209. Dorpsbeeld Tuil rond de aansluiting van de Meissinghdreef op de Langstraat (foto: MAB / C.J. Frank).	248
Figuur 210. Ruimtelijke ontwikkeling van Tuil: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.	248
Figuur 211. Aan de Grotestraat in Varik verrees in de jaren 1877-1879 een nieuwe RK kerk met bijgebouwen en school. Het ensemble is gaaf behouden gebleven en een zeer beeldbepalend elementen in het dorp (foto: MAB / C.J. Frank).	249
Figuur 212. Ruimtelijke ontwikkeling van Tuil: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.	249
Figuur 213. De nieuwe dorpskern van Vuren wordt gemarkeerd door twee moderne kerkgebouwen op de uiteinden van de langgerekte pleinvormige ruimte aan de Mildijk-Dorpsstraat (streetview.nl).	250
Figuur 214. Ruimtelijke ontwikkeling van Vuren: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.	250
Figuur 215. Meerwijk is een oude wegstructuur ten noorden van de Steenweg in Waardenburg. De weg, met relictten van de voormalige agrarische bebouwing, is opgenomen in een vrij grote naoorlogse dorpsuitbreiding (foto: MAB / C.J. Frank).	251
Figuur 216. Ruimtelijke ontwikkeling van Waardenburg: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.	251
Figuur 217. Twee boerderijen van het T-vormige type met middenlangsdeel aan de zuidrand van Heesselt (foto: MAB / C. J. Frank). Beide gebouwen hebben boven de achtergevel een voor de regio typerend overstek.	252

Tabellen:

Tabel 1. Overzicht van neergestorte toestellen in de omgeving van het onderzoeksgebied (bron: Verliesregister Studiegroep Luchtoorlog).	119
---	-----

Bijlagen:

- Bijlage 1. Tijdschaal
- Bijlage 2. Vindplaatsencatalogus
- Bijlage 3. Bouwkunstcatalogi

Appendices

- Kaartbijlage 1. Bodemkundige landschappenkaart (in één blad)
- Kaartbijlage 2. Archeologische vindplaatsen en verwachtingenkaart (in vijf bladen)
- Kaartbijlage 3. Archeologische beleidskaart (in vijf bladen)
- Kaartbijlage 4. Cultuurlandschappelijke kenmerkenkaart (in vijf bladen)
- Kaartbijlage 5. Cultuurlandschappelijke waarderingskaart (in één blad)
- Kaartbijlage 6. Kenmerkenkaart bouwkunst en stedenbouw (in vijf bladen)
- Kaartbijlage 7. Waarderingskaart bouwkunst en stedenbouw (in vijf bladen)

Bijlage 1. Tijdschaal

Archeologische perioden			
Tijdperk		Datering	
Recente tijd			
Nieuwe tijd	C	1945	
	B	1850	
	A	1650	
Middeleeuwen	Laat B	1500	
	Laat A	1250	
	Vroeg	D: Ottoonse tijd	1050
		C: Karolingische tijd	900
		B: Merovingische tijd	725
		A: Volksverhuizingstijd	525
			450
Romeinse tijd	Laat	270	
	Midden	70 na Chr.	
	Vroeg	15 voor Chr.	
Prehistorie	IJzertijd	Laat	250
		Midden	500
		Vroeg	800
	Bronstijd	Laat	1100
		Midden	1800
		Vroeg	2000
	Neolithicum (Nieuwe Steentijd)	Laat	2850
		Midden	4200
		Vroeg	4900/5300
	Mesolithicum (Midden Steentijd)	Laat	6450
		Midden	8640
		Vroeg	9700
	Paleolithicum (Oude Steentijd)	Laat	12.500
		Jong B	16.000
		Jong A	35.000
		Midden	250.000
		Oud	

label1_standaard_Archeologisch_RAAP_2014

Bijlage 2. Vindplaatsencatalogus

Zie excel-bestand.

Bijlage 3. Bouwkunstcatalogi

Zie excel-bestanden, 3a tot en met 3g.